
IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of Contemporary History, Belgrade
L'Institute de l'Histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Bojan B. Dimitrijević

UREĐIVAČKI ODBOR

*Ljubodrag Dimić, Kosta Nikolić, Nikola Žutić, Mihailo Vojvodić, Miladin
Milošević, Goran Miloradović, Ivana Dobrivojević, sekretar,
Đorđe Mikić (Banjaluka), Radoslav Raspopović (Podgorica),
Jan Pelikan (Prag), Andrej Šemjakin (Moskva), Nobuhiro Šiba (Tokio),
Novica Veljanovski (Skoplje)*

LIKOVNO-GRAFIČKI UREDNIK

Mladen Acković

LEKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVEO

Vladimir Petrović

Izlaze dva broja godišnje

Rukopisi se ne vraćaju

Klasifikacija po UDK urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

Institut za savremenu istoriju, Beograd, p. f. 689, e-mail: isi@yubc.net
www.isi.co.yu

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY

THE JOURNAL OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE

REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Godina XXIV

2006. Beograd

Broj 2

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Bojan B. Dimitrijević ZORAN ĐINĐIĆ KAO SRPSKI PREMIJER I TVORAC REFORMI.....	9
Ljubomir Petrović PERCEPCIJE I TEORIJE REPRESIJE KRALJEVINE SHS 1918–1929.....	27
Nebojša Popović POSETA JOSIPA BROZA VELIKOJ BRITANIJI MARTA 1953. I JUGOSLOVENSKA POLITIČKA EMIGRACIJA.....	51
Dragan Bogetić POGORŠANJE JUGOSLOVENSKO-AMERIČKIH ODNOSA POSLE PRVOG SAMITA NESVRSTANIH ZEMALJA U BEOGRADU.....	71
Aleksandar Radić VEŽBA AVALA. JUGOSLOVENSKA ODBRANA OD VARŠAVSKOG PAKTA 1968. GODINE.....	87
Kosta Nikolić KAKO JE SLOBODAN MILOŠEVIĆ IZABRAN ZA VOĐU SRPSKIH KOMUNISTA (II).....	105

IZVORI

Slobodan Selinić, Nataša Milićević SRPSKO GRAĐANSTVO I PITANJE RATNE DOBITI 1946. GODINE.....	123
--	-----

OGLEDI

Željko Vujadinović FENOMENOLOGIJA SREBRENICE.....	147
--	-----

PRIKAZI

Leonardo Benevolo, GRAD U ISTORIJI EVROPE (Goran Antonić).....	163
Aleksander Bajt, BERMANOV DOSIJE (Kosta Nikolić).....	167
Dušan Mihajlović, POVLENSKE MAGLE I VIDICI, 1–2 (Bojan B. Dimitrijević).....	168

Bojan B. Dimitrijević, JUGOSLOVENSKA NARODNA ARMIJA 1945–1954. NOVA IDEOLOGIJA, VOJNIK I ORUŽJE (Kosta Nikolić).....	171
Rolf Wörsdörfer, KRISENHERD ADRIA 1915–1955 KONSTRUKTION UND ARTIKULATION DES NATIONALEN IM ITALIENISCH-JUGOSLA- WISCHEN GRENZRAUM (Alexander Korb).....	172
Tomislav Dulić, UTOPIAS OF NATION. LOCAL MASS KILLING IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (Alexander Korb).....	175
Branislav A. Žorž, KRALJEVSKI SENATOR (Srđan Cvetković).....	178
Laurie Winn Carlson, CATTLE, AN INFORMAL SOCIAL HISTORY (Ljubomir Petrović).....	179
ŽUPSKI ZBORNIK: ČASOPIS ZA ISTORIJSKA, KULTUROLOŠKA I PRIRODNJAČKA ISTRAŽIVANJA ŽUPE (Nataša Milićević).....	180
Dragan Bogetić, NOVA STRATEGIJA SPOLJNE POLITIKE JUGOSLAVIJE 1956–1961 (Vladimir Petrović).....	182
Kosta Nikolić, NIKO NE SME DA VAS BIJE, SLOBODAN MILOŠEVIĆ U KOSOVU POLJU 24–25. APRIL 1987 (Bojan B. Dimitrijević).....	184

INFORMACIJE

Međunarodni naučni skup HERITAGE PHILOSOPHIQUE, CONTINGENCE HISTORIQUE ET UNIVERSALITE MORALE: LA RECEPTION DU TRIBUNAL PENAL INTERNATIONAL EN EX-YOUGOSLAVIE (Vladimir Petrović).....	187
Simpozijum HOLOKAUST U JUGOSLAVIJI OKUPIRANOJ OD NACISTA (THE HOLOKAUST IN NAZI OCCUPIED YUGOSLAVIA) (Milan Koljanin).....	188
Međunarodni naučni skup IMAGES AND COUNTER-IMAGES EAST AND WEST: EXPECTATION AND OBSERVANCE (Ivana Dobrivojević).....	189
Naučni skup SRPSKA TEOLOGIJA U 20. VEKU – ISTRAŽIVAČKI PROBLEMI I REZULTATI, Pravoslavni bogoslovski fakultet (Dragomir Bondžić).....	189
Međunarodna konferencija REVIZIJA PROŠLOSTI NA PROSTORIMA BIVŠE JUGOSLAVIJE (Sanja Petrović Todosijević).....	192
APEL ZA OTVARANJE ARHIVSKIH FONDOVA.....	194

CONTENTS

DEBATES AND ARTICLES

Bojan B. Dimitrijević ZORAN ĐINĐIĆ AS A SERBIAN PRIME MINISTER AND THE CREATOR OF REFORMS.....	9
Ljubomir Petrović PERCEPTIONS AND THEORIES OF REPRESSION IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES 1918-1929.....	27
Nebojša Popović THE VISIT OF JOSIP BROZ TO GREAT BRITAIN IN 1953 AND THE YUGOSLAV POLITICAL EMIGRATION.....	51
Dragan Bogetić THE DECLINE OF THE YUGOSLAV-AMERICAN RELATIONS IN THE AFTERMATH OF THE FIRST SUMMIT OF THE COUNTRIES OF THE NON-ALIGNED MOVEMENT IN BELGRADE.....	71
Aleksandar Radić THE AVALA EXERCISE YUGOSLAV DEFENSE FROM THE WARSAW PACT IN 1968.....	87
Kosta Nikolić HOW SLOBODAN MILOŠEVIĆ GOT ELECTED FOR THE LEADER OF SERBIAN COMMUNISTS (II).....	105

SOURCES

Slobodan Selinić, Nataša Milićević THE SERBAIN BURGEIOISE AND QUESTION OF THE WAR ACQUISTION 1946.	123
---	-----

ESSAYS

Željko Vujadinović THE PHENOMENOLOGY OF SREBRENICA.....	147
--	-----

REVIEWS

Leonardo Benevolo, CITY IN THE HISTORY OF EUROPE (Goran AntoniĆ)..	163
Aleksander Bajt, BERMAN'S DOSSIER (Kosta Nikolić).....	167
Dušan Mihajlović, FOG AND SIGHTS FROM POVLEN, 1-2 (Bojan B. Dimitrijević).....	168

Bojan B. Dimitrijević, YUGOSLAV PEOPLES ARMY 1945-1954, THE NEW IDEOLOGY, SOLDIER AND WEAPON (Kosta Nikolić).....	171
Rolf Wörsdörfer, KRISENHERD ADRIA 1915-1955 KONSTRUKTION UND ARTIKULATION DES NATIONALEN IM ITALIENISCH-JUGOSLAWISCHEN GRENZRAUM (Alexander Korb).....	172
Dulić, Tomislav: UTOPIAS OF NATION. LOCAL MASS KILLING IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (Alexander Korb).....	175
Branislav A. Žorž, KING' SENATOR (Srđan Cvetković).....	178
Laurie Winn Carlson, CATTLE, AN INFORMAL SOCIAL HISTORY (Ljubomir Petrović).....	179
ŽUPSKI ZBORNIK: THE MAGAZINE FOR HISTORICAL, CULTUROLOGICAL AND NATURE RESEARCH OF ZUPA (Nataša Milićević).....	180
Dragan Bogetić, THE NEW STRATEGY OF THE YUGOSLAV FOREIGN POLICY 1956-1961 (Vladimir Petrović).....	182
Kosta Nikolić, NO ONE SHOULD BEAT YOU! SLOBODAN MILOŠEVIĆ IN KOSOVO POLJE 24-25. APRIL 1987 (Bojan B. Dimitrijević).....	184

INFORMATIONS

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE: HERITAGE PHILOSOPHIQUE, CONTINGENCE HISTORIQUE ET UNIVERSALITE MORALE: LA RECEPTION DU TRIBUNAL PENAL INTERNATIONAL EN EX-YOUGOSLAVIE (Vladimir Petrović).....	187
CONFERENCE: THE HOLOKAUST IN NAZI OCCUPIED YUGOSLAVIA (Milan Koljanin).....	188
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE: IMAGES AND COUNTER-IMAGES EAST AND WEST: EXPECTATION AND OBSERVANCE (Ivana Dobrivojević).....	189
SCIENTIFIC CONFERENCE: THE SERBIAN THEOLOGY IN THE 20. CENTURY - RESEARCH PROBLEMS AND RESULTS (Dragomir Bondžić).....	189
INTERNATIONAL CONFERENCE: REVISION OF THE PAST IN THE STATES OF FORMER YUGOSLAVIA (Sanja Petrović Todosijević).....	192
APPEAL FOR OPENING OF THE ARCHIVAL FONDS.....	194

RASPRAVE I ČLANCI

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Trg Nikole Pašića 11, Beograd

32:929 Ђинђић 3.

ZORAN ĐINĐIĆ KAO SRPSKI PREMIJER I TVORAC REFORMI*

APSTRAKT: Rad predstavlja kratku biografiju prvog srpskog reformskog premijera dr Zorana Đinđića, sa posebnim osvrtom na njegov angažman kao premijera. Tekst je nastao na bazi medijskih izvora i literature.

Zoran Đinđić je rođen 1. avgusta 1952. u Bosanskom Šamcu, kao sin oficira Jugoslovenske narodne armije, rodom iz Toplice, kraja u južnoj Srbiji. Srednju školu a potom i Filozofski fakultet (1974) završio je u Beogradu. Kao student uključio se u opozicione univerzitetske krugove. Zbog rada na stvaranju nezavisne studentske organizacije uhapšen je i osuđen na godinu dana zatvora.

Đinđić je deo mladosti, posle osnovnih studija, proveo u Nemačkoj i otuda se vratio sa doktoratom filozofije i mnoštvom ličnih poznanika i prijatelja koji su u međuvremenu postali uglednici u toj zemlji. „Godine učenja“ u Nemačkoj ostale su mu u sećanju kao period političkog sazrevanja i profilisanja. On se politički oblikovao upravo u Nemačkoj. Inspirisan nemačkom filozofijom, sam je učio nemački jezik da bi ga progovorio na postdiplomskim studijama, na kojima je i izgubio svoje fascinacije ekstremnim levičarskim organizacijama. Đinđić je posebno isticao svesrdnu pomoć mentora Albrehta Velmera u promeni svog filozofskog i metodološkog pristupa: „Kada sam došao u Konstanc, s namerom da nastavim studije filozofije, moje razumevanje socijalne teorije znatno se razlikovalo od onog formulisanog dve godine kasnije u disertaciji“. On ističe da je „došao u Nemačku kao levi anarhista, a vratio se kao konzervativac sa izvesnom distancom prema svim tim teorijama“.

Kao filozofski autor, Zoran Đinđić je pripadao generaciji iz 70-ih godina koja je pokušala artikulaciju temelja moderne političke filozofije, koja nije bila moguća bez kritičkog suočavanja sa filozofijom nemačkog idealizma i marksizma, kao kritičke teorije društva. Objavio je knjige *Su-*

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (br. 147039) koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

bjeftivnost i nasilje (Nastanak sistema u filozofiji nemačkog idealizma) 1982, i *Jesen dijalektike* 1987, prerađenu disertaciju pod naslovom „Karl Marks i problemi utemeljenja socijalne kritike“, koju je 1979. godine odbranio u Konstancu u Saveznoj Republici Nemačkoj. Objavio je i zbirke svojih tekstova iz raznih publikacija pod naslovom *Jugoslavija kao nedovršena država* (1988) i *Srbija ni na istoku ni na zapadu* (1996). U periodu od 1979 do 1989. preveo je, pripremio i napisao uvode za još pet knjiga sa filozofskom tematikom. Još 70-ih i u prvoj polovini 80-ih godina, osim u filozofskim publikacijama, povremeno je sam ili u koautorstvu u beogradskim nedeljnicima ili novinama koje su se bavile književnošću objavljivao eseje ili kritičke tekstove o savremenim filozofima i o društvenim problemima, razgovore neretko sa ljudima za koje lokalna „filozofska zajednica“, dremljivo i sito zagledana u svoje teme, do tada nije ni čula, kao i prevode tekstova mislilaca koji su mu bili bliski.

Između karijere Zorana Đinđića filozofa i disidenta i Zorana Đinđića političara postoji period svojevrstne međukarijere: sredinom i naročito krajem 80-ih i početkom 90-ih godina, dok se nije sasvim posvetio stranačkom radu, intenzivno se bavio novinskom političkom publicistikom i esejistikom. Bio je to logičan razvojni put za nekoga ko je od filozofskog promišljanja stvarnosti krenuo ka njenom aktivnom preoblikovanju. Krajem 80-ih godina kratko je predavao filozofiju na univerzitetu u Novom Sadu.

Sredinom decembra 1989. sa grupom disidenata, pisaca i intelektualaca radi na osnivanju (obnovi) Demokratske stranke. Ova stranka je zvanično započela rad 3. februara 1990, a na njenom čelu bio je Đinđićev mentor i prijatelj dr Dragoljub Mićunović. Đinđić je obavljao dužnost šefa izvršnog odbora. Na izborima decembra 1990, sa još šest predstavnika svoje stranke, Đinđić je postao poslanik u srpskom parlamentu. Od 1993. bio je i poslanik Saveznog parlamenta. Januara 1994. izabran je za predsednika Demokratske stranke, na čijem je čelu bio sve do atentata 2003. godine. Poslanik republičkog parlamenta bio je i u periodu 1994/96. Njegov dolazak na čelo stranke stvorio je od Demokratske stranke dinamičnu političku organizaciju sa 29 poslanika, koja je počela da prevazilazi krug urbanog postojanja. U vreme krize oko prihvatanja mirovnog plana u Bosni, lično se angažovao u kontaktima sa predsednikom Republike Srpske dr Radovanom Karadžićem, pa je i u periodu najžešćih pritisaka na bosanske Srbe, i iz međunarodne zajednice i od strane Miloševića, bio prisutan u njihovom planinskom središtu Palama, nastojeći da sa njima ojača politički front protiv Slobodana Miloševića. Bio je jedan od troje vođa građanskog protesta posle krađe izbornih rezultata od strane Miloševićevog režima, novembra 1996, kada je opoziciona koalicija *Zajedno* dobila lokalne izbore u većem delu Srbije. Lično je sa prozora srpskog parlamenta poveo prvu šetnju građana Beograda, koja je prerasla u svakodnevne proteste sledeća tri meseca. Potom je 1997. bio prvi nekomunistički gradonačelnik Beograda.

Demokratska stranka je u periodu 1997–2000. bojkotovala republičke izbore i predstavljala najjaču vanparlamentarnu opozicionu stranku, a njen lider Zoran Đinđić bio je na udaru režimskih medija. Medijski atak kulminirao je u toku NATO intervencije na Srbiju 1999. godine, kada se usred vazdušnih napada, pod pretnjama koje su stizale, a koje su posle ubistva novinara Slavka Ćuruvije postale realnost, sklonio u Crnu Goru. Po završetku NATO kampanje, vratio se u Srbiju i nastavio predvođenje Demokratske stranke, posebno u talasu masovnih okupljanja koje je policija silom razbila septembra 1999. Njegova ideja vodilja bila je da širokim frontom slomi Miloševića na izborima. Ova ideja urodila plodom tek u izbornoj 2000. godini.

Medijator revolucije

„Svaki put sam svesno rizikovao“, objašnjavao je Đinđić svoja pregnuća u borbi protiv Slobodana Miloševića i njegovog režima. U toj političkoj borbi, Đinđić je pokušao sa Radovanom Karadžićem (1994/95), zatim sa Vukom Draškovićem (1996/97), ali nije uspeo. Usledio je 2000. godine pokušaj sa davnašnjim znancem, kolegom i prijateljem iz prvih dana Demokratske stranke, Vojislavom Koštunicom.

To je bila prva i poslednja bitka sa Miloševićem na sve ili ništa. Ogroman rizik, od koga se u početku i pojedinim opozicionim prvacima dizala kosa na glavi. Zoran Đinđić je imao najviše problema da animira Demokratsku stranku Srbije Vojislava Koštunice i Srpski pokret obnove Vuka Draškovića. Niko od njih nije imao nameru da uđe u krajnje neizvestan sukob sa režimom. Koštuničina stranka je govorila da poštuje zakon a SPO, koji je imao lokalnu vlast u Beogradu, takođe nije želeo nikakav rizik, pogotovo posle dva pokušaja atentata na njihovog lidera Draškovića, 1999/2000, u kojima su stradala četvorica istaknutih pripadnika ove stranke. Koštunica je bio Đinđićev „tajni favorit“. Njihovo poznanstvo bilo je dugo, s tim da je Đinđić kasnije objasnio da je „jedna stvar kako ga ja poznajem, a druga stvar kako ga narod vidi“. Koštunica je ostao van negativnog medijskog fokusa, dovoljno nacionalan i dovoljno demokratski da zadovolji Miloševiću i radikalima nenaklonjeno biračko telo. Vođa najveće parlamentarne opozicione stranke, Srpskog pokreta obnove, Vuk Drašković nije shvatio da je to poslednja prilika za opoziciju i da je Đinđiću svejedno kakav će biti odnos snaga na lokalnom nivou i procentualni raspored u parlamentu posle izbora. Đinđić je krenuo sledećom logikom: „Ako Milošević ostane, izgubili smo sve, a ako bude Milošević poražen, svejedno je ko je pobedio u Kragujevcu.“ Đinđić svedoči da je Draškovića „bilo nemoguće kontrolisati, disciplinovati...“, odnosno da kao ni Milošević nije shvatio neponovljivost situacije. Stoga je Drašković ostao van koalicije i bio potpuni gubitnik tih izbora.

Pobeda liste od 18 stranaka nazvanih Demokratska opozicija Srbije na čijem je čelu bio Koštunica, a u senci njega Đinđić, bila je rezultat njegovog promišljenog stavljanja opštih interesa iznad svojih i interesa svoje stranke. Milošević je odbio da prizna pobeđu opozicije i njegovi saradnici odugovlačili su proglašenje izbornih rezultata. Takav sled događaja ponovo je podigao temperaturu širom Srbije, a protesti su se razvili do neslućene masovnosti. Petog oktobra opozicioni talas je zapljusnuo Beograd, mase su slomile otpor policije, ušle u Parlament, državnu televiziju i druge institucije. Revolucija je uspela – Milošević je priznao izborni poraz i povukao se. Predsednik SR Jugoslavije postao je Koštunica, formirana je prelazna vlada, a posle decembarskih izbora, socijalistički režim je pao. Koalicija DOS je osvojila dve trećine mesta u parlamentu i dobila mandat za formiranje vlade.

Tokom izbora septembra 2000. i izvođenja 5. oktobra, Đinđić je iskoristio sve svoje organizatorske potencijale. Najvažnija osobenost njegovog pristupa bila je da se ide do kraja i da se kao odgovor na policijsku silu primenjuju ista sredstva. Takav odlučan pristup davao je poleta svima koji su bili u organizaciji protesta i koji su stizali iz provincije u prestonicu. Milošević se prvi put susreo sa pravom organizacijom i pokazalo se da je ispao amater, a Đinđić je bio motor te organizacije. On sam išao je i korak dalje. U noći 4/5. oktobra sam je sa svojim pomoćnikom Čedom Jovanovićem obilazio grad. Pregovarao je sa komandantom specijalne jedinice Državne bezbednosti *Legijom*, sa kojim se dogovorio da se ta jedinica ne angažuje na strani Miloševića u odsudnim momentima masovnog protesta. A upravo je ta jedinica pružala sigurnost Miloševiću pred pretnjom unutrašnjeg izazova. Đinđić je u toku samih događaja koristio satelitske telefone što je osiguralo komunikacije od moguće provale policije, ali preko kojih je održavana veza sa relevantnim diplomatskim krugovima u Nemačkoj i SAD. Kada je postalo jasno da je sa Miloševićem gotovo i da je Koštunica novi predsednik SR Jugoslavije, stvar je u javnosti bila definitivno prelomljena. Ipak, ono što je Đinđića razlikovalo od ostalih jeste činjenica da nije poklekao euforiji posle Miloševićevog pada. On svedoči da se nije naročito radovao: „Razmišljao sam šta će biti kad se svi otrezne“.

Premijer reformske vlade

Dvadeset petog januara 2001. formirana je vlada na čijem je čelu bio Zoran Đinđić. Težište Đinđićevog političkog delovanja kao premijera srpske vlade bile su dve tačke: sprečiti da se problemi u zemlji demagoški emocionalizuju i dati prioritet privredi, životnom standardu, svakodnevnim potrebama i porodici. Redefinisan je sadržaj integracija: integracija ne nacionalne države već u okviru evropskih integracija.

U više javnih nastupa, Zoran Đinđić je ukazivao da nije došao na mesto premijera da bude popularan, već da obavi istorijsku misiju „uvo-

đenja reda u Srbiji“. Bio je svestan činjenice da je onaj ko uvodi red i potpisuje nepopularne mere uvek i sam nepopularan. U tradicionalnoj podeli na reformiste i konzervativce takav nastup mogao je samo da donese nepopularnost i određen rizik. Ipak, nije bilo sagovornika koji nije primećivao njegovu energiju i optimizam i pored dugotrajnog radnog dana i iscrpljujućih putovanja.

Đinđić je kao premijer imao brzinu i energiju kakve su se retko viđale na srpskoj političkoj pozornici. TV nastupima i intervjuima (blizu 1000) uselio se u sve domove i približio svakom, tako da su se ljudi navikli na njegovu sveprisutnost. Nijedan lider republika nekadašnje Titove Jugoslavije nije se za tako kratko vreme (ako je uopšte) iz potpuno gubitničke pozicije, iz potpuno pregažene i zapuštene zemlje, toliko lično približio ljudima koji vladaju svetom.

Dva meseca pošto je postao premijer ponudio je javnosti *Predlog dogovora o državnom cilju*. Dokument je, reklo bi se, osnov njegovog ekonomskog nastupa. Đinđić je odbacio populistički pristup, istakavši potrebu za realnošću i zadatak da se ceo sistem postavi na noge. Redosled poteza bio je sledeći: otvaranje međunarodnih kanala za srpsku privredu, promene zakona i institucija i restruktuiranje preduzeća. Paralelno sa tim trebalo je izgraditi javne službe, državnu upravu i edukovati se. Zbog svega toga Đinđić je insistirao na socijalnom konsenzusu, razvijanju sposobnosti da se usaglasе prioriteti u čiju bi realizaciju svi onda ulagali svoju energiju.

Ova vlada imala je, čini se, više otvorenih i kompleksnih pitanja nego ijedna druga na svetu: nerešen status jugoslovenske federacije, što je otežavalo sklapanje dugoročnih međunarodnih sporazuma i onemogućavalo donošenje novog Ustava; nerešen status Kosova i Metohije, što je onemogućavalo zaokruženje sistema i otežavalo donošenje Ustava Srbije; korenite sistemske promene bilo je teško sprovoditi bez ustavne osnove, a novi Ustav je bilo nemoguće doneti zbog otvorenih pitanja federacije sa jedne i Kosmeta sa druge strane. Jedan društveno-ekonomski sistem bilo je neophodno zameniti drugim (tranzicija), industrijski i infrastrukturni kapaciteti razoreni su u ratu NATO protiv Srbije 1999, dok je posebnu teškoću predstavljala međunarodna finansijska izolacija nastala posle 10 godina sankcija i višegodišnjeg prekida u vraćanju dugova međunarodnim poveriocima. Nisu postojale finansijske rezerve za intervencije države (plaćanje zaostalih obaveza, subvencije u poljoprivredi, podsticaj izvoza). Saradnja sa Haškim tribunalom bila je čvrst uslov međunarodne zajednice, a u Beogradu nije izgrađena strategija saradnje sa ovom institucijom.

Uslovi i potencijal za reformu su bili tanki. Zoran Đinđić ih je bio svestan: Srbija je propustila veliki investicioni talas posle pada Berlinskog zida, trend informatičkih tehnologija kompjuterske industrije, kao i relativno dobru ekonomsku situaciju u svetu nekoliko godina pred događaje u Srbiji. U složenoj političkoj situaciji i nasleđu Miloševićevog režima izgledalo je da će se uvek nailaziti na minska polja bez obzira na pravac re-

formskog kursa. Đinđić je bio svestan iscrpljenosti ljudskog resursa u Srbiji. Ostarela nacija, perspektivni mladi ljudi odavno van zemlje, oni koji su ostali iscrpljeni, sve u svemu: malo raspoloživog potencijala za reformsko naprezanje. Nepunu godinu posle oktobarske revolucije, on je konstatovao da Srbiji „skoro u potpunosti nedostaje adrenalin za promene“, dramatično ukazujući da „ako osećanje nade i volje u Srbiji ne pobedi nad osećajem praznog mudrovanja i cinizma, promene će postepeno ući u fazu rutine i otaljavanja.“

I iz „predvorja“ vlasti i sa vrha vlasti upućivao je stanovništvu jasne poruke o potrebi „ugledanja na uspešne“, polazeći od jednostavnih primera: „Najpre, treba da shvatimo da se može trošiti samo ono što je zarađeno. Budžetski korisnici moraju da se strpe i pristanu na ograničenja da bismo svetu pokazali nacionalnu zrelost.“ Pozivao je građane da se odreknu balkanskog načina razmišljanja „uzmi odmah sada jer ko zna šta će biti sutra“ i prihvate razmišljanje „strpi se sad da bi imao sutra“.

Posle prve godine mandata premijer je ovako opisao svoju strategiju: „Naša politika sastojala se u naporu da u zadatim uslovima preskočimo ili zaobiđemo prepreke a da istovremeno rešavamo akutne probleme i stvaramo čvrstu osnovu za budući razvoj“. U toku te godine ostvareni su sledeći rezultati: 1) ubrzano je vraćanje u međunarodne finansijske institucije kroz povoljan aranžman sa Pariskim klubom, čime se definitivno izašlo iz finansijske izolacije i kroz uspostavljanje dobrih odnosa sa Svetskom bankom, MMF-om i Evropskom bankom za obnovu i razvoj; 2) konsolidovanje javnih finansija kroz: budžet koji nije podsticao inflaciju i nije stvarao skrivene deficite, paket poreskih zakona koji uvode u red javne proizvode i smanjivanje unutrašnjih dugova i deficita; 3) redovna isplata budžetskih obaveza (penzije, plate, socijalna davanja i deo zaostalih socijalnih obaveza); 4) donošenje sistemskih zakona važnih za nastavak reformi – paketa o privatizaciji i Zakona o radu; 5) ulaganja u infrastrukturu (veliki remont elektroprivrede i početak obnove putne mreže).

U većini ovih poslova radilo se o rešavanju gorućih problema, ali i o ulaganju u budućnost. To je podrazumevalo štednju, što je imalo i negativne posledice po standard stanovništva, pošto svaka investicija podrazumeva da se deo novca ne potroši, nego uloži. Plan premijera Đinđića bio je jasan: samo ulaganjem u budućnost može se izaći iz začaranog kruga preživljavanja. Već u toj 2001. godini postignuto je više nego što je bilo ko očekivao i više nego u bilo kojoj zemlji u prvim godinama tranzicije. Građani Srbije su to osetili kroz mirovanje kursa dinara, smanjenu inflaciju i probijanje međunarodne izolacije.

U modernoj istoriji niko iz Srbije nije imao tako bliske odnose sa nemačkim kancelarom i njegovim okruženjem kao Zoran Đinđić. Njegove veze sa kancelarom Šrederom bile su povremene, telefonske, a česte kontakte je održavao sa njegovim bliskim saradnicima. Jošku Fišera je znao iz vremena kada je ovaj držao antikvarnicu. Nemački političari su blagonaklono gledali na nekadašnjeg nemačkog studenta jer, pored ostalog, u su-

sretima sa njim nije ostajao ni dašak snishodljivosti koju neretko imaju funkcioneri iz malih zemalja u ophođenju sa „velikim“ Zapadom. Menađžerima nemačke privrede imponovao je Đinđićev imidž mahera, hvalili su ga da je pre svega sopstvenom hrabrošću uspeo da izdejstvuje reforme do kojih je došlo posle pada Miloševićevog režima.

U drugoj godini rada Đinđićeve vlade (2002) došlo je do zastoja, politički pritisci na nju bili su sve žešći jer su mnogi bili pogođeni brzinom kojom je išla u reforme. Smanjena je i podrška sveta, a zahtevi iz Haga bili su nalik na ucene. Zoranu Đinđiću je otvoren novi front. Umesto da sve snage posveti izvlačenju zemlje iz problema, ogromnu energiju je morao da troši na amortizovanje bočnih udaraca onih koji su mislili da im pripada više vlasti nego što su je imali. Uspeo je, ipak, da očuva na okupu šaroliko političko društvo pod imenom DOS, koje je činilo vladu Srbije, da odbije napade, primiri opoziciju i sa relativno stabilnom situacijom uđe u 2003. godinu. Njegove nade su bile da će se u uhvatiti korak iz 2001. godine.

Nedostatak obećane zapadne finansijske pomoći ozbiljno je brinuo premijera Đinđića. Svoju brigu je eksplicitno podvukao u intervjuu nedeljniku *Der Spiegel* sredinom jula 2001, dve nedelje pošto je Milošević bio prebačen u Hag, ozbiljno upozorivši: „Ako moja vlada padne to će međunarodnu zajednicu koštati deset milijardi dinara“. Izložio je mračnu viziju ukoliko se događaji budu odvijali u tom pravcu: političke krize i tenzije u regionima, prestanak saradnje sa Hagom... uz rezignaciju da će se svi „pridružiti uverenju da se Balkan ne smiruje.“ Njegov apel bio je dramatičan: „Ne mogu našem stanovništvu stalno da pričam o pomoći Zapada ako ovde ništa od toga ne osećamo. Gubim verodostojnost, i ne mogu da stabilizujem zemlju. Zbog čega bih se izlagao riziku da moja porodica pogine od bombe postavljene u automobilu ako je ovde i tako sve ponovo na nuli?“

Ovako oštar intervju trebalo je da dramatizuje situaciju i mobiliše javno mnjenje u pojedinim evropskim zemljama da bi njihove vlade održale tempo pružanja finansijske pomoći reformskoj vladi Srbije (ključna zemlja u ovom projektu bila je Nemačka). Premijer je kasnije naveo da se oko oštine tona konsultovao i sa nekim prijateljima u tim vladama. On je potencirao stav da je brzina reformi uslovljena finansijskom pomoći, a da je već na bazi obećane pomoći mnogo toga izvršeno. Medeni mesec sa svetom bio je već prošao, a priče o recesiji svetske ekonomije i teroristički napad 11. septembra na SAD, takođe nisu pogodovali očekivanom odnosu prema srpskom reformskom kursu. Negativan trend iziskivao je korekciju strategije. I pored uspeha u animiranju evropske javnosti, Đinđić je i dalje imao problema sa sporošću i nedoslednošću evropskih finansijskih krugova. U februaru 2002. ponovo je za *Der Spiegel* govorio o tome da je dve trećine obećane sume iz Evropske komisije odbijeno na ime dugova iz Miloševićevog perioda, odnosno da je suma koja je dodeljena posle alarmantnog intervjua podeljena po tranšama u narednih tri godine.

Premijer Đinđić je bio besan: „Pa to su jeftini trikovi. Kako da od stanovništva tražim svest o odgovornosti, ako se EU ponaša kao da je učila školu kod Slobodana Miloševića?“

U izveštaju na sednici Glavnog odbora DS juna te godine Đinđić je naglasio da je njegov, stranački i prioritet vlade Srbije ekonomija i reforma sistema, ali ne kao partijski već kao nacionalni prioritet. „U srpskoj istoriji su bili retki trenuci kada je narod imao tako jasan put i jasan pravac kretanja kao što je to danas. Na tom putu se ne krećemo dovoljno brzo, ali ne treba brkati te dve stvari. Nekad smo se kretali vrlo brzo u provaliju. Sada se krećemo sporo uz brdo, ali imamo jasan cilj kome idemo.“ Septembra 2002. nagovestio je korekcije poreskog sistema i ubrzavanje privatizacije, ali i redefinisane predsedničkih izbora u Srbiji.

U predvečerje 2002, Đinđić je još uvek bio u dobroj kondiciji, vrlo dobrog izgleda i sa borbenim nabojem, mada se umor već jasno video na njemu. Intenzivan rad i front koji je imao protiv sebe uzimali su pozamašnu energiju. Ipak, osnovne postavke su opstajale i reformski zamah je išao napred. Od prijatelja iz davnih univerzitetskih i opozicionih dana, Vojislava Koštunice, već je napravio značajan otklon. Između dve ličnosti i dve stranke bilo je vrlo oštih reči. Đinđić je u intervjuu jednom ruskom nedeljniku ukazao da je propuštena šansa da se iskoristi entuzijazam naroda, i da je za to svojim sumnjičavim stavovima Koštunica postao glavni krivac. Njih dvojica su išli različitim putevima i više nisu imali dodirnih tačaka: „Jednostavno, nemamo o čemu da raspravljamo“. Neuspeh predsedničkih izbora produbio je razlike između njega i bivšeg stranačkog kolege Miroljuba Labusa, koji je jednu ekspertsku grupu iz orbite Demokratske stranke, pod nazivom G-17, pretočio u političku stranku. Godina 2002. bila je teža nego 2001, jer se pažnja od Srbije usmerila i na druga mesta. Iako bez spektakularne podrške, vlada je ispunjavala sve obaveze prema budžetskim korisnicima. Politička destabilnost nije remetila reforme, ali ih je verovatno usporavala. „Destruktivni nihilizam predsednika Koštunice neće se odraziti na sistem, najkasnije krajem 2003, imaćemo novi ustav i novog predsednika. Njega najverovatnije neće birati narod, već parlament,“ poručio je premijer Đinđić nemačkim čitaocima za Novu 2003. godinu.

Problem reformskog kursa

Milošević i Hag

Najdramatičniji test za premijera i Vladu Srbije bio je Slobodan Milošević. Nekoliko dana posle 5. oktobra Đinđić nije bio siguran u reakciju vojnih krugova, ali se u vojsci ništa nije desilo. Ipak, Milošević na slobodi značio je latentnu pretnju za stabilnost nove vlasti. Po njegovom hapšenju 31. marta („mislim da je stvar konačno legla“) premijer je neko vreme smatrao da je za demokratski kurs bolje da mu se sudi u Beogradu, svestan da će Milošević u Hagu biti percepiran kao žrtva kod Srba. Ono što ga je mučilo bila je činjenica da je potrebno osposobiti srpsko pravosuđe za adekvatno suđenje Miloševiću. Potom, Milošević je 28. juna 2001. prebačen u Hag. Ovaj događaj se isključivo pripisuje Đinđiću kao zasluga. Njegova odlučnost prekinula je natezanje oko sudbine Slobodana Miloševića, preganjanja sudova u pogledu nadležnost i spasla kredibilitet Srbije. „Neko je morao da učini ovaj korak.“

Međutim, ocena da je dr Zoran Đinđić pripadao kategoriji realpolitičara ne može se bezrezervno prihvatiti. Ponekad težina političke odluke može dovesti i ovu vrstu političara u situaciju u kojoj prevagne emotivno nad racionalnim, željeno nad potrebnim. O tome je Zoran Đinđić ostavio svedočenje kroz sećanje na dane kada se odlučivalo o upućivanju Slobodana Miloševića u Hag. U intervjuu pariskom listu *Le Monde*, objavljenom 5. oktobra 2001, izručenje Miloševića ocenio je kao svoju najtežu odluku otkad je stupio na vlast: „Sudije Ustavnog suda očigledno su nameravale da spreče svaku saradnju sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju. 28. juna, sud je doneo odluku kojom se zabranjuje svaka saradnja sa Haškim tribunalom dok se ne promeni Ustav, za šta je potrebno bar godinu-dve. Bio sam besan. Dve sekunde sam razmišljao o tome da pošaljem u Hag svu petnaestoricu optuženih Jugoslovena zajedno. Ali, bilo je teško pronaći ih. Stoga sam poslao Miloševića.“

U Hagu se kasnije desilo ono što je i predvideo. Milošević je na haškom sudu razvio svoju demagogiju do krajnjih mogućnosti i proizvodio je potpuno suprotan efekat u srpskom javnom mnjenju. „Taj cirkus baca mene i moju reformističku vladu u veliku dilemu.“ Stalni pritisci na državu krhke demokratije i još krhkije ekonomije pući će upravo na Zoranu Đinđiću, marta 2003. godine.

Premijer Đinđić je smatrao da se Srbija slanjem Miloševića u Hag kandidovala da ravnopravno učestvuje u konceptu saradnje. U slučaju generala Mladića isticao je 2001. godine da ne moraju svi problemi regiona da se rešavaju preko njegovih leđa, ali kako je insistiranje na ovom slučaju postajalo sve direktnije, Đinđić je sa pravom ukazao da međunarodna zajednica, iako niz godina kontroliše situaciju u Bosni i Hercegovini, nije uspela da uhvati generala Mladića i druge haške optuženike. Za to vreme od krhke demokratije se traži da servira Mladića „na poslužavni-

ku". Đinđić je bio kategoričan: za ovaj rizik cena je previsoka. Sa druge strane, način odbrane i demagogija Miloševića doveli su do situacije da se premijer zapitao: „Sa kakvim obrazloženjem mogu onda da izručujem nove ljude i da se zalažem za tesnu saradnju sa ovim tribunalom?“

Razlaz sa Koštunicom

U pristupu Zorana Đinđića, za razliku od najvećeg broja srpskih političara, bila je uočljiva „razlika u brzini“. Zbog toga je već od oktobarskih promena došao u raskorak sa Vojislavom Koštunicom, ali i sa uobičajenim tempom kojim se funkcioniše na ovom prostoru. Sve do druge polovine 2001. godine javno je zastupao stanovište da sukoba između njih dvojice ne može biti: „Toliko dugo smo na istoj strani da može biti samo razlike u detaljima“, odnosno „mi jesmo taj tim i tu nema nikakvog spora među nama“. Otvorene razlike počinju da se ispoljavaju tek posle izručenja Miloševića Hagu (28. juna 2001), kada Đinđić konstatuje da svojim skeptičnim i negativnim stavom Koštunica „ponovo budi antizapadnu traumu“.

Tada je na videlo došla i njihova različita intelektualna prošlost. „Među nama je uvek postojala večita dilema između teorije i potrebe za dejstvom, odnosno traženja rešenja problema, čak i po cenu eventualnih grešaka. Međutim izgleda da sam uvek ja taj koga smatraju odgovornim za donošenje teških odluka. To nije pravedno.“ Đinđić je kritikovao Koštuničin akademski pesimizam, „koji je otmen i koji daje mogućnost da uvek budete u pravu: ako stvari krenu loše možete da kažete upozoravao sam. Ukoliko se stvari budu dobro razvijale, niko se neće ni sećati šta ste pričali. Kada u Srbiji šalješ negativne poruke, ne možeš da pogrešiš i to postaje prosto kao moda, koja kao virus deluje na narod.“ Konačno, kako sam kaže, da je „pristao na Koštuničin tempo i koncept, mi se ne bismo pomerili od stanja koje je bilo 6. oktobra: to je stanje truljenja i dekadencije. To su dva različita pristupa životu i zbog toga smo mi u koliziji.“

Razvoj odnosa u političkom životu Srbije, gde je u delu javnosti Koštuničina filozofija nailazila na odobravanje, inspirisao je Đinđića da pravilno ustvrdi da „mrzovoljna, skeptična, sumnjičava društva ne postižu velike ciljeve i izuzetne rezultate“.

Pitanje Crne Gore

Đinđić eksplicitno nije bio za odvajanje Srbije i Crne Gore i to je politička konstanta u njegovom razmišljanju. Do leta 2000, odnosi između njega i crnogorskog premijera Đukanovića bili su vrlo dobri. Prekid komunikacije nastao je u periodu oko izbora na kojima je pobeđen Milošević. Crnogorski prvak ostao je dosledan u politici nepriznavanja Beograda, pa čak i po cenu da definitivno potopi svoje saveznike u Srbiji. Sve predizborne ponude je odbio. Đinđić govori da je bio „uvređen stepenom

nepoverenja da mi možemo da pobedimo. Ta pozicija me je vređala, jer za nas je bilo pitanje života ili smrti, pa kad te neko unapred otpiše, onda je pitanje da li on tebe poznaje, da li te uvažava.“

Sredinom 2001, Đinđić je zauzeo poziciju distance prema crnogorskim događajima. Izražavao je mišljenje da Srbija može da se uklopi u bilo koju opciju koju izabere Crna Gora, samo da to bude dovoljno brzo i efikasno da bi se prekinula „realna agonija koju plaćaju građani Srbije“. Bio je svestan da je teško napraviti logičan koncept države Srbije i Crne Gore, koje se razlikuju po veličini, značaju i ekonomskim kapacitetima. Kakva je to federacija gde je odnos 95 : 5% u gotovo svim srazmerama? U jesen 2002. Đinđić je projekat redefinicije SR Jugoslavije prema državnoj zajednici Srbije i Crne Gore video kao razuman kompromis, ukazujući na to da je ponuđen okvir zlatna sredina između raspada države i neprihvatljive federacije.

I u redefinisanju odnosa između Srbije i Crne Gore kretanje ka EU imalo je kod njega prioritet: „Očekujemo da savezna država ima one funkcije koje su neophodne za ispunjavanje uslova za evropsku integraciju. Ako želimo evropsku integraciju, onda moramo da pristanemo da između Srbije i Crne Gore ima bar onoliko zajedničkog koliko ima između Francuske i Nemačke.“

Država ispred stranke

Posle preuzimanja premijerske pozicije, Đinđić je Demokratsku stranku podredio opštim interesima. Njegov prioritet bio je država, a ne partija. U prvih skoro godinu dana na vlasti, nije se bavio stranačkim pitanjima. U stranci, kako je rekao, nije provodio „ni pola sata mesečno“. Uglavnom je prisustvovao sednicama predsedništva stranke. Potpuno netipično za ustaljenu praksu, u kojoj se jačala sopstvena stranka na uštrb države, za Đinđića je prioritetan zadatak bio da postavi nove državne temelje „a onda će partija već nekako u tom da se snađe“. Nije ispoljavao težnju da DS dominira parlamentarnim životom, smatrajući da nije realno da samostalno vrši vlast i da stoga treba da je ostvaruje u širem koalicionom frontu, koji će biti nosilac reformi. Otuda i njegov specifičan izbor ministara iz tzv. ekspertskog (ekonomskog) dela vlade. Kadrovsku politiku svoje stranke Đinđić nije vodio tako da je shodno trenutnoj moći plasira na profitabilna mesta u društvu.

Takav odnos prema sopstvenoj stranci koincidirao je sa restriktivnim prijemom novih članova u redove demokrata posle 5. oktobra. Mnoge stranke DOS-a bile su „pojačane“ prebezima iz režima, dok je DS manje-više ostala stranka istog profila članstva. Upitan da proceni kojim će putem doći do polarizacije u DOS-u i kakva će biti budućnost Demokratske stranke, nije imao precizan odgovor („To ni meni još nije jasno“, „Ko to zna.“). Želeo je da podigne novu političku generaciju u Demokratskoj stranci, pre svega od mladih lokalnih lidera koji su stasali pre i tokom ok-

tobarskih događaja. Kao nekakvog svog naslednika indirektno je pome-
nuo Čedu Jovanovića. Iako je nagovestio da u 2001. godini može doći do
takvih tokova u DS, činjenica je da su ga državni poslovi potpuno odvu-
kli od stranačke kombinatorike. U jednom intervjuu krajem avgusta 2002.
kritikovao je sopstvenu stranku zbog nedovoljne aktivnosti i delimičnog
otuđenja nekih funkcionera. Kritikovao je „mali pad energije“ koji se
ogledao u tome da ljudi rade samo koliko je predviđeno, ne shvatajući da
je reč o istorijskim promenama čiji nosilac treba da bude Demokratska
stranka. „Možda je to i normalno posle ovoliko godina aktivnosti, ali ja ne
mogu da prihvatim.“

Pretnje podzemlja

Još sredinom 2001. godine Đinđić je u jednom odgovoru ukazao na
sopstvenu ugroženost, i to pre svega od interesnih grupa mafije. U tom pe-
riodu procenjeno je da postoji ugroženost iz kriminalnih krugova koji su
vodili duvansku, naftnu i drugu nelegalnu trgovinu. Đinđić je bio identifi-
kovan kao inicijator suzbijanja kriminalnih aktivnosti i trebalo ga je kom-
promitovati, sa osnovnom idejom da on sve čini upravo radi svog biznisa.
Podignuta je medijska prašina i došlo je do talasa dezinformacija oko njego-
ve namere da uzme monopol nad trgovinom duvanom. Đinđić nije bio za-
plašen pretnjama i medijskim hajkom ukazujući da „tu nema kompromisa“.

U ovom periodu negativna medijska kampanja protiv Zorana Đin-
đića se promenila. Dok je u vreme Miloševićeve vlasti bio „strani špijun“
(mahom nemački), „izdajnik“ i „dezterter“, sada je napadan kao čovek ko-
ji trguje cigaretama, naftom, ima preduzeća ili stanove u Nemačkoj i po-
vezan je sa raznim kriminalnim klanovima. Ta veza je u propagandnim
nasrtajima čak projektovana u Miloševićovo doba, kada je on navodno
imao iste aktivnosti.

Borba sa Miloševićem, za svu doslednu srpsku opoziciju, pa tako i
za Zorana Đinđića bila je gerila. Na komentare da je imao veze sa pojedi-
nim ličnostima iz sveta tajne policije ili podzemlja, Đinđić pošteno odgo-
vara da je u takvom gerilskom ratu to bio uslov preživljavanja: „Ne bih
bio živ da nisam imao podršku u svim tim institucijama, a ljudi koji su
me podržavali rizikovali su svoj život... A to da li sam nekoga poznao,
poznajem, iz sveta kriminala... Jesam, poznao sam, i to je bila Srbija u
kojoj je trebalo preživeti, u toj džungli, značilo imati kandže i imati zube.
Nadam se da se to vreme više nikada neće vratiti.“

Jedno od Đinđićevih uverenja bilo je da je u politici radi efikasno-
sti potrebno uprljati ruke. Takav kompromis ili svojevrtni pakt sa đavo-
lom bio je susret sa komandantom Jedinice za specijalne operacije *Legijom*,
sa kojim se dogovorio o neaktivnosti te jedinice u ključnim događajima 5.
oktobra. „Bez svih tih kompromisa mirni prevrat ne bi bio moguć, a mi
možda ne bismo više bili u životu.“ Đinđić je kasnije ukazivao da je sa
svim tim ljudima trebalo raščistiti još 6. oktobra, da bi stanje stvari bilo ja-

sno do kraja novembra 2000. Okretanjem Koštunici čelni ljudi državne bezbednosti i vojske dobili su predah, a u pojedinim službama uništili su tragove, dokaze i dosijea. Kada je formirana vlada, „više nismo znali ko je na kojoj strani“. Ni sam premijer nije bio siguran da li je virus organizovanog kriminala bio izbačen. U govoru u jednoj srbijanskoj varoši 6. marta 2002. rekao je: „Neko mora da pobedi, mi ili oni. Koegzistencija više nije moguća. Koegzistencija kriminala i vlasti trajala je godinu dana, ali drugu godinu dana – to više nije normalno... Imamo problema sa korupcijom, sa kriminalom i sa drogom. Dileri su moćni ljudi, uzeli su ljude iz sudstva, iz policije i vlasti... U pedeset gradova Srbije tačno se zna ko je glavni mafijaš, on ide na slavu sa sudijom...“

Pitanje statusa Kosova

Pitanje Kosova premijer nije postavljao sve do pred kraj 2002. godine. Bio je to deo kursa zamene prioriteta: od nacije i države ka privredi. Jedno od ključnih ubeđenja bilo je potencirati kako se ljudi i njihove porodice osećaju, a ne kakve predstave imaju o naciji i državi. Njegov dotadašnji stav o ovom pitanju bio je da konačni status Kosova zavisi od situacije u njemu i u celom regionu. Đinđić je u prvo vreme uspeo da deemonizuje ovu temu; u ovom slučaju takođe je prvo postavljao pitanje privrede i razvoja, pa tek onda državnosti. Naravno, bio je svestan mogućnosti proglašenja nezavisnosti i moguće podele Kosova na srpski i albanski deo.

Ocenivši da se situacija oko Kosmeta ne razvija u pravom smeru, odlučio je da se sam umeša u problem. Njegovi bliski saradnici govore da je pre nego što je napisao interni dokument *Strategija za Kosovo i Metohiju* decembra 2002, studiozno proučavao raspoloživu dokumentaciju o ovom problemu. Nova 2003. godina donela je i premijerov medijski zaokret u odnosu prema Kosovu. Njegova izjava da će zatražiti „novi Dejton“, ukoliko međunarodna zajednica ne spreči otcepljenje Kosova i Metohije od Srbije, izazvala je buru u javnosti. Đinđić je ocenio da granice Srbije moraju ostati neprikosnovene: „Kada sam odlučio da progovorim, moja je namera stoga bila da zazvonim na uzbunu i da alarmiram međunarodnu zajednicu i Evropsku uniju: ne mogu istovremeno važiti dva međusobno isključujuća principa – i administrativno-teritorijalni i etnički. Da opomenem: pravljenje takvog presedana samo u slučaju Srbije, automatski, dovelo bi u pitanje mnogo šta drugo i vodilo destabilizaciji u regionu.“ Ukazao je na to da je sada „pravo vreme“ da se pokrene status Kosova, da je „prošlo vreme čekanja“ i da Kosovo „polako prerasta u državu.“ U zapadnoj javnosti taj nastup je protumačen kao „sve više patriotski“ i „uznemiravajući“. Po njegovom mišljenju, takav stav prema Kosovu, osim što je pokazivao dvostruke aršine, direktno je išao protiv reformskog kursa i jačao poziciju radikalnih snaga. U svom poslednjem intervjuu ekspli-

citno je ponovio da njegova vlada neće priznati ni formalnu ni faktičku nezavisnost Kosmeta i da je to za njega državni prioritet broj 1.

U skladu sa dokumentom *Strategija za Kosovo i Metohiju*, Đinđić je krenuo u odlučnu diplomatsku akciju: uputio je pismo Savetu bezbednosti UN u kojem je zatražio da se odredi tačan datum povratka srpskih snaga bezbednosti u ovu pokrajinu, zatim pisma vodećim ličnostima SAD, Rusije, Britanije, Nemačke, Francuske i Italije, razgovarao sa ministrom spoljnih poslova Grčke i visokim predstavnikom EU za bezbednost Havijerom Solanom. Upitan za razlog iznenadnog otvaranja premijer je u svom maniru odgovorio da je njegova namera bila da „svetu kažemo da nismo ničiji žeton u rezervi kojim bi neko namirivao svoje dugove“. Reakcije koje su došle do njega na taj za mnoge neočekivan nastup, kako je rekao, bile su „prilično nervozne“; kao da je zbog Kosova „pokvario odnose sa dosta svojih kolega u međunarodnim organizacijama“. Po običaju slikovito, opisao je taj, za neke analitičare, sudbinski zaokret: „Imam utisak da sam nekoga uhvatio usred nekih „radnji“... Taman su napravili svoj koncept, a onda neki Đinđić počinje da „pali svetlo“ i govori stanite ne može više tako...“ Premijer je smatrao da je u pitanju Kosova potrebno projektovati događaje bar do 2050. gde bi se predvideli trendovi i definisalo šta je naš nacionalni i državni interes. „Duboko sam uveren da moramo da imamo konačno zaokruženu državu, pošto ona samo tako može da brani svoj nacionalni interes“. Dramatično zvuče njegove reči u tom intervjuu: „Ne bih voleo da učestvujem u nečemu zbog čega bi neko kroz pedeset godina imao razlog da kaže: onaj Đinđić je bio naivan, pravio je državu za nekog drugoga!“

Atentat

Dok su premijerove misli bile zaokupljene reformom i eskalacijom kosovskog pitanja zavera u podzemlju je tekla. U toku vožnje prema aerodromu, autoputem kroz Novi Beograd 21. februara 2003, jedan kamionet je iznenada skrenuo direktno na auto premijera, ali je samo prisebnošću vozača sudar bio izbegnut. U komentaru datom po sletanju u Banjaluku Đinđić je rekao da nije siguran da li je reč o lošem vozaču ili atentatoru, ocenivši da ako je u pitanju pokušaj atentata onda je to siguran znak da je organizovani kriminal priteran uz zid. Tim povodom, 24. februara je izjavio da „ako neki misle da će zaustaviti sprovođenje zakona i reformi time što će mene ukloniti – onda se grdno varaju.“

Tog 12. marta bilo je mirno, sunčano prepodne u Beogradu. Tih dana sve je bilo u znaku priprema za proglašenje Državne zajednice Srbije i Crna Gora i formiranje saveta ministara nove državne tvorevine. U zgradi koja je gledala na dvorište vlade Srbije čekali su atentatori. Oko 12,30 časova pojavio se premijerov auto sa uobičajenom pratnjom. Đinđić, koji je tih dana išao na štakama zbog povrede noge na rekreativnom fud-

balskom meću, bio je odlična meta sakrivenom snajperisti. Prvi metak bio je njemu namenjen: pao je kao pokošen na vratima zgrade vlade, a pored njega od drugog metka i telohranitelj. U obližnjem Urgentnom centru, do koga je prevezen, za premijera nije bilo spasa. Ta vest, objavljena oko 13 časova toga dana, bila je šok za Srbiju i svet. Popodnevno saopštenje vlade Srbije govorilo je da je atentat organizovao zemunski kriminalni klan koji je kao udarnu pesnicu koristio Jedinicu za specijalne operacije MUP-a, onu sa kojom je Đinđić sklopio primirje u noći 5. oktobra. Opsežna akcija srpske policije urodila je plodom: ubrzo je identifikovan i uhapšen atentator, njegovi pomagači i neposredni organizatori zločina. Deo njih je još u bekstvu, a izvršiocu atentata i uhapšenima upravo se sudi na maratonskom procesu u Beogradu.

Fatalnost reformatora u Srbiji

U javnosti je o dr Zoranu Đinđiću još za vreme njegovog života vladalo mišljenje da je čovek vrlo pragmatičnog pristupa. On sam je tvrdio i da je veliki avanturista, spreman i da rizikuje. Priznao je da je u svojoj političkoj karijeri „oko 50 puta došao do granica nekog normalnog praga tolerancije“. Odbijao je svaku pomisao da je „najmoćniji čovek u Srbiji“, ukazujući da ne upravlja delovima sistema, već da je njegova jedina moć u koordinaciji svih aktivnosti. Govorio je da je njegov „mali problem sa narodom“ u tome što je pokušavao da radi i stvari koje nisu popularne, verujući da je to dobro upravo za narod. Najveći deo reformskih aktivnosti temeljio je na nepodilaženju javnom mnjenju, stvarajući zdrave temelje za tranziciju. „Upalićemo svetlo u Srbiji“, bila je njegova maksima. Ljude oko sebe, pre svega, iz Demokratske stranke, a potom i iz vlade Srbije, učio je o novom liderstvu koje je potrebno Srbiji, na svakom nivou gde se donose odluke. Đinđić je apelovao da „velikih promena nema bez velikih napora... novih pravila, kreativnosti i odlučnosti. Velike promene se ne događaju same po sebi, evolutivno, prerastanjem jednog sistema u drugi. One se događaju diskontinuitetom, lomljenjem okova i uspostavljanjem novih odnosa.“

Kakva je bila Đinđićeva vizija Srbije? On je u prvom delu svog premijerovanja nastojao da u Srbiji stvori centar modernih tehnologija na Balkanu. Svoju želju uobličio je i u konceptu duhovito iskazanom geslom „nove tehnologije umesto šljivovice“. Izgradio je preciznu projekciju puta Srbije u Evropsku uniju, pre svega predviđenih etapa: „Prvi element je da većina zemalja Balkana žele da budu članice Evropske unije, ali je malo verovatno da će ta odluka biti donošena za zemlju po zemlju. Mnogo je verovatnije da EU od nas traži da pokažemo zrelost time što ćemo da se povežemo mi između sebe u nekoj formi ekonomske unije, carinske unije, ili nečeg sličnog, da bismo onda u celini bili predmet interesovanja Evropske unije.“ Regionalnu integraciju video je kroz zajedničko delovanje u

oblasti energetike, saobraćaja, trgovine i zajedničke borbe protiv organizovanog kriminala. Verovao je da se Balkan može integrisati demokratiskim putem. Juna 2001. u razgovoru sa Adamom Mihnjikom iskazao je uverenje da je u Srbiji „evropska ideja“ prevagnula i da je dovoljno jaka. Uprkos sopstvenoj oceni da Srbiju „od razvijenog dela Evrope deli nekoliko desetina godina“, u jesen 2001. u stranačkom dokumentu je zapisao: „Naš cilj je, i mi našu zemlju vidimo da 2004. godine bude zvaničan kandidat za Evropsku uniju, a 2010. godine bude ravnopravan član Evropske unije.“

Đinđić je uočavao i interes EU za integrisanje balkanskih država i upućivao javne poruke njenim zvaničnicima da pomognu i ubrzaju taj proces: „Neka izračunaju koliko ih košta nesigurnost na njihovim granicama, taj pritisak nezaposlenih ljudi, taj pritisak pranja novca, organizovanog kriminala i svega onoga što umanjuje i vrednost i bezbednost Evrope i neka izračunaju koliko su zapravo manji troškovi ulaganja u zajedničku evropsku budućnost od troškova kriznog menadžmenta.“ U predavanju *Srbija na putu ka Evropi*, održanom u Londonu 2002, premijer Srbije je istakao: „Pogrešna je teza da Evropa treba da pomogne Srbiji zato što Srbija ima problem. Zapad je taj koji na Balkanu ima problema“ i podsetio da evropske zemlje u regionu već godinama uz ogromne troškove drže desetine hiljada vojnika. Njegova jednostavna poruka Evropi glasila je: „Investirati u stabilnost ovog regiona znači uštedu novca u budućnosti.“

Đinđić je bio okrenut budućnosti i modernizaciji, što je odlikovalo njegov politički nastup od početka bavljenja politikom. Ipak, premijerska uloga stavila ga je i u istorijsko-tradicionalni kontekst. Deo njegove premijerske aktivnosti odvijao se i u svetlu priprema za obeležavanje 200-godišnjice moderne srpske države. On se pojavljuje i kao čovek koji organizuje i rukovodi izgradnjom hrama Svetog Save, nagoveštava novi ustav ali i uvodi i reafirmiše veronauku u školama. O njegovoj aktivnoj crti za prepoznavanje pravih potreba svedoči i činjenica da je kao gradonačelnik Beograda 1997. godine naredio skidanje petokrake sa krova Gradske skupštine.

Bio je uveren da se „svi najvažniji politički sukobi u Srbiji prelaju oko toga gde nam je mesto: na Istoku ili Zapadu?“, a u pozadini određivanja prema saradnji sa Haškim sudom video je stalan politički sukob Srba između Istoka i Zapada.

Jedna od Đinđićevih maksima iz sredine 2002, kada se zahuktala kampanja *Srbija na dobrom putu*, bila je i da „Srbija danas nije stanje, nego projekat i vizija.“ On je potencirao da je reč o istorijskoj šansi koja se na ovom prostoru ciklično pojavljuje jednom u veku. Na bazi istorijskog iskustva ustanovio je da svaki put do sada energija nije bila dovoljna da se projekat izvede do kraja. Po njegovom mišljenju, razlozi za to su ležali u međunarodnim odnosima koji su lomili ambicije malih balkanskih zemalja za svoje mesto pod suncem, ali i u sopstvenoj neodgovornosti da se

formuliše jasan nacionalni projekat i oko njega okupe sve snage. Đinđić je pokušao da animira javnost i građane Srbije ukazujući da „ovo nisu obična vremena“, da projekat reformi iziskuje veliki napor, disciplinu i izuzetnu volju. Ukazivao je na to da 5. oktobar samo prvo poluvreme, a ne kraj utakmice. Reforme su drugo poluvreme u kojem ne sme da se poklekne. Za njega je taj trenutak bio „istorijska šansa“; ako je ne iskoristimo u budućnosti nećemo imati novih šansi. Apelovao je da „ne pokleknemo na prvim iskušenjima, da ovaj naš istorijski posao dovršimo do kraja.“

Medijske atake iz opozicionih redova, neretko u sprezi sa različitim kriminalnim grupama, nazvao je septembra 2002. „ludilom“ kome Srbija mora da se odupre. Mračnu kampanju sumnjičenja, osporavanja sopstvenih mogućnosti i rezultata odbacivao je ukazujući na veru u sebe i korišćenje sopstvenih potencijala. Smatrao je da se o rezultatima reforme, paradoksalno, zna više u inostranstvu nego u Srbiji.

Među mnogim stvarima koje je kao standard doneo na srpsku javnu scenu nalazio se i potpuno nov vizuelni jezik otelotvoren u njegovom imidžu sa kojim kao da je postavio nova pravila komunikacije. Nenameitljiva elegancija, probrani detalji, kao i diskretni *understatement* bili su primereni svetskim standardima. Uvek u funkciji njegovog zvanja i zemlje koju je predstavljao, a nikad kao opredmećenje njegove sujete i želje da se dopadne u prvoj instanci ili da pokaže ličnu moć i materijalni status. Takav odnos prema ovom pitanju širio se i na njegovu neposrednu okolinu.

Frapantno deluje pitanje novinara beogradskog nedeljnika NIN, Dragana Bujoševića: „Nijedan prvi premijer vlade u tranziciji nije preživio. Da li ćete vi da preživite?“ U odgovoru na ovo dvosmisleno pitanje, Zoran Đinđić je sumirao politički angažman rekavši da je zadovoljio svoju ambiciju time što je na merodavan način učestvovao u okončanju diktature i što je Miloševiću tada video leđa. „Ja sam sve svoje političke ciljeve ostvario... Sada više nemam neku oročenu ambiciju, da li ću ceo mandat ostati, šta će se posle dešavati...“ Njegova ambicija iz 1990. da bude čovek koji će Srbiju uvesti u Evropsku uniju bila je vremenom izmenjena. Sve stan svih problema koji su ga okruživali, postao je sumnjičav: „Da li sada to mogu da sanjam, nisam siguran.“ Prema Đinđićevom viđenju iz drugog intervjua, srpska moderna istorija od 1804. do danas bila je sukob između modernista i antimodernista, reformatora i onih koji su se bojali bilo kakvih promena. „Nažalost, do sada su obično stradali reformatori i modernisti“, zaključio je srpski premijer.

Bojan B. Dimitrijević

ZORAN ĐINĐIĆ AS A SERBIAN PRIME MINISTER
AND THE CREATOR OF REFORMS

Summary

Text is proving a concise overview of the basic elements for the biography of dr Zoran Đinđić, the first Serbian non-communist Prime Minister. The author investigates into his philosophical education, as well as his study and work in Germany in the course of the eighties. What follows is the brief description on the period of nineties, in which Đinđić was the leader of the Democratic Party. The backbone of the text is the analysis of his accomplishments as the Prime Minister. It encompasses his role in the preparation of elections and the democratic turn in October 2000, as well as the formation of the government and its activities 2001-3. His relations with the President of the FRY, Koštunica, the problems in relations with Montenegro, and other issues which were complicating and slowing the reform plans of dr Đinđić are highlighted. The resuming part of the article is describing the criminal conspiracy that has led to his assassination on the 12th of March, and it points out the historical fatality of the reformers in Serbia.

PERCEPCIJE I TEORIJE REPRESIJE KRALJEVINE SHS 1918–1929*

APSTRAKT: U jugoslovenskoj državi, kao i na svetskom nivou, postojao je razlaz u teoriji represivnog sistema. Raskol među pravnicima u sferi proklamovanog ispitan je multidisciplinarnim pristupom na osnovu literature iz istoriografije, pravnih nauka i sociologije.

Danas se u sociologiji smatra da nije lako definisati prestupničko ili devijantno ponašanje, pošto se nijedna jedinka ne pridržava svih pravila i propisa. Iza fenomena prestupničkog ponašanja nalazimo skriven uticaj klasnih pripadnosti i društvene moći na socijalne norme. Devijantno ponašanje definiše se kao odbijanje da se postupi prema skupu normi koje su prihvaćene od većeg broja pripadnika neke zajednice. Te norme podrazumevaju sankcije kao sredstvo za obezbeđivanje delotvornosti normi i sprečavanje njihovog kršenja. Postoje pozitivne i negativne sankcije. Pozitivne predviđaju nagradu za pridržavanje, a negativne su kazna za odstupanje od normi. Sankcije mogu biti formalne i neformalne. Formalne primenjuju posebne institucije, kao što je pravosuđe, u cilju obezbeđivanja poštovanja normi. Neformalne sankcije manje su organizovane i spontani su odgovor pojedinaca ili zajednice na kršenje pravila.

Sudovi i zatvori u modernim društvima predstavljaju institucije za sprovođenje formalnih sankcija, dok je dužnost policijskih organa da počinioce krivičnih dela privedu pravdi. Zakonodavstvo nije ništa više od formalnih sankcija koje država donosi, a građani su dužni da im se pokoravaju.¹ O zaštiti građanskih prava moglo se govoriti čim je državna vlast sopstvene organe stavila pod ingerenciju prava i definisala njihovu odgovornost, ili odgovornost države, za učinjena protivpravna akta.² Zato nije čudno što su i pojedinci kroz istoriju prozivani, suđeni i kažnjavani zbog krivičnih dela.

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (br. 147039) koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

¹ Entoni Gidens, *Sociologija*, Podgorica–Banja Luka 2001, 124–127.

² Đorđe Tasić, *Uvod u pravne nauke, Enciklopedija prava*, Beograd 1991, 73.

Pravo države na represiju

Postoje razne teorije koje pokušavaju da objasne prirodu krivičnih dela. Krivično delo može se objasniti kao vrsta ponašanja kojim se krši zakon. Kroz istoriju kriminologije bilo je više pokušaja da se objasni pozadina nastanka krivičnih dela i prestupničkog ponašanja. Izučavanje naslednih faktora nije pokazalo njihovu povezanost sa kriminalom, ali se sredinom 20. veka pokušalo dovođenje u vezu fizičkih osobina muskularnih i fizički aktivnijih osoba sa krivičnim delima. Nije dokazano da su razdražljivost i agresivnost, kao osobine ličnosti, povezane sa kriminalom. Dosadašnja psihološka istraživanja nisu ustanovila vezu između psihopatskih osobina i kriminala. Teoriji zločina pokušavalo se prići i na drugi način kroz proučavanje odnosa društva i zločina. Pošlo se od toga da svi elementi zločina u suštini zavise od percepcija socijalnih institucija nekog društva. Tako je zločin mogao da se objašnjava isključivo u kontekstu pravnog i moralnog postupanja ljudi. Zločin je postao relativna kategorija kada su se pojavile subkulture u modernim društvima po kojima je ponašanje u skladu sa normama jedne subkulture zločin u očima druge subkulture. Tako je devijantnost postala stvar društvenog konsenzusa i konteksta.

Neki teoretičari smatraju da se devijantnost stiće u procesu udruživanja sa ljudima definisanim kao nosioci kriminalnih normi ponašanja. Drugi su smatrali da je anomija uzrok zločina. Anomija nastaje kada u društvima opada značaj tradicionalnih vrednosti i standarda, a da se pri tom ne pojavljuju nove norme koje bi ih zamenile. Ona se može definisati odsustvom jasnih kriterijuma koji određuju ponašanje u datoj oblasti socijalnog življenja. Anomija je u modernim društvima povezana sa tenzijom sukoba društvene stvarnosti i opštih normi. Ekonomske nejednakosti stvorile su prestupničko ponašanje. Ljudi su podeljeni na nekoliko kategorija od kojih su inovatori i buntovnici bili najopasniji po društveni i državni poredak. Inovatori su osobe koje su nastojale da se drže prihvaćenih vrednosti, ali su koristile nezakonita sredstva da do njih dođu. Političari i javni službenici koji su zloupotrebljavali svoj položaj i pristajali na korupcionastvo pripadali su toj grupi. U njoj se dešavao i proces zloupotrebe pravnog poretka. Buntovnici su predstavljali malobrojne grupe ljudi koji su odbacivali i sredstva i društvene vrednosti nastojeći da ih zamene drugim i definišu društveni sistem na osnovu svojih ideoloških stavova. Kao primer kategorije buntovnika E. Gidens je navodio radikalne političke grupe.³

Postoji i teorija etikete po kojoj je prestupničko ponašanje proces interakcije između prestupnika i onih koji to nisu. Devijantnost je samo etiketa, a predstavnici reda i zakona nalaze se u situaciji da definišući kategorije konvencionalne moralnosti upotrebe te etikete u cilju stvaranja kategorije prestupnika i ispoljavanja strukture moći u društvu. Obeležiti

³ E. Gidens, *n. d.*, 127–130.

nekoga kao kriminalca značilo je proglasiti ga nepouzdanim u važnim socijalnim aktivnostima kakvi su bili školstvo i zapošljavanje. Smatralo se da je početni kriminalni akt samo primarna devijacija, a da je sekundarna posledica toga što kriminalac prihvati samog sebe kao čoveka sa etiketom sklonog prestupništvu. Teorija polazi od pretpostavke da nijedno delo nije po sebi kriminalno, ali da u procesu sekundarne devijacije bitnu ulogu igraju zatvori i prihvatilišta uprkos nameri pravosudnog sistema da oni budu mesta na kojima će se ispravljati prestupničko ponašanje. Teorija ima nedostataka, jer ne vodi računa o razlikama unutar socijalizacije i moralnim stavovima ličnosti i njenog okruženja, a nije dokazano da etiketiranje zaista dovodi do intenziviranja prestupničkog ponašanja. Zločin je tako ostao samo jedna kategorija u ukupnom prestupničkom ponašanju, a dodatni problem leži u tome što je kontekst u kojem se neke radnje mogu smatrati kriminalnim i kažnjivim vrlo daleko od čvrstih okvira. Pojam zločina uvek je bio povezan sa stereotipima i lažnim predstavama i dosta je odslikavao raširenost socijalnih predrasuda.⁴

Ozbiljniji problem od uobičajene slike kriminalca sa margine društva i niskog životnog standarda predstavljaju ljudi koji su imali imetak i moć stečene i korišćene u nezakonite svrhe. To se u sociološkoj teoriji naziva zločinom bele kragne. Korišćenje profesionalnog položaja ili socijalnog statusa srednje klase u izvršavanju krivičnih dela čini bitnu karakteristiku zločina bele kragne. Posebnu kategoriju obuhvataju krivična dela moćnih osoba u kojima se vlast koristi na kriminalan način. Rasprostranjeni vid ove zloupotrebe jeste kad političari primaju mito da bi favorizovali neke odluke ili procese. Neki sociolozi ostavljaju otvoreno pitanje da li uopšte državni organi mogu biti počinioci krivičnih dela. Odgovor na to pitanje je potvrđan čim se definiše zločin kao kršenje moralnih normi sa štetnim posledicama. Drugo je pitanje da li je za državu probitačnije da zaštitu svojih interesa bazira na normama moralnosti ili da se postavi utilitarno i da dopusti državnim organima da u procesu odbrane državnog interesa krše ili ignorišu zakone koje inače treba poštovati. Nije uvek neophodno posmatrati zločin i prestupničko ponašanje u negativnom svetlu. Mora se prihvatiti činjenica da u društvu postoje grupe i prostori čije se aktivnosti ne uklapaju u opšteprihvaćene poglede. Neki smatraju da blagonaklonost prema devijacijama u ponašanju neizbežno dovodi do procesa socijalnog razaranja društva. To nije nužan ishod ako se ličnim slobodama pridruži jasno definisana kategorija socijalne pravde.⁵ Takvi uslovi nisu postojali u Kraljevini SHS.

Kako okarakterisati sistem pravnih normi koji je, tokom deset godina, bio u procesu stvaranja i koji je dovršen tek u vremenu integralnog jugoslovenstva?⁶ To se ogledalo i u funkcionisanju represivnog sistema.

⁴ Isto, 127–133.

⁵ Isto, 145–148.

⁶ Integralci su sa ponosom gledali na uvedeni pravni poredak, smatrajući to velikim doprinosom ideološkom oblikovanju jugoslovenske nacije. O tome više: Ljudevit

Pitanje je kakav je, u opštim crtama, bio taj pravni sistem u nastajanju, odnosno da li je bio totalitaran. U teorijskom smislu, postoji izvesna saglasnost oko pravnih kriterijuma za definisanje totalitarnog pravnog sistema. Mada u pravnoj literaturi postoje klasične suprotnosti između koncepta pravde, svrsishodnosti prava i pravne sigurnosti, smatra se da je svrsishodnost prava obeležje policijskih i autoritarnih država. Današnja pravna misao insistira na stanovištu da je krivično pravo, koje ima „ishodišnu tačku“ prevashodne zaštite državnih interesa dok je zaštita prava delinkventa na sporednom mestu, nelegitimno i totalitarno.⁷ Takva vrsta pravnog poretka bila je nesporna i uobičajena u vreme stvaranja Kraljevine SHS. Bekstva van dometa pravde, u takvom pravnom sistemu, bila su ishitren, ali prirodan odgovor na preventivni aspekt kažnjavanja koji je mogao da dovede i do osuđivanja potpuno nedužnih osoba.⁸ Ipak, ne može se reći da je jugoslovenska državna zajednica imala totalitaran pravosudni sistem jer se često dešavalo da sudske vlasti budu blaže od očekivanja izvršnih organa državne zaštite.

Od postavljanja pitanja opravdanosti pravnog poretka samo je korak do postavljanja pitanja opravdanosti države. Mogla bi se postaviti hipoteza da je problem represije pokazatelj koliko je država jaka ili slaba. Taj odgovor nije zadovoljavajući, jer je u svim državama tog vremena postojao problem koji ni do danas nije rešen na pravi način. Reč je o ograničenosti političkog delanja kao sposobnosti da se napravi i sprovede izbor koji bi kolektivno obavezivao članove društvene i državne zajednice. Danas se smatra da jaka država ima tendenciju da ugrožava građanska i ljudska prava svojih državljana i da taj fenomen nije poželjan niti za sebe ni po sebi. Istovremeno, došlo se do zaključka da izlaz nije ni u slaboj državi, posebno ne u uslovima kada je politička moć vlada ili političkih partija ključno sredstvo za zaštitu kolektivnih interesa.⁹

Kontekst savremene ideje o državi potpuno je izmenjen u odnosu na sredinu 20. veka. Tada se podrazumevalo da svaka politička zajednica modernog i zaostalog sveta mora, kroz etapni istorijski razvoj i kulturno restruktuiranje, doći do sopstvenog modela nacionalne države modernog tipa. Neuspeh velikog broja država trećeg sveta da to i ostvare putem progressa shvaćenog na prozapadni način i neočekivana kulturna elastičnost zaostalih društava, koja je dovela do sukoba između tradicionalne

Auer, *Izjednačenje zakonodavstva i jugoslovenska misao*, Jugosloven, br. 1, novembar 1931, 15. O pravnom partikularizmu: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. I, Beograd, 1988, 51–52; Ljubodrag Dimić, *Istorija srpske državnosti*, knj. III, *Srbija u Jugoslaviji*, Novi Sad 2001, 94–95.

⁷ Jovan Ćirić, *Društveni uticaji na kaznenu politiku sudova*, Beograd 2001, 18–19, 21; Gustav Radbruch, *Filozofija prava*, Beograd 1980, 99–100.

⁸ Pravni eksperti smatraju da: „Ukoliko je kazna determinisana samo razlozima svoje društvene korisnosti i (generalne) prevencije, onda ukoliko je potrebno zaštititi druge potencijalne učinioce a građanima vratiti poverenje u pravni sistem, može se posegnuti i za kažnjavanjem nevinih.“ – Jovan Ćirić, *n. d.*, 20. Takođe videti: Igor Primorac, *Prestup i kazna*, Beograd 1978, 121.

⁹ Klaus Ofe, *Modernost i država, Istok, Zapad*, Beograd 1999, 7, 10.

kulture i modernih državnih potreba, oživela je etničku samosvest i nacionalizam.¹⁰ Nije uopšte primećeno da je ova paradigma donekle važila i za evropske prostore, u prvom redu za jugoslovensku državnu tvorevinu između dva svetska rata. Jugoslavija se još tada suočavala sa problemom opstanka i opravdanja države i njene sile. Razlozi državnih struktura za represiju dobijaju na jačini ako se razume da kod većeg broja stanovništva nije postojala ni svest o potrebi postojanja zajedničke države. Nacionalni i ideološki mitovi, rigidni socijalni i lični stavovi pojedinaca i zatvorenih socijalnih struktura, kao i realna ograničenja razvojne politike i onako neravnomerno razvijenog društva bili su neki od razloga za verovanje vlasti da se, sa represivnom politikom prema protivnicima nove države, može računati na stvaranje unutrašnje kohezije, usmerene ka normalizaciji komplikovane spoljnopolitičke situacije.

Represija u dobrom delu prve polovine 20. veka nije posedovala negativnu konotaciju. Tek su diktature nacista, fašista i boljševika stvorile sliku apsolutno represivnih totalitarnih sistema bez premca u ranijoj istoriji. Rašireno negativno mišljenje o represiji delom je posledica zloupotrebe represivnih institucija i osoba koje su bile zadužene da je sprovede čak i u okolnostima postojanja demokratskih i parlamentarnih sistema. Blage kazne i često oslobađanje optuženih zbog nedostatka dokaza bili su jedna strana medalje, a drugu je činilo policijsko samovlašće. Mučenja tokom istražnog postupka i ubistva političkih protivnika jugoslovenske države i poretka bila su samo nepoželjni izuzeci koji su komunistima kasnije omogućili da stvore preuveličanu sliku o navodnom državnom terorizmu. Zato je potrebno odgovoriti na pitanje kako su srpska i jugoslovenska pravna nauka, između dva svetska rata, gledale na represivnu funkciju države.

Za Slobodana Jovanovića, glavno merilo kome se sve podređivalo bilo je oličeno u postojanju državne zajednice. Državna sila nije tu isključivo u funkciji ograničavanja ljudskih sloboda, već i u nužnoj odbrani tih istih sloboda. Jovanović je bio svestan da veći deo društva ne poseduje svest o ograničenosti ličnih sloboda, a uloga države bila je bitna zbog njene kontrolne moći i proklamovane neutralnosti državne institucije prilikom uređivanja međuljudskih odnosa. Bio je jedan od retkih srpskih pravnika koji nije smatrao da je podela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku bitan preduslov da bi državna zajednica imala attribute pravne države. Dok se međusoban nadzor tri grane vlasti predstavljao kao najbolje teorijsko rešenje do koga je pravna misao mogla doći, Jovanović je na tu ravnotežu gledao iz drugog ugla. Poništavanje akata upravne vlasti od strane sudstva nije proizilazilo iz logike pravne države. Uloga države svodila se na stvaranje „duhovnog i moralnog“ jedinstva članova državne zajednice i na ispunjavanje potrebe jedinke za podređivanje nekom autoritetu.

¹⁰ Ašis Nandi, *Država*, Volfgang Zaks (prir.), *Rečnik razvoja, Vodič kroz znanje kao moć*, Novi Sad 2001, 11–23.

Njegova teorija države nije nastala samostalno nego se oslanjala na idealistička viđenja nemačke teorije o državi koja je nastala tokom 19. veka. Evolucija seoske patrijarhalne zajednice u modernu pravnu srpsku pa i jugoslovensku činovničku državu u kojoj bi se poštovao zakon kome bi se svi potčinjavali bila je ideal za Slobodana Jovanovića koji je, barem teorijski, težio uklanjanju primitivizma vlasti. On nije stavljao znak jednakosti između vlasti i nasilja, mada je državi priznavao pravo na izdavanje naređenja u cilju zaštite pravnog poretka i ličnih sloboda. Iz tih pobuda kritikovao je površno i naivno mišljenje Svetozara Markovića koji je državu shvatao jednostrano kao instituciju „organizovanog nasilja”.¹¹

Država, po mišljenju S. Jovanovića, nije trebalo da služi uskim interesima društvenih grupa i morala je biti nosilac državne ideje. U tom cilju, državni službenici morali su posedovati svest o državnoj ideji i raditi na njenom ostvarivanju. To je bilo moguće samo u uređenoj državi u kojoj zakoni nisu služili interesima jedne društvene grupe nego ukupnom državnom blagostanju. Razlog postojanja države je u regulisanju sukoba među ljudima zbog prirodnih razlika u njihovim interesima i snazi. Ona je prinudna institucija i upravo zbog svoje prinudnosti donosi odluke koje mogu biti od koristi ili na štetu raznim grupama ili pojedincima, ali uvek sa ciljem objektivnosti zaštite građanskih interesa. Slobodan Jovanović zamerao je marksistima što su državu shvatali kao instituciju monopola klasnog nasilja i simplifikovali neke njene pojavne oblike. Bio je svestan da sila ne može biti rešenje trajnog karaktera, čak i kada je primenjuju državne institucije. Konsenzus između državnih organa i društvenih snaga, predstavljenih u državi, preduslov je za njeno normalno funkcionisanje koje nije usko klasne prirode. Borba za moć unutar državnih institucija, prisutna u svakoj državi, dovela je da država postane središte ukrštanja raznih centara moći preko odmeravanja snaga raznih nosilaca vlasti. Zbog te međusobne borbe nije bilo moguće upravljati državom isključivo sredstvima prinude i nasilja. Sistem upravljanja državom podrazumevao je sprovođenje ideje sa autoritetom oslonjenim na javno mnjenje.

Slobodan Jovanović bio je ubeđen da javno mnjenje kao takvo proizvodi vlast. Nepostojanje konsenzusa oko onoga šta čini državnu vlast efektnom nije bila prepreka da se zaključi da ispoljavanje vlasti znači prevagu jednog uverenja nad drugim, a ne puku primenu instrumenata nasilja. Prinudna uloga države ograničena je samo nastojanjem da se obezbedi skup normi neophodnih za društveno i državno funkcionisanje. Rečeno je da država vrši funkciju upravljanja u društvenom životu, a suština demokratskog funkcionisanja bila je u pružanju onoga što bi građani sami sebi želeli. Država nikada nije bila prepreka za evoluciju jednog oblika

¹¹ Vladan Mihajlović, *Slobodan Jovanović i građanska država*, Beograd 1996, 7–8, 15–17; Slobodan Jovanović, *Svetozar Marković, Političke i pravne rasprave I–III*, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, tom 2, Beograd 1990, 112.

demokratije u drugi već je to neprestana borba raznih interesnih grupa da se vlast stavi u razne pozicije.¹²

Đorđe Tasić je smatrao da je sloboda deo državnog mehanizma pošto se preko društvene slobode celokupan društveni život integrisao u državu. Definisao je državu kao složenu zajednicu, podeljenu na one koje upravljaju i one nad kojima se vrši upravna vlast. Država je „viši stepen“ političkog organizovanja. Ona je zajednica sa vođama i kontinuiranim ostvarivanjem ciljeva. Ima oblik institucije ili ustanove koja raspolaže vlašću, što znači da može primeniti prisilu u cilju obuzdavanja otpora njenim naredbama. Država je politička zajednica na omeđenoj teritoriji i upravo njena teritorijalna ograničenost karakteriše je kao političku organizaciju. Ona vrši vlast nad ljudima u prostoru koji je obuhvaćen njenim granicama.

Pravna funkcija države svodila se na „regulisanje“ odnosa, a iz nemačke filozofije raširila se slika o njenoj većoj etičkoj vrednosti u poređenju sa društvom. Prinuda, u formi fizičke sile, obezbeđivala je vezivanje prava kao socijalnog fenomena za političku organizaciju u liku države. Problem državne represije nije nikada bio jednostavan, jer je podrazumevao stalnu procenu smisla i dejstva „državnih sankcija“ pored postojećih društvenih normi, a nadovezivalo se i pitanje da li se te mere isplate sa stanovišta očekivanog posla državnih organa, uloženog napora i novca. Posebno poglavlje nedoumice otvaralo se iščekivanjem države kakvo će biti socijalno dejstvo donetih zakona čiji se efekti nisu uopšte mogli adekvatno proceniti, jer je bilo primera da su neke nove norme imale mnogo veći negativan efekat od očekivanih pozitivnih trendova. Politički autoritet u državi odlučivao je da, radi očuvanja vlasti, koristi policiju i u izuzetnim okolnostima vojsku za sprovođenje monopola upotrebe sile kao krajnjeg sredstva održavanja autoriteta vlasti.¹³

Država je, za Slobodana Jovanovića, bila čuvar slobode građanina koji se samo preko države mogao nadati zaštiti od raznih vidova nedržavnog nasilja. Pravni poredak bio je garant pravno shvaćene slobode ličnosti, a državna prinuda sredstvo za sprečavanje drugih oblika represija koje nisu poticale iz sektora upravljanja zajednicom građana niti iz šeme zaštite državnog autoriteta. To mišljenje nije bilo usamljeno. Podržavao ga je čak i Isaija Berlin, kvalifikujući slobodu kao voljom države stvoreno „pravno dobro“, što je bila osnova za tvrdnju da sloboda može, po nahođenju države, da se ograničava zavisno od procene prioriternih državnih interesa. U to vreme postojao je veliki sukob krajnjih gledišta oko definisanja odnosa države i društva. Ekstremno liberalno gledište smatralo je da se čovekovo društveno biće ne može usaglasiti sa idejom države, jer ona, navodno, propagira vladavinu jedne osobe nad drugim ljudima. Iz

¹² V. Mihajlović, *n. d.*, 52–60.

¹³ Đorđe Tasić, *Uvod u pravne nauke, Uvod u pravo, Hrestomatija*, Beograd 1991, 22; V. Mihajlović, *n. d.*, 23; Đorđe Tasić, *Uvod u pravne nauke, Enciklopedija prava*, 40, 219–223, 226–231.

toga je sledio zaključak da država, kao institucija, ima amoralan karakter. Totalitarne ideologije imale su potpuno drugi stav. Bez obzira na različite i međusobno suprotstavljene ideološke ciljeve, razne totalitarne varijante apsolutne vlasti bile su jedinstvene u proceni da je država važnija od bilo kog pojedinačnog interesa i da građanin mora biti podređen državnoj ideji.¹⁴

Pogledi Slobodana Jovanovića na odnos države i društva bili su mnogo uravnoteženiji od ekstreme liberalne i totalitarne provenijencije. Baveći se političkom sociologijom, došao je do zaključka da između države i društva postoji uzajamna zavisnost. U užem smislu politička sociologija tog vremena definisala je državu kroz pravne norme i organe državne vlasti, svela ju je na „pravno stanje“. Mislilo se da su kategorije društva slobodno udružene socijalne grupe stvorene kao izraz zajedničkih interesa ili ideologija. Pripadnost društvu čine konfesionalno opredeljenje, profesionalna udruživanja, klasni interesi, političke stranke i drugi oblici organizovanja. Društveni uticaj na politiku nastao je iz razumevanja da država, preko pravnih aktivnosti, utiče na koheziju, strategiju i trajanje društvenih grupa. Borba raznih socijalnih grupa za veći uticaj na državno zakonodavstvo proisticala je iz zavisnosti razvoja tih grupa od pravnih normi. Uprkos težnji državnih struktura za što većim nadzorom nad društvenim grupama, uvek je bilo otvoreno pitanje kontrole. Rečeno je da taj nadzor nikada nije bio apsolutan i da su uvek postojali fragmenti nereguliranih odnosa, izuzetih od uticaja državnih institucija, a to dokazuje relativnu samostalnost društva prema državi.¹⁵

Krajnji zaključak bio je nedvosmislen: država je imala pravo da se brani od neprijateljskog stava drugih država, pojedinaca i društvenih grupa represivnim sredstvima koja su joj stajala na raspolaganju, u rasponu od oružanih formacija, preko zakonskih propisa, do služenja sredstvima koja se ne mogu podvesti pod kategorije legalnosti ili legitimnosti. Nasilje je, po Slobodanu Jovanoviću, direktno uticalo na postanak države kao političke formacije, pošto je samo ratni sukob među plemenima mogao da stvori psihološku atmosferu nesigurnosti i zajedništva u kojoj se moglo eksperimentisati sa jačom političkom zajednicom od do tada uobičajenih plemenskih okvira. Identitet vojne zajednice ostao je suštinski ugrađen u državnoj ideji. Autoritet države u svesti podanika bio je bitna karika funkcionisanja sistema u kojem su građani dugovali „poslušnost“ državi, a podrazumevalo se da su njihove obaveze bile normativno regulisane.¹⁶

¹⁴ V. Mihajlović, *n. d.*, 25, 28–29; Slobodan Jovanović, *O državi, Osnovi jedne pravne teorije*, 53; Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, Beograd 1992, 61–62.

¹⁵ Slobodan Jovanović, *Primeri političke sociologije, Engleska, Francuska, Nemačka 1815–1914*, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, tom 10, Beograd 1990, 11–12; V. Mihajlović, *n. d.*, 28–29.

¹⁶ V. Mihajlović, *n. d.*, 38–42; Slobodan Jovanović, *O državi, Osnovi jedne pravne teorije*, 36, 38; Slobodan Jovanović, *Iz istorije političkih doktrina, Platon, Makijaveli, Berk, Marks*, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, tom 9, Beograd 1990, 49.

Škole i mišljenja o razlozima i oblicima kažnjavanja

Represija i ideologija bile su uvek bitna sredstva za kojim se posezalo u naporu da se očuva poredak, osvoji nova državna teritorija ili izvede revolucionarna smena vlasti. Svest o potrebi funkcije represije u državama kroz istoriju prolazila je kroz različite faze. U početku, represija je identifikovana sa kaznenom politikom. Prema nekim viđenjima, u 19. veku došlo je do promena u politici kažnjavanja. Do tada je postojala skala načina dokazivanja krivice optuženih. Čitava skolastika i aritmetika primenjivale su se u konstruisanju pravnih dokaza. U 18. veku bilo je dovoljno sabrati više vrsta dokaza: kompletne, nekompletne, pune, nepotpune, cele dokaze, indicije i pomoćne dokaze da bi sud izrekao odluku. Zakoni ili pravni običaji određivali su, direktno ili indirektno, zbir dokaza neophodnih za donošenje presude. Nepotpunost svih dokaza nije značila odustajanje od kažnjavanja. Postojale su norme po kojima je najmanji element dokaza povlačio neki element kazne, tako da su se i osumnjičeni sasvim legalno kažnjavali. Promena paradigme represije uticala je na pojavu suprotstavljenog gledišta, načela najdubljeg uverenja. Formalno gledano, kazna se od tada nije smela izricati bez postizanja potpune pravne sigurnosti sudije. Umesto zakonitosti krivičnog dokaza tražila se njegova uverljivost. Krivična praksa pokazala je da i danas opstojava delimična proporcionalnost između stepena sigurnosti nečije krivice i težine presude.

Reformatori kaznene politike u 18. veku došli su na ideju da je zatvaranje najdelotvornija mera za suzbijanje kriminala, a ideja ličnih sloboda i prava nametnula je ubistvo i ugrožavanje života za najteži zločin. Zatvori su tada postali institucije za prevaspitavanje kažnjenih osoba i mesta koja su pripremala svoje štićenike za ispravan budući život. Ideja vodilja sistema zatvora razlikovala se od stvarnosti jer je dokazano da zatvori pretežno ne deluju onako kako su se reformatori represivnog sistema nadali. Oni su upali u logičku klopku kako odvratiti potencijalne prestupnike, a one koji su prestup izvršili rehabilitovati u uslovima kada je zatvor postajao veoma nepovoljna institucija za boravak.¹⁷

Za razliku od današnjih shvatanja, koja su ideju opravdanosti nasilja države podredila interesu pojedinca, teoretičari sociologije i prava početkom 20. veka smatrali su da je pravni poredak države čvrst i osiguran samo ako postoji aparat ljudi zadužen da vrši određen nivo fizičke i psihičke prinude da bi održavao i kaznio povredu uspostavljenog poretka.¹⁸ Po njima, represija države bila je nužna posledica sukoba interesa društvenih slojeva. Različiti društveni slojevi nastaju usled ekonomskih razlika, ali i zbog nejednakosti u sferama društvenog ugleda i društvene moći. Razlikovali su moć i vlast. Vlast je nametanje volje, a moć se iskazu-

¹⁷ Mišel Fuko, *Nenormalni, Predavanja na Kolež de Fransu 1974–1975*, Novi Sad 2002, 17–31; Dušan Subotić, *Ideja odmazde u kaznenom pravu, Kritička studija*, Arhiv za pravne i društvene nauke, god. XII, knj. V, sv. 1, Beograd 1922, 1; E. Gidens, *n. d.*, 135–137.

¹⁸ Maks Veber, *Privreda i društvo*, knj. I, Beograd 1976, 23.

je količinom poslušnosti toj volji. Vlast je vrsta moći. Legitimna vlast počivala je na tri tipska ponašanja: racionalnosti, odnosno zakonitosti, tradicionalnosti i harizmatičnosti pri čemu ne postoje čisto idealni, već samo mešoviti tipovi vlasti u kojima preovlađuje jedan od ta tri tipa. Racionalna i tradicionalna vlast su trajnog karaktera dok je harizmatična vlast privremena i da bi se održala mora da pređe u racionalnu ili tradicionalnu.¹⁹ Tako je država postala zajednica koja ima pravo monopola nad legitimnim nasiljem, dok je politika ostala htenje za učestvovanjem u moći, odnosno posedovanjem uticaja na raspodelu moći. Postojala su tri načina za opravdavanje legitimnosti vlasti. Prvi način oslanjao se na stečeni autoritet običaja, drugi se povezivao sa harizmom istaknutog pojedinca, a treći način dobijao se verovanjem u zakonske propise na osnovu kojih se vrši funkcija vlasti.²⁰

Paradoksalno je što, za razliku od pravnika iz vremena između dva svetska rata, moderna pravna misao uopšte ne razmatra mogućnost zloupotrebe prava od strane države. To pitanje je bilo predmet složenih rasprava u Kraljevini. Slobodan Jovanović je sa preteranim optimizmom prilazio pitanju državne zloupotrebe prava kada je definisao da je za državnu upravu dovoljno da postigne sklad između stručnih i političkih elemenata. Nadao se da će se na toj ravnoteži održati sistem bez preterane zloupotrebe prava i represije. Đorđe Tasić je bio mnogo obazriviji kada je istakao da je država pravna organizacija sa svojstvom pravnog lica kada odgovara za učinjena „protivpravna akta“. Država poseduje stalnu pravnu funkciju, sa dužnošću da pravo formuliše i primeni. Nije smatrao da je u pravu bitna prinuda, već činjenica da država kao pravno lice u pravnom i moralnom smislu gubi pravo vlasti kada, u unutrašnjim odnosima sa građanstvom, vrši protivpravno nasilje. Država je tako odgovarala pojedincima, ali je i sam pojam protivpravnog akta bio kompleksan i donekle kontradiktoran. Država je, uprkos pravu i moralu, ostajala materijalno faktički vlast i onda kada je protivpravno delovala. Drugim rečima, pravne norme ne dozvoljavaju protivpravnost, ali ni otpor državi dok se ne utvrdi da njen akt ima protivpravnu prirodu. Znači da je utvrđivanje protivpravnosti uvek vršeno naknadno čvrstim formalno pravnim postupkom i u takvoj situaciji država nije imala vlast. Postojao je i drugi mogući vid zloupotrebe poretka kada se funkcija državnog činovnika iskorišćavala na nedozvoljen način, ali u tom slučaju država nije odgovarala i ostajala je samo društvena organizacija bez karakteristika pravnog subjekta.

Zloupotreba prava mogla se vršiti i na drugi način: da zakonodavno telo zakonskim aktima poretka pravnu obavezu države. Taj čin postaje fenomen zloupotrebe pod uslovom da se odnosi isključivo na jedan konkretan slučaj zbog koga je određen zakon donet. Kasniji teoretičari

¹⁹ Isto, XVI–XVIII.

²⁰ M. Veber, *Privreda i društvo*, knj. II, 433–434.

smatrali su da svaka državna vlast mora da istovremeno štiti sebe, prava građana i građanske slobode od nelegitimnog i samovoljnog posezanja države i njenog represivnog sistema za sredstvima koja nisu legalna u ime zaštite društvenog uređenja države. Postoji suštinsko protivrečje između ovog teorijskog stava i prakse da se u području krivičnih zakonodavstava pojavljuju odredbe koje direktno krše načelo zakonitosti i pravne sigurnosti i suprotstavljaju se odredbama i pravilima krivičnog prava. Kršenje ovih normi zadire u slobodu i prava pojedinca do te mere da ga je moguće zloupotребiti u svrhu neograničene političke represije. Primećeno je da je razvoj krivičnog prava uvek bio posledica sukoba oko koncepcija vladanja i vlasti onih koji upravljaju i onih koji su im podređeni. Ni zakonodavstvo ni sudstvo nemaju prava da krše osnovna načela legitimnosti, da šire ograničeno polje represije, njene zakonitosti, da se kreću izvan određenosti krivičnog dela u zakonu i da krše pravila krivičnog prava.²¹

Dosta se razmišljalo kako izbeći pravnu neodgovornost jugoslovenske države u odnosu na sudske odluke, pogotovu ako se ispostavi da je neophodna revizija presude. Izlaz je nađen u propisima po kojima je država materijalno odgovarala pojedincu u slučaju da dođe do trajne revizije presude i osuđenik se naknadno proglasi nevinim. Za sudsku funkciju karakteristično je da je mogućnost protivpravnih dela znatno smanjena u odnosu na mogućnost zloupotrebe zakonodavne vlasti pa je i odgovornost države u tom sektoru bila umanjena. Najviše mogućnosti za protivpravno delovanje pružale su upravne funkcije svojim administrativnim aktima. Pod administrativna akta ne spadaju oni dokumenti koji govore o međusobnim odnosima vlade, parlamenta i drugih državnih institucija i u okviru njih ne postoji protivpravnost niti odgovornost države. Država je odgovarala za akte vlasti učinjene u njenom vršenju. Ona jeste subjekt, ali ne privatno pravne prirode. Država nije pravno lice samo do tle dok obavlja svoje odgovornosti u okviru precizno utvrđenih zakonskih normativa. Kada prekorači i zloupotrebi svoja ovlašćenja, u odnosu prema građanima, ona prestaje da bude iznad zakona i postaje pravni subjekt koga je moguće tužiti. U okviru međunarodnih odnosa ostajala je jednaka sa drugim državama u složenim odnosima mešovine javnog i privatnog prava u kojima nije morala odgovarati samo materijalno već i na osnovu vršenja vlasti u cilju donošenja izvesnih zakona ili kažnjavanja delova svojih institucija. Pravnici nisu mogli da se slože oko odgovora na pitanje šta je država, ali su bili saglasni da se ona ne može posmatrati kao pravni subjekt.

Postojale su tri teorije o odnosu države i prava koje su pokušavale da se jasnije odrede prema državi kao predmetu interesovanja i njenom odnosu prema pravu, zakonima i normama neophodnim za funkcionisa-

²¹ V. Mihajlović, *n. d.*, 77; Slobodan Jovanović, *O državi, Osnovi jedne pravne teorije*, 385; Đorđe Tasić, *Problem opravdanja države*, Beograd 1995, 21, 41, 55–57; Ljubo Bavcon i dr., *Kaznenopravna zaštita države i njenog društvenog uređenja, Politički delikti*, Zagreb 1988, 10–11.

nje države i društva. Sve tri teorije, po mišljenjima savremenika, bile su vezane za demokratsku koncepciju države i sve tri govorele su o demokratiji kao nezamenljivoj vrednosti ljudskog društva. Samim tim nisu se mogle primeniti na države autoritarnog i totalitarnog karaktera. Francuski pravnik Leon Digi stvorio je teoriju sociološkog pozitivizma po kojoj razlikuje državu kao društveno-politički fenomen od prava. Skupu pravnih normi dao je primat u odnosu na državu. Teorija Hansa Kelzena o dogmatičkom normativizmu odvaja pravnu normu od društvenih zbivanja i tek nerado pristaje na povezanost ta dva sveta u uslovima kada je pravo identično sa državom. U ovoj teoriji osećaju se primese neokantovske filozofske misli po kojoj pravo stoji iznad države kao političke organizacije socijalnih struktura. Zajedničko Kelzonu i Digiju je da obe teorije podrazumevaju pravnu državu u kojoj su institucije vlasti ograničene pravnim poretkom. Treća teorija koja se svodi na institucionalizam bila je delo Morisa Oriua za koga pravne norme nisu bile stvorene individualnim karakterom zakonodavca već su predstavljale opšteprihvaćene ideje članova vladajuće društvene grupe. Po njegovom mišljenju, država se nalazila u stalnom procesu evolucije između snaga koje zagovaraju učvršćivanje trenutnog društvenog poretka i onih koji se zalažu za njegovu transformaciju. Pravo je deo socijalnog poretka i podleže evolutivnosti isto kao država i društvo. Oriu je pod državne institucije podvodio tri različita faktora: državnu ideju, centralizovanu vlast i narod. Nijedna od ovih teorija nije mogla da objasni pravnu prirodu države i nije dala jasnu definiciju odnosa između države i prava.²²

Đorđe Tasić je pokušavao da reši to pitanje tako što je državnu vlast proglasio nadležnom za procenu koja prava i dužnosti ona treba da obavi, u sklopu odnosa države i prava. Za njega sve osobe koje su vršile javnopravne funkcije, uključujući i biračko telo na izborima, bile su državni organi. Nosioi državnih funkcija imali su subjektivna javna prava. Javna prava služila su za stvaranje pravnih normi i vršenje državne vlasti. Država nije pravno ograničena i od njene volje zavisilo je da li će poštovati prava pojedinca niti je bila formalno vezana pravom čak i u slučajevima kada ih je poštovala. On je kritikovao ideju nemačke teorije apsolutne suverenosti države baš sa aspekta protivpravnih akata, pošto ona nije uopšte mogla da prihvati ideju o odgovornosti države kod protivpravnih zbivanja. Bez obzira na to da li država ima tendenciju da sprečava protivpravnost ili da je prećuti ostaje činjenica da je ona odgovorna za većinu protivpravnih činova koji se vrše u njeno ime. Tu se Tasić razlikovao od Slobodana Jovanovića koji je smatrao da država, pošto je njena volja oličena u pravu, ne može odgovarati. Ipak nije isključivao mogućnost da država primi odgovornost za činovničke postupke, ali je naglašavao da ona nije dužna da to učini. Ovo tumačenje je bilo u skladu sa nemačkim teori-

²² Đorđe Tasić, *Problem opravdanja države*, 62–63; Milorad M. Simonović, *Opšti pogled na savremene pravne teorije o državi*, Beograd 1940, 3–16.

jama tako da se može reći da je pravna prizma kroz koju se gledala država, trpela jak uticaj inostranih teorija.

Za Tasića pravo je kodifikovana upotreba nasilja u naporu da se pojedinci prisile da se pokore pravnim normama države. Neizvršavanje državne zapovesti povlačilo je niz pravnih posledica iako odnos između države i pojedinca ne može da se svede na pravne odnose. Samu državu shvatao je kao socijalnu organizaciju sa elementima vlasti, a ne kao pravno lice. Norme, koje su bezuslovno važile, pretvarale su se u zakone. Ali, da bi funkcionisale bilo je potrebno da ne postoji potpuno poklapanje stvarnosti sa njima. To znači da su se krivična, pa čak i protivpravna dela mogla posmatrati kao normalna društvena pojava. U svetlu normalnosti kriminala i krivičnih dela postaje jasnija uloga zakonodavca. Sa unapred pripremljenom sankcijom on se starao da njegov zakon ima praktičnu vrednost, a uloga sudije bila je da te sankcije primeni prema potrebi. Poštovanje prava podrazumevalo je shvatanje prava kao reda koji se postiže dobrovoljnim pristankom pojedinca ili psihološkim pritiskom. Sankcije su „oružje“ zakona, ali i preventivna mera, koja ne mora biti uspešna posebno ako ne postoji pristanak građana da se pravne norme primenjuju.²³

Pitanje odnosa države prema pravnom poretku nije se moglo izbeći. Ona je bila nosilac svih postojećih pravnih normi. Država je štitila i stvarala pravo i javljala se u dvostrukoj ulozi nosioca i tvorca pravnog sistema. Tvorac pravnog sistema nije isključivo država, iako se javlja u toj funkciji, već je to karakteristika zakonodavnih organa vlasti. Pošto je to Parlament može se reći da i biračko telo, kao državni organ, učestvuje u stvaranju zakonodavstva pri čemu je zakonodavni državni organ primarnog karaktera dok su sudske i upravne institucije sekundarnog karaktera. To znači da država i pojedinac, kao deo društva koje se poklapa sa državom, učestvuju u procesu stvaranja prava. Deo volje zakonodavca ispoljavao se stvaranjem zakona, a njegova potpuna volja izražavala se administrativnim i sudskim putem preko poštovanja propisa. Jedinstvo htenja zakonodavne, sudske i izvršne vlasti da poštuju i primene propise čine jedan zakon primenljivim u društvenom okruženju.

U pravnom poretku bilo je mnogo elemenata koji strogo gledano nisu pripadali pravu već ih je teorija proglasila za protivpravne, ali je praksa podrazumevala poštovanje takvih običaja ili propisa. Postojali su i protivpravni principi koji su se održali u praksi funkcionisanja institucija. Primer za to je postupak glavne poreske kontrole da odobri izvršenje budžeta ministru finansija, iako je to pravo teorijski pripadalo Skupštini. Mnogi zakoni opstajali su uprkos neustavnosti kao i mnogi akti najviših državnih činovnika. Zato se moglo govoriti o prazninama u zakonima što je dolazilo do izražaja u okvirima nedovoljno određenih zakonskih propisa. Ostaje otvoreno pitanje da li je neodređeni zakonski propis simbol praznine u zakonodavstvu. Tasić definiše prazninu u zakonodavstvu kao

²³ Đorđe Tasić, *Problem opravdanja države*, 66–67, 70, 76–78, 81, 83, 89–90.

zakon iza koga ne stoji nikakav princip. Nepredvidljivost društvenih kretanja bila je teškoća sa kojom se zakonodavac suočavao jer prosto nije mogao da predvidi sve slučajeve u kojima se odredbe nekog pravnog akta mogu primeniti.²⁴ Drugim rečima, represija nije proisticala isključivo iz slova zakona već je zavisila i od tumačenja koje je davao organ izvršne ili sudske vlasti.

Svest o državi i represivnoj funkciji njenog odbrambenog sistema nije bila nezavisna od političkih stavova jugoslovenskih stručnjaka. Poznato je da je konzervativni i autoritarni stav Slobodana Jovanovića proizilazio iz njegovog snažnog ubeđenja odanosti prema srpskoj državi i antipatiji prema populističkim partijama demokrata i radikala. U njegovoj svesti oblik države bio je podređen državnoj ideji. Ambiciozna državna ideja, kakva je bila jugoslovenska, zahtevala je, po njegovom mišljenju, jaku i čvrsto organizovanu državu što nije bilo moguće postići sa demokratskim uređenjem. Mislio je da su pojedinci grešili kada su smatrali da je u demokratiji pitanje moralnog jedinstva uspešnije rešeno nego u drugim oblicima vladavine.²⁵ Pogledi profesora Pravnog fakulteta Đorđa Tasića na državu i represiju bili su pod uticajem demokratskih ideja koje će kasnije doći do izražaja u stavovima njegove političke grupe „Napred”.²⁶ Ostaje otvoreno pitanje da li je među srpskim pravnicima postojala jedinstvena stručna svest o represiji i njenoj ulozi u procesu očuvanja teritorijalnog integriteta i suvereniteta nove države. Slobodan Jovanović je mislio da raširena teorija o opravdavanju državne sile pukom nadmoći države nad pojedincem ima logičkih nedoslednosti. Ako je, po toj teoriji, država jača od individue i nije joj potrebno nikakvo opravdanje za primenu nasilja, pitao se on, kako to da baš zbog te nadmoći ona poseduje navodno pravo na upotrebu sile. Zaključio je da „teorija o pravu jačega” nije u stanju da objasni proces kojim se nasilje pretvara u pravo upotrebe nasilnih mera.²⁷

Druga polovina 19. veka dala je odgovor na pitanje opravdanja cilja kaznene politike države i na opšte mišljenje pravnika o potrebi sprovođenja državne represije. Postojale su tri grupe teorija kojima se opravdavalu kazneno pravo. Apsolutne teorije polazile su od gledišta da je kazna opravdana samom činjenicom da učinjeno krivično delo zahteva „odmazdu”, ali bez ulaženja u ocenjivanje kazne kao sredstva. Relativne teorije smatrale su da je kazna nužna zbog sprovođenja cilja koji se nameće

²⁴ Isto, 93–94, 105, 108–109, 113, 114, 119–121.

²⁵ V. Mihajlović, n. d., 67–68; Slobodan Jovanović, *O državi, Osnovi jedne pravne teorije*, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, tom 8, Beograd 1990, 501.

²⁶ Savremenici i stvaraoci ove organizacije smatrali su da je „Napred” bila grupa: „...naših intelektualaca koja je u predvečerje drugog svetskog rata pokušala, s jedne strane, da doprinese ozdravljenju i demokratizaciji našeg političkog života, a s druge da se, na međunarodnom idejnom planu, odupre agresiji fašizma, totalitarizma, diktature i nasilja u svetu.” Božidar S. Marković, *Izdavačka zadruka Politika i društvo*, Sociološki pregled, Vol. XVIII, No. 3–4, Beograd 1984, 285.

²⁷ S. Jovanović, *O državi...*, 42–43.

pravnom poretku kao odgovor na izvršeno krivično delo. One su insistirale na prevenciji i na mogućnosti prevaspitavanja krivaca u uzorne građane. Mešovite teorije su, sa manje ili više uspeha, pokušavale da objedine mišljenja apsolutnih i relativnih teoretičara. Uporedo sa idejom stvaranja jedinstvenog polazišta, pristalice mešovitih teorija tražile su najmanji zajednički imenitelj međusobno suprotstavljenih relativnih teorija.²⁸

Poznavaoi krivičnog prava delili su apsolutne teorije na dve grupe: prva je insistirala na potrebi kazne u funkciji „izjednačenja i povraćaja“ za neko delo. Druga grupa postala je poznata kao „teorija pravičnosti“. Situacija u teorijskom diskursu postala je veoma složena sa pojavom niza razlika u samim školama i pristupima. Disperzija gledišta unutar većih pristupa dostigla je neslućene razmere. Teorija „izjednačenja i povraćaja“ pocepala se u razne pravce od kojih su bitno mesto zauzimale teorije moralne odmazde, pravne odmazde i teorija kazne kao sredstva uspostavljanja navodne poremećene harmonije. Bilo je pravnika koji su stvorili teoriju odmazde istim zlom koje je krivac učinio, a postojali su i filozofski nastrojeni mislioci koji su kaznu doživljavali kao negaciju krivičnog dela. Od filozofskog do teološkog diskursa bio je samo korak, učinjen oblikovanjem teorije pravičnosti. Teorija pravičnosti posmatrala je kaznu kao kategorički imperativ. Kazna je morala biti u srazmeri sa krivicom, a time se samo podražavala „božanska pravičnost“ u naporu da se popravi božanski i pravni poredak. Tako su kazna i represija postale ciljno sredstvo osiguranja i održavanja pravnog poretka u državi.²⁹

Relativne teorije bile su podeljene na teorije opšte i specijalne prevencije. Opšta preventivna teorija pretpostavljala je da bi društveni poredak došao u opasnost ako bi krivična dela ostala bez posledica i da je pravna kazna jedini način da se potencijalni krivci uzdrže od svih vrsta zločina. Specijalna teorija prevencije zahtevala je zaštitu društva od ponovljenih zločina prestupnika i evoluirala je u nešto što se definisalo kao teorija prinude sa ciljem promene „protivpravne volje“ pojedinca. Iz nje je nastala treća grupa relativnih teorija čiji se zadatak sastojao u promeni te volje, odnosno „protivpravnog raspoloženja“. Deo teoretičara te škole smatrao je da se kaznom ispravlja „intelektualna šteta“ nastala krivičnim delom, a drugi se fokusirao na vraćanje posrnutih pojedinaca u okvire društvenih i moralnih normi.³⁰

Sve škole kaznenog prava imale su zajednički nedostatak u odsustvu jasno definisanih psiholoških veza između zločina i kazne kroz istoriju. To je postalo polje sukoba između klasične i pozitivističke škole, koje su nastale početkom 20. veka. Klasična škola je zastupala gledište da je kažnjavanje krivca posledica toga što je on lično uzrok krivičnog dela. Za razliku od klasičara, pozitivisti su smatrali da je krivično delo simptom ili

²⁸ Dušan Subotić, *Ideja odmazde u kaznenom pravu*, *Kritička studija*, Arhiv za pravne i društvene nauke, god. XII, knj. V, sv. 1, Beograd 1922, 1–13.

²⁹ D. Subotić, *n. d.*, 2.

³⁰ *Isto*, 2–3.

čak dokaz socijalne opasnosti ili antisocijalnog raspoloženja osuđenog. Glavna razlika između škola ostala je u shvatanju prirode kazne. Klasična doktrina govori o kazni i represiji kao o činu legitimne i legalne „odmazde“, a pozitivistička je kaznu tumačila kao ciljnu aktivnost pravosudnih organa da bi se navodno promenio „antisocijalni“ stav sukobljenih sa zakonom. Bilo je i onih koji su negirali stavove obe škole, smatrajući da su jednostrane jer je svaka odmazda u vidu kazne istovremeno posedovala preventivnu tendenciju. Klasičari su sledili i unapređivali postavke apsolutnih, dok je pozitivna škola širila horizonte relativnih teorija. Za razliku od pristalica apsolutnih teorija, klasičari su prihvatili ideje prevencije, zastrašivanja, „popravljanja“ ili držanja pojedinaca u uslovima koji će ih neutralisati ili onesposobiti za nanošenje zla društvenoj zajednici, ali su ih smatrali samo sporednim ciljevima. Ono što je za njih bilo sporedno, za pobornike pozitivnih teorijskih pristupa bio je glavni cilj. Po merilima pozitivne škole, kazna je korisna samo onda ako zastrašuje, popravlja posrnule ili ih čini bezopasnim, a njeno opravdanje nalazilo se u zatvorenom krugu sopstvene nužnosti, ali i koristi kazne za održavanje poretka.³¹

Bio je to samo početak formiranja nepremostivih razlika u polazištima. Za klasičnu školu, pojam „odmazde“ za krivično delo bio je samo polazna tačka u naporu pravosudnog sistema da posluži zaštiti i održanju pravnog poretka, iako drugim sredstvima od onih koje je podržavala pozitivna škola. Kazna, izrečena od suda, morala je posedovati izvestan stepen „kvantiteta“ učinjenog zlodela da bi zadovoljila zahtev za „kvalitetom pravičnosti“. Represija u odredbama krivičnog zakonodavstva trebalo je da ostane i opstane kao sredstvo za kažnjavanje ispoljenog kriminaliteta. Ideje pozitivne škole polazile su od pitanja zašto nastaje kriminal. Smatralo se da je, po ugledu na matematički osmišljene zakone prirodnih nauka, moguće definisati uzroke nastanka kriminalnih radnji. Definisane su tri vrste uslova koje su navodno stvarale pogodno tlo za kriminalne radnje: telesne osobine budućeg zločinca, fizički uslovi življenja i socijalni faktori. Ova podela uticala je na stvaranje pseudonaučnih, ali i naučnih grana kriminalistike kao što su kriminalna antropologija i sociologija kriminala.

Telesne karakteristike i socijalno okruženje trebali su da zamene „volju krivca“ na pijedestalu uzroka zločina. Neuspeh pozitivne škole da definiše karakteristike po kojima su se zločinci razlikovali od drugih ljudi, svedoči o naraslom strahu od priznavanja „normalnosti“ zločina. Nedokazana predrasuda da je svaki zločinac nenormalna osoba odigrala je ipak pozitivnu ulogu u istoriji percepcije kriminaliteta i represije. Kriminal je uopšteno shvaćen kao simptom individualnih i društvenih patologija. Zločin je postao bolesna pojava koja se suzbijala sredstvima prevencije, a represija je trebalo da nestane iz krivičnih normi.³² Povezivanje kla-

³¹ Isto, 2–5.

³² Isto, 5–6.

sičnog i pozitivnog stanovišta, sa izbegavanjem teorijskih krajnosti, postao je složen i neophodan zadatak za jačanje preventivne i represivne uloge države i njenih institucija.

Ulogu u tome odigrao je pokušaj psihološkog objašnjavanja značaja zločina i odnosa okrivljenog prema izvršenom delu i kazni. Smatralo se da postoje zakonitosti kojima se dinamika zločina pokoravala, ali je sociologija kriminala sa politikom države prema kriminalu tek trebalo da objasni pravila borbe protiv pojave koja se po automatizmu smatrala antisocijalnom karakteristikom. To gledište opravdavallo je postojanje kaznenog prava sa posebnim represivnim ciljem koji je postavljen ne da bi kaznio krivično delo nego da bi izmenio navodnu volju zločinca za izvršenjem zločina, delikta i prestupa. Slaba tačka ove teorije odnosila se na klasifikaciju zločinaca. Svi zločinci delili su se u tri grupe: trenutne, stalne koji se mogu resocijalizovati i stalne koji se ne mogu vratiti u okvire poštovanja društvenih normi. Na osnovu podele prema njima je trebalo primeniti tri konsekvence kažnjavanja: zastrašivanje, popravljjanje delinkvenata i modusi koji su primenjivani da bi se zločinci onemogućili u vršenju novih krivičnih dela.

Tako je otvoreno novo poglavlje u tumačenju represivnog koje se od opštih slika pojedinih škola, baziranih na uopštenim predstavama, spustilo ka počinocu inkriminiranih radnji pokušavajući da ga podvede pod različite kategorije. Novi trendovi pokušali su da zločince dele prema motivu izvršenja krivične radnje. Obrazloženje se ticalo predstava da se na osnovu motiva daje mogućnost zakonodavnim i sudskim organima da kaznom direktno deluju na sam motiv zbog koga je učinjeno neko delo. Problem je bio što u to doba, krajem 19. veka, motiv još uvek nije bio naučno utvrđen niti se razumevanje motiva moglo podvrći opštim kriterijumskim obrascima. Potraga za zločincem, na teorijskom planu, završavala je u čorsokaku istraživanja da li su psihofizički nedostaci predaka zločinca uticali na stvaranje zločina.³³

Uzrok svih rasprava bila je težnja da zakonodavci, na osnovu precizno stvorene slike kriminala, izvrše inovacije i reforme u zastarelom sistemu kaznenog prava. Bila je raširena zablude pozitivističke škole da se kriminal rukovodi zakonima antropologije i statistike, što su pripadnici klasične škole osporavali. To su činili iz straha da ideja zločina, kao rezultat unapred datih odnosa na socijalnom i psihološkom planu, ne uništi ideju krivične odgovornosti pojedinca i time diskredituje pojam kazne u zakonodavstvu. Klasična škola nije poricala psihološke i sociološke uzroke koji stvaraju kriminal, ali im je poricala značaj prirodnog zakona koji je navodno bezuslovno opredeljivao jedinku da pođe mimo zakona i prava. Traganje za uzrocima kriminala postepeno se prevodilo na teren prevencije iako je nastalo u okvirima preispitivanja uzroka nedovoljne efektivnosti kazni. Viđenje klasične škole zahtevalo je da se zakoni statistike i druš-

³³ Isto, 6–11.

tvenih nauka jednostavno ne uzimaju u obzir kada je u pitanju pojava zločina kao takvog već da kazna u vidu represije treba da vrši korektivni i preventivni zadatak.³⁴

Novo polje sukobljavanja otvoreno je kada je postalo jasno da su obe škole na različitim shvatanjima pojmova krivice i kazne. To razmimoilaženje bilo je osnova iskustva raznih reformi u krivičnom pravu prvih decenija 20. veka. Sociologija i antropologija kriminala insistirale su na determinističkom pristupu zločinu kao unapred određenom biopsihološkom fenomenu. Zato je adekvatno delovanje kazne, u očima pobornika tih škola, značilo odbacivanje ideja krivice i odmazde. Krivicu i odmazdu zamenili su pojmovi „antisocijalnog raspoloženja“ i „socijalne opasnosti“. Kaznom se uticalo isključivo na htenje zločinca. Ali, ni ovaj naizgled moderan pristup nije bio lišen slabosti i protivrečnosti. Ako je „socijalna opasnost“ trebalo da zameni krivicu, otvaralo se veoma osetljivo pitanje definisanja razlike između duševno poremećenih zločinaca i onih koji su bili psihički zdrave osobe. U krivičnom pravu, zasnovanom na ideji odmazde za zločin, duševna bolest bila je tretirana kao razlog za izricanje mere nadzora u posebnim ustanovama, a ne kazne. Novo krivično pravo, sa idejom „socijalne opasnosti“, ukidajući kaznu kao represiju postavilo je znak jednakosti između delovanja na svest psihički normalne osobe i onih koji to nisu bili. Deterministički pravac ipak je zadobio priznanje zbog ublažavanja dogmatizma klasične škole i insistiranja na većoj individualizaciji krivice. Škola odmazde, pod njihovim uticajem, počela je da vodi računa da se u okviru maksimuma i minimuma izrečene kazne osvrne i na budućnost krivca. Klasična škola rešila je i pitanje adekvatnog uticaja socijalnih faktora na kriminal ostavljajući sudiji da prema dejstvu tih faktora na kriminal jasnije odredi kaznu kao meru individualnog pristupa prema kriminalcu.

Hipertrofirana upotreba pojma „socijalne opasnosti“ mogla je dovesti i do neželjene posledice izricanja neodređenih presuda čemu se klasična škola protivila. Bilo je i onih koji su pokušavali da ostvare ideju kompromisa između dve škole mišljenja. Ostavljali su mogućnost kaznama da služe u profilaktičke svrhe, ali dopuštajući da one treba ponegde da ustupe mesto merama zaštite u cilju boljeg služenja interesima prava. U praksi je to ostao samo spisak lepih želja. Ideja o zaštitnim merama uvedena je u srpsko krivično zakonodavstvo tek 1910. godine, a da time nije ukinuta ideja o kaznenom pravu represije za krivično delo. Tako je u samu praksu ušlo otvoreno i nerešeno pitanje šta se kažnjava: da li izvršilac krivičnog dela ili samo krivično delo kao takvo. Negacija represije osećala se u formulaciji da se kažnjava zbog samog krivičnog dela i da se kazna ne odnosi na krivca kao ličnost.

Većina srpskih pravnikâ prihvatila je ideju kazne kao represije i odmazde upravo zbog toga što je energičan preventivan rad državnih or-

³⁴ Isto, 12-13.

gana zahtevao upotrebu autoriteta kao „oruđa straha“ prema onome koji je kršio zakon. Opravdavali su to istorijskom činjenicom da zločini prizivaju reakciju u formi odmazde. Ostajalo je otvoreno pitanje kako utvrditi precizno individualizovanu količinu odmazde koja bi bila srazmerna krivici osuđenog. Suština ideje odmazde ležala je u odgovornosti svakog čoveka za ono što je učinio, a srpski krivični zakonik potencirao je odgovornost insistirajući na odmeravanju onoga što zločinac „zaslužuje“. Raspravljalo se o tome šta se dobija vršenjem odmazde. Teorijski odgovor na ovo pitanje bio je neodređen i zasnivao se na ideji da „unutrašnji osećaj pravičnosti“ odobrava, traži i vrši odmazdu nad počinocima krivičnog dela. Idealističko shvatanje da je osećaj pravičnosti osnova pravnog poretka svih država bilo je dovoljna pozadina za odbacivanje teorija da ne postoji pravičnost kao kategorija ili da nije dokazan nikakav značaj pravičnosti za krivično pravo.³⁵

Pojam odmazde nije u prvi mah podrazumevao pravo države da nekoga kazni. Tek je moderno shvatanje klasične škole pravo države na kažnjavanje podvelo pod pojam političkog zakonodavstva i pravnih gledišta. Prihvatilo se kao očigledno da je država sama sebi, bez objašnjenja na koji je to način izvela, prisvojila pravo i dužnost da vrši odmazdu u funkciji pravičnosti. To državno pravo proizilazilo je iz samog zločina tako da se počinilac moralno nije mogao žaliti na zlo koje je doživljavao na osnovu presude. Pravo represije shvaćeno je kao pravo dužnosti države da očuva svoj autoritet primenom odmazde. Ograničenost ove ideje bila je u premisi da je ostvarivanje pravičnosti podređeno autoritetu države radi zaštite pravnih dobara i društvenih interesa. Početkom 20. veka bilo je pomodno razmišljati da je suština istorijskog razvoja krivičnog prava vodila ka ukidanju odmazde. Zastupnici mišljenja nisu se libili da govore o krizi ili bankrotstvu krivičnog prava. Opšta kretanja posle Prvog svet-skog rata shvaćena su kao opovrgavanje ideje o propasti krivičnog pravnog sistema. Razmišljalo se o teorijskim obrazloženjima prava na odmazdu. Odmazda se shvatala kao kategorija podređena održavanju pravnog poretka i autoriteta države što se podrazumevalo pod floskulom da je ona u suštini „korisno primenjena pravičnost“. Tako se pobijalo shvatanje socijalne antropologije da su odmazda i pravičnost osećaji privatne prirode pošto je državnom autoritetu isključivo bilo stalo da pravičnost odmazde bude opšteprihvaćena kategorija u svim slojevima društva.³⁶

Odmeravanju kvaliteta pravičnosti trebalo je da posluži stav države da se sitna krivična dela ne moraju bezuslovno kažnjavati. Pitanje je ostalo otvoreno, tako da se dopuštalo zakonodavcu da prema svojoj volji odredi da li se svako krivično delo mora bezuslovno kažnjavati. Kategorije beznačajnih krivičnih dela nazivale su se bagatelnim, a rimsko pravno nasleđe dopuštalo je odustajanje od gonjenja u takvim okolnostima. Nije

³⁵ *Isto*, 98–104.

³⁶ *Isto*, 105–108.

se odgovorilo na problem da li je umesnije bagatelna krivična dela proglasiti za čineve koji se neće kažnjavati ili ih treba ostaviti sa sankcijama, a da sudija u konkretnom slučaju odluči o kazni. Većina pravnika bila je uverena da se kazna mora izreći uvek ako krivično delo dovodi u pitanje očuvanje državnog autoriteta. Indirektno se došlo do stava koja vrsta pravičnosti državi najviše odgovara. Ispalo je da državne institucije podržavaju samo pravičnost koja se posredno ili neposredno oslanja na zaštitu autoriteta državne organizacije i samim tim ta pravičnost oglašena je za neophodnu i korisnu. Pravičnost karakteriše kažnjavanje protivpravnosti shvaćene kao kršenje odredaba pravnog poretka namenjenog zaštiti pravnih dobara i društvenih interesa. Korist i pravičnost bili su deo pomoćnog aparata za funkcionisanje kažnjavanja.³⁷

Preduslov za izricanje kazne uvek je bio krivično delo, jer se zaštita državnog autoriteta nije mogla vršiti bez utvrđene protivpravne karakteristike nekog dela. Utvrđivanje protivpravnosti nije bilo dovoljno da po automatizmu dovede do izricanja kazne zato što je državna struktura pravosudnog sistema kao dodatnu obavezujuću okolnost predviđala i krivičnost radnje. Osuđenik je trpeo kaznu samo zato što je svojom voljom izvršio ne samo protivpravni nego i krivični delikt. Otvaralo se pitanje da li se kažnjava samo krivično delo ili protivpravnost počinjenog dela. Pristalice ideje odmazde u kaznenom pravu pojednostavile su problem ističući isključivo krivično delo dok je protivpravnost, iako glavni uzrok osude, bila u drugom planu. Ideja protivpravnosti stvorena je kao pravni pojam unapred određenog karaktera. Svaki krivični zakon definisao je kažnjive radnje i unapred određivao uslove pod kojima se one moraju sankcionisati. Pitanje krivice bilo je činjenično pitanje pošto se krivac mogao osloboditi ukoliko je neko delo učinio pod uticajem okolnosti ili neizbežnih nužnosti koje mu se ne mogu prebaciti. U praksi to je značilo da je za krivičnu odgovornost bilo neophodno da okrivljeni poseduje minimum umnih sposobnosti u procesu odlučivanja da li će izvršiti ili odustati od nekog krivičnog dela. Pravo odmazde zasnivalo se i na verovanju da je krivac mogao odustati od protivpravnog čina i da se pretnjom kazne i njenim izvršenjem uticalo na volju ljudi da odustanu od krivičnih dela.

Pozitivistička škola upala je u protivrečnost kada je protivpravni akt svodila na biološke ili socijalne uzroke, a potom zahtevala da se kaznom deluje na ličnost počinioca da ne ponovi ili ne učini novo krivično delo. Neke klasične škole pošle su korak dalje smatrajući da pravo odmazde zavisi isključivo od ishoda počinjenog dela. Većina srpskih pravnika nije htela da prihvati ovu premisu smatrajući da se krivica može umanjiti ili povećati zavisno od „otpornosti“ zločinca prema iskušenju ideje da se neko krivično delo izvrši. Početna faza krivičnog prava oslanjala se na taksativno nabranje krivičnih dela i unapred fiksirane kazne. Razvoj krivičnopravne prakse uticao je na sve složeniju sliku protivpravnih činova,

³⁷ Isto, 109–110.

posebno kada se stekla stručna svest o subjektivnosti svakog krivičnog dela. Priprema, pokušaj, saučesništvo, sticaj okolnosti, ponovljene krivične radnje pa i nužna odbrana, otežavajuće ili olakšavajuće okolnosti postali su deo mehanizma znanja pravosudnih organa u obračunu sa raznim vidovima kriminala. Dolazilo je i do preteranog uprošćavanja uloge dopuštene represije u sistemu zaštite države i pojedinca.

Pozitivisti su nastojali da sve odredbe krivičnih zakona, po mišljenju pristalica teorije odmazde, pogrešno svedu na opšti princip. Po tom principu svaki čovek opasan po društvo, morao je da se učini „bezopasnim“ sve dok tu meru traže interesi socijalne zajednice. Svođenje svih krivičnopravnih normi na jedan opšteprihvaćen stav dovelo bi do paradoksa nestajanja ciljno usmerenog pravosudnog sistema.³⁸ Svaki čovek ocenjen kao potencijalna opasnost po interese društva bio bi izložen nečemu što više ne bi bila kazna nego mera samozaštite sistema ne samo od činova koji se mogu podvesti u kategoriju kriminala, već i od delikta mišljenja. Napredna ideja da kriminal nije samo posledica individualnih osobina neke osobe pretvorila se u pogodno oruđe za suzbijanje sloboda mišljenja i delovanja. To je bio jedan od razloga što pozitivistička škola nije stekla veći broj pristalica, iako su njene ideje izgledale mnogo demokratsnije od šablonskih stavova klasičnih škola.

Jugoslovenski pravници slagali su se sa mišljenjem klasične škole da se reforma zakonodavstva može uspešno izvesti na osnovu ideje odmazde za zločin uz doziranu tendenciju prevencije. Cilj generalne pravne zabrane nekog delikta bio je preventivan i pretpostavljalo se da će delovati na „ljudsku volju“ odvrćanjem od „kažnjivih dela“. Kada je preventivni faktor zakazivao u svojoj ulozi, otvarao se prostor za kaznu kao odmazdu. Kazna je delovala represivno vršeći ostvarenje pretnje koja nije uspela da deluje preventivno. Istovremeno delovanje prava odmazde kao kazne i prevencije svedočilo je o postojanju odnosa između represije i preventivnosti. Cilj reformi u zakonodavnom sistemu bio je jasno ograničavanje prostora delovanja kako represivne tako i preventivne tendencije. Definisanje cilja krivičnog prava postalo je osnovno pitanje. Teorija i praksa upozoravale su da bi postavljanje prevencije za glavni cilj u krivičnom zakonu izmenilo oblik i kvalitet kažnjavanja. U tom slučaju, kazna kao preventiva izricala bi se u okolnostima kada bi postojala samo name-ra dok bi vršenje krivičnog dela gubilo na važnosti kao kriterijum za presudu. Borba protiv izvršenog kriminala ne bi više imala značaj koji je dobila u klasičnom pravu. Pravosuđe bi se našlo u situaciji da bude neefikasno i nesposobno u odmazdi za izvršeno krivično delo. Verovatnoća opasnosti po nešto ili po neku osobu postala bi osnovno merilo u politici kažnjavanja.

Spor između pozitivista i klasične škole ponovo je dobio na jačini, jer se ni jedna pozitivistička škola nije usudila da odbaci učinjeno krivično

³⁸ Isto, 169–172.

delo kao kriterijum kažnjavanja uprkos nelogičnosti opstajanja tog postulata u sistemu preventivnog kažnjavanja. Klasična škola im je sa pravom prebacivala da, ukoliko ostanu pri zahtevu kažnjavanja krivičnih dela, može se isključivo govoriti o kazni kao represiji sa većim ili manjim akcentom na prevenciju. Pristalice srednjeg puta našle su rešenje da se ideja prevencije može jasnije ispoljiti većim dijapazonom kazne i preciznijim određivanjem njenih veličina. Pozitivna škola otišla je u ekstremno zaključivanje kada je definisala da je bojazan od krivičnog dela dovoljna kategorija da se pristupi kažnjavanju. Od kažnjavanja se moglo odustati čak i posle izvršenja krivičnog dela ukoliko više ne bi postojala opasnost da se ono uradi. Sve je učinjeno sa namerom da se zaštiti lična sloboda pojedinca pred zakonom. Stav klasičara bio je da se lična sloboda ne može ugroziti objektivnim dokazivanjem nečije opasnosti, a ukazivali su i na nelogičnost primene prevencije na neko već izvršeno krivično delo.³⁹

Otvarao se i problem kako definisati razlog zbog koga bi pravosuđe intervenisalo u procesu dokazivanja krivice. Postojali su činovi koji nisu imali protivpravnu osnovu ali su ukazivali na antisocijalno raspoloženje osobe koja ih je vršila. Preventivna akcija govorila je o kazni kao meri sigurnosti da se neko delo ne bi izvršilo. Značaj preventivne akcije bio je u njenom korišćenju protiv osoba kojima se nije mogla dokazati krivična odgovornost, a njihovo ponašanje davalo je povoda za sumnju da će pravni poredak biti povređen trenutno ili u budućnosti. Čak su i pristalice klasičnog prava smatrale da je u tom slučaju prevencija na mestu i poredili su je sa zaštitom od divljih životinja ili elementarnih nepogoda. Bilo je i onih koji su smatrali da pojam socijalne odgovornosti nije ekvivalentan za povredu pravnih normi kod kojih se može govoriti o stvarnoj krivičnoj odgovornosti. Tendencija odvajanja prevencija i represije bila je paradoksalno jedini način na koji su obe pravne teorije mogle opstati i dopunjavati se. One su mogle delovati samo u slučaju da ne budu izjednačene ili da ne dođe do prevlasti jedne tendencije nad drugom.

Ove dve tendencije razlikovale su se i po stepenu obuhvatanja pravnog interesa društva. Za pravo odmazde bio je merodavan javni interes očuvanja državnog autoriteta, a samo posredno zaštite svih privatnih interesa. Za preventivno pravo zaštite bili su od značaja svi pravni interesi i sva pravna dobra kako privatna tako i javna. Sektor posredne zaštite svih privatnih interesa bio je i mesto susreta prava odmazde i prava prevencije. Bilo je savršeno jasno da se kaznom represije čuva državni autoritet, ali što je još bitnije da preventivna akcija države nije bila dovoljna za očuvanje autoriteta. Tako je neuspeh države da preventivno deluje izazivao represiju. Svest pravnika bila je dovoljno visoka da promišljeno relativizuje oba metoda borbe protiv zločina pogotovu u okolnostima kada su se prevencija i represija primenjivale nezavisno i samostalno jedna od druge.⁴⁰

³⁹ Isto, 172–175.

⁴⁰ Isto.

Konkretna pravna svest o represiji bila je povezana sa idejom o kaznenom pravu odmazde koje je za njih bilo jednako represiji. Represija je posredno učestvovala u borbi protiv kriminala. Jedan od razloga održavanja represivnog prava ležao je u činjenici da se ono moglo koristiti i u preventivne svrhe dok su preventivne metode, na teorijskom nivou, bile lišene karaktera odmazde. Uspeh pravnog sistema merio se kvalitetom podjednako dostignutog preventivnog i represivnog cilja. Čak i ovo gledište moglo se uspešno pobiti ukazivanjem na objektivnu individualnu opasnost zločinca ako je sam značaj krivičnih dela bio nedovoljan da utiče represivno i preventivno. Kažnjavanje u preventivnom zakonodavstvu bila je više mera kojom se ciljalo na zastrašivanje i prevaspitavanje, ali je ideja kazne kao ciljnog određenja izostala. Potrebno je naglasiti da borba protiv uzroka kriminala nikada nije bila predmet krivičnog prava već se ona definisala isključivo kao jedna od funkcija upravne državne vlasti. Primena krivičnog prava bila je samo jedna od komponenti pridodatih sudskoj vlasti u borbi protiv praktičnog kriminala.

Uprkos priznanju potrebe reformisanja krivičnog prava, ostalo se na shvatanju da je represija neophodna za pravno održanje autoriteta države. Zločin, kazna i krivična odgovornost ostali su predmeti koje država nije htela da ispusti iz svojih ruku radi održanja minimuma sile neophodne za njen opstanak. Princip individualnog prilaza merama represije bio je jedini logičan način da se izbegnu kazne sa trajanjem nesrazmernim zločinu i da mere zaštite od prestupa ne postanu posebne kaznene mere. Obrt u smeru od zaštite do kazne desio se kada su se, tokom vremena, norme prvobitno zaštitnog karaktera kao što su: mera policijskog oduzimanja i uništavanja sredstava za vršenje nezakonitih radnji i zabrana obavljanja nekih aktivnosti počele da se posmatraju kao vrsta kazne u krivičnom pravu. Sporedno krivično zakonodavstvo bilo je glavna oblast prodora preventivnih metoda. Nijedna pozitivistička škola nije odustala od pojmova kao što su krivično delo i krivična odgovornost, iako su to bila dva ključna oslonca pristalica odmazde. U okvirima vršenja odmazde, klasične škole su i dalje tvrdile da kazna mora biti proporcionalna krivičnom delu i da se mora pojedinačno odmeravati prema iskazanom socijalnom stavu osuđenika. Jugoslovenski pravni stručnjaci, u naporu da stvore što obuhvatnije zakonodavstvo, definisali su načelo da pravo odmazde treba zadržati, ali i prihvatiti preventivno pravo kao sredstvo za „sistemsku borbu“ države protiv kriminala.⁴¹ Stvarno iskustvo sa represijom bilo je još složenije od teorijskih rasprava i pokazivalo je široku paletu upotreba, ali i zloupotreba institucija i organizacija u represivne svrhe.

⁴¹ Isto, 176–181.

Ljubomir Petrović

PERCEPTIONS AND THEORIES OF REPRESSION IN THE KINGDOM
OF SERBS, CROATS AND SLOVENES 1918–1929

Summary

Yugoslav legal scholars were in agreement that the state as an institution was to facilitate the protection of individual liberties, but also to limit the transgression of those liberties. The state was retaining its legitimacy even when acting against the legal norms. In commenting the necessity of state repression, legal scholars were divided along political lines. Those divisions were reflecting the coinciding shift in European legal thought and growing diversification of viewpoints on the meaning of repression. The majority of Yugoslav legal scholars accepted the concept of punishment as a form of repression and retribution, explaining it as an instrumentalisation of fear by the state authority towards the lawbreaking individual. They were also in accord regarding the unconditional punishment for the offenses questioning the state authority. Retribution for the crime or offense was to be conducted alongside with the set of preventive measures. The success of the legal system was evaluated through the equilibrium between the preventive and repressive goal in combating all sorts of criminality. However, the legal practice was quite remote from the theoretical conceptions on repression and punishment.

NEBOJŠA POPOVIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

327(497.1:410)"1953"
323.281(=163.3/.6)"1953"
314.15:32(163.3/.6)"1953"

POSETA JOSIPA BROZA VELIKOJ BRITANIJ MARTA 1953. I JUGOSLOVENSKA POLITIČKA EMIGRACIJA*

APSTRAKT: Članak razmatra odnos jugoslovenske političke emigracije prema poseti Josipa Broza Velikoj Britaniji marta 1953. godine. Predstavljene su bezbednosne mere koje su britanske vlasti preduzimale prema jugoslovenskoj emigraciji pred i tokom posete, kao i srodne mere preduzimate od strane jugoslovenskih komunističkih vlasti. Analiziran je uticaj posete na karakter i obim daljeg političkog delovanja jugoslovenskih emigranata u Velikoj Britaniji.

Poseta predsednika FNRJ Josipa Broza Tita Velikoj Britaniji marta 1953. obavljena je u sklopu promene spoljopolitičke orijentacije Jugoslavije, nastale kao posledica otvaranja sukoba sa Moskvom i njenim istočnoevropskim saveznicima 1948. godine. Usled neposredne vojne pretnje sa Istoka, jugoslovenski režim se okrenuo traženju ekonomskog oslonca i vojne zaštite među zemljama Zapada, pre svega Velikoj Britaniji. Interes Zapada za razvijanje saradnje sa Jugoslavijom proizilazio je iz njegove vojnopolitičke strategije suzbijanja sovjetskog uticaja u svetu.¹ Proces povezivanja Jugoslavije sa Zapadom u vreme sukoba sa Informbiroom dostigao je kulminaciju krajem 1951. i tokom 1952. godine.² Zapad je Jugoslaviji samo u 1952. godini odobrio na ime vojne pomoći preko 200 miliona dolara.³ U septembru te godine Jugoslaviju je posetio britanski ministar inostranih poslova Antoni Idn. Tokom razgovora Idn je izrazio spremnost britanske vlade da i dalje pomaže Jugoslaviju „diplomatski i u pogledu jačanja odbrambene sposobnosti“, kao i da pruža ekonomsku pomoć „u granicama mogućnosti“. ⁴ Na kraju posete Idn je uručio Brozu Čerčilov poziv da poseti Veliku Britaniju. Broz je prihvatio poziv.

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (br. 147039) koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

¹ Bogetić Dragan, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd 2000, 7.

² Isto, 11.

³ Isto, 14.

⁴ Đorđe Borozan, *Jugoslovensko-britanski razgovori u Beogradu 1952. i Londonu 1953. godine*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 1997, 115–116.

U Velikoj Britaniji boravilo je u tom vremenu nekoliko hiljada emigranata jugoslovenskog porekla.⁵ Prema britanskom zvaničnim podacima 1953. godine na Ostrvu je živelo oko 8.300 jugoslovenskih emigranata. S druge strane, prema jugoslovenskim zvaničnim izvorima pred posetu u Velikoj Britaniji je boravilo „približno 8.000 jugoslovenskih političkih emigranata“.⁶ Politička emigracija je činila pretežni procenat ukupne jugoslovenske emigracije u Velikoj Britaniji. Ovo je, inače, predstavljalo specifičnost jugoslovenske emigracije u Britaniji u odnosu na jugoslovensku emigraciju u drugim zemljama, pre svega zapadnog sveta. Od nešto preko milion jugoslovenskih iseljenika, koliko ih je živelo van zemlje u godinama po završetku Drugog svetskog rata, prema procenama broj političkih emigranata kretao se između 70 i 100 hiljada, odnosno manje od 10% ukupnog broja iseljenika. U Britaniji taj odnos je bio u gotovo obrnutoj srazmeri. Ovakvo stanje proisticalo je iz vremena nastanka jugoslovenske emigracije u Britaniji. Do Drugog svetskog rata u Britaniji se broj iseljenika jugoslovenskog porekla kretao oko nekoliko stotina, da bi samo u periodu od 1945. do 1949. pristiglo njih oko 15.000, od kojih je gotovo polovina ostala u Britaniji, a druga polovina se raselila u druge zemlje, uglavnom prekomorske – SAD, Kanadu i Australiju. Uz ovu specifičnost jugoslovenske emigracije u Velikoj Britaniji, neophodno je pomenuti i drugu – blizu 90% jugoslovenskih emigranata bilo je srpskog nacionalnog porekla.⁷ Naime, u ukupnom svetskom jugoslovenskom iseljeništvu Srba je bilo tek nešto preko 200.000, odnosno nešto više od 20%.

Jugoslovenska politička emigracija delovala je u posleratnoj Britaniji kroz nekoliko organizacija sa jugoslovenskim ili nacionalnim predznakom. Organizacije sa jugoslovenskim predznakom bile su: Jugoslovenski narodni odbor (osnovan 1945), Udruženje slobodnih građana Jugoslavije (1948) i Oslobođenje (1950). Srpske su bile: Udruženje boraca kraljevske jugoslovenske vojske – Draža Mihailović (osn. 1948); Pokret srpskih četnika – Ravna Gora (početkom 50-ih); Glavni odbor ravnogorskog pokreta van otadžbine; Zbor. Kada se govori o (političkom) organizovanju i delovanju srpskog dela emigracije potrebno je pomenuti stvaranje i organizaciju Srpske pravoslavne crkve u prvoj posleratnoj deceniji na britanskom tlu. Hrvati su bili okupljeni u dve organizacije: Kulturno-prosvetno hrvatsko društvo u Velikoj Britaniji (oko 200 članova) i Udruženje Hrvata u Velikoj Britaniji (oko 100). Oko 80 muslimana, poreklom sa jugoslovenskog tla, bilo je okupljeno u okviru organizacije Udruženje bosansko-hercegovačko-sandžačkih muslimana u Velikoj Britaniji, koja se

⁵ Više u: Nebojša Popović, *Jugoslovenska politička emigracija u Velikoj Britaniji u prvoj deceniji posle Drugog svetskog rata*, Zbornik radova Srbija (Jugoslavija) 1945–2005, Beograd 2006, 185–202.

⁶ Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (dalje DA SMIP), strogo poverljiva Politička arhiva (dalje PA) 1953 I-2/1–414.

⁷ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1–415 – Prema izveštaju jugoslovenske ambasade u Londonu Srbi su činili 85%, Hrvati 7%, Slovenci 3%, a Mađari i folksdojčeri 5% od ukupne jugoslovenske emigrantske populacije u Velikoj Britaniji.

1952. godine formalno priključila prvopomenutoj hrvatskoj organizaciji. Iako u nazivu nije sugerisalo politički karakter, potrebno je pomenuti zbog njegovog značaja i uticaja među emigracijom i Udruženje srpskih pisaca u izgnanstvu, osnovano juna 1951.

U godini pred posetu najveću zabrinutost jugoslovenskih komunističkih vlasti u vezi sa delovanjem političke emigracije u Britaniji izazvale su aktivnosti na stvaranju tzv. Evropske emigrantske armije. Inicijativu za stvaranje ove vojne formacije dali su predstavnici istočnoevropske političke emigracije. Prema obaveštenjima kojima su raspolagale jugoslovenske vlasti taj predlog je usvojio i štab NATO pakta na konferenciji održanoj u Parizu 15. marta 1952.⁸ Međutim, zabrinutost jugoslovenskih vlasti bila je bitno umanjena kada je DSIP bio obavešten da su vodeće zemlje Zapada postigle saglasnost da se u „Emigrantsku armiju“ uključe pomoćne jedinice i ljudstvo jugoslovenske emigracije, „ali da će radi postojećih odnosa između nas, s jedne i Britanaca i SAD s druge strane, ove jedinice biti uključene u poljske trupe“.⁹ Konačno, plan koji je utvrđen marta 1952. u dogovoru sa generalom Ajzenhauerom, NATO komandantima i predstavnicima 27 emigrantskih vojnih formacija veličine divizija, ostao je ne-realizovan „usled promena u spoljnoj politici SAD“.¹⁰

„Ustupak“ koji je učinjen jugoslovenskim vlastima prilikom formiranja „Emigrantske armije“ bio je jedan od pokazatelja da britanske vlasti pretpostavljaju dobrim odnosima sa svojim „ideološkim saveznici-ma“ – jugoslovenskom političkom emigracijom, dobre odnose sa svojim novim spoljnopolitičkim (vojnim) partnerima – komunističkim vlastima FNRJ. Događaji koji su usledili potvrdili su ovakvu orijentaciju zvanične Britanije.

Pred posetu Idna Beogradu jugoslovenske vlasti imale su, međutim, niz primedaba na odnos britanskih vlasti prema jugoslovenskoj političkoj emigraciji. O tome svedoči elaborat izrađen pred posetu pod naslovom *Jugoslovensko-britanski odnosi*, odnosno prilog elaboratu *Odnos britanskih vlasti prema našoj političkoj emigraciji*.¹¹ U uvodnom delu priloga konstatuje se da „emigraciji u Britaniji vlasti pružaju punu slobodu političkog i ostalog udruživanja“, a potom zamera da se „nikakve mere ne poduzimaju ni protiv takvih društava niti lica koja su izrazito fašistička i vođena pod ratnim zločincima“. Autor priloga zaključuje da je „radi toga London postao glavno emigrantsko političko žarište u Evropi i centar iz koga se razvija i diriguje emigrantska haranga protiv FNRJ“.

Kada su u pitanju pomenute organizacije jugoslovenskih političkih emigranata u Britaniji, vlasti FNRJ su imale tek primedbu na blagonaklon odnos nekih britanskih državnih službenika prema Jugoslovenskom narodnom odboru (JNO). JNO je za sve vreme delovanja, od osnivanja 1945. godine, pretendovao na ulogu legitimnog predstavništva celokupne

⁸ DA SMIP, str. pov. PA 1952, IV-6-2043-426.

⁹ Isto.

¹⁰ Bošković Milo, *Jugoslovenska politička emigracija na Zapadu*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd 1977, 433.

¹¹ DA SMIP, str. pov. PA 1952. IV-6-2043/1-6 – Prilog nosi datum 1. septembar 1952.

jugoslovenske emigracije i legitimnog naslednika negdašnje izbegličke vlade. Jugoslovenske vlasti su bile su upoznate da je JNO od aprila 1952. radio i na stvaranju Nacionalnog predstavništva, tj. neke vrste „emigrantskog parlamenta“ čiji bi on bio izvršni organ. Primedbe jugoslovenskih vlasti zasnivale su se na saznanjima da se „pojedini službenici Foreign office ponekad obraćaju za mišljenje u vezi Jugoslavije na članove ovog odbora“.¹²

Oštrije primedbe jugoslovenskih vlasti britanskim odnosile su se na činjenicu da one „tolerišu i podržavaju na području same Britanije političko delovanje i onih naših emigranata koji u njoj ne borave“. Autor priloga navodi da „skoro svakog meseca dolazi u London po nekoliko emigrantskih rukovodilaca iz ostalih zemalja na dogovore sa tamošnjim vođstvom, u obilazak četničkih grupa po unutrašnjosti ili na pregovore za obrazovanje novih političkih emigrantskih tela“, uz zapažanje da se „takvi boravci redovno koriste za vođenje propagande protiv FNRJ u redovima emigracije i same britanske javnosti“. Ukazujući da je samo od početka 1952. godine bilo „preko 22 takve posete“ autor priloga kaže da njemu nije bio poznat slučaj da su britanske vlasti zabranile nekom od navedenih ulazak u zemlju ili „makar onemogućile takvo njihovo delovanje za vreme boravka u Britaniji“.¹³

U okviru ove kategorije autor priloga je na prvom mestu pomenuo četiri dolaska Petra Karađorđevića u Britaniju tokom 1952. godine. Prilikom tih poseta Petar Karađorđević je vodio pregovore sa emigrantskim političarima o stvaranju „krunskog saveta“ i „Veća“ koji bi postali legitimni predstavnici Jugoslavije. Kao suštinsku primedbu autor navodi: „Britanske vlasti i danas tretiraju Petra Karađorđevića kao monarha, a ostale članove njegove porodice kao pripadnike vladajuće kuće Jugoslavije. Marta ove godine Petar je bio primljen od Čerčila kao predsednika vlade. Naša intervencija F. O. ostala je bez rezultata, pa se i pored obećanja iz F. O. 29. juna 1952. godine u emisiji BBC na srpsko-hrvatskom jeziku, koja podleže kontroli F. O., Petra Karađorđevića tretiralo kao kralja. Stalno ga se pominjalo titulom 'NJ. Veličanstvo kralj Petar II i slično. Kako on tako i ostali članovi kuće Karađorđevića i danas se neprekidno pozivaju na sve službene prijeme koje priređuje Britanska Kraljevska kuća. To se čini i u slučajevima kada se paralelno poziva naše diplomatske predstavnike“. Na ovom mestu, pomenu ta je i poseta vladike Nikolaja Velimirovića Britaniji tokom juna i jula 1952. godine. Vladika je lično činodejstvovao na pomenu Draži Mihailoviću 20. jula i „tom prilikom pozivao četnike da nastave borbu koju je poveo Draža“. Posebna zamerka bila je što je vladika kao „ugledni stranac pozvan na garden-party koju je priredio engleski Dvor u Buckingham Palace“.¹⁴

Autor priloga je u daljem tekstu demantovao sopstvenu ocenu da njemu nije bio poznat slučaj da su britanske vlasti „makar onemogućile takvo njihovo delovanje za vreme boravka u Britaniji“. Navodeći da su na skup evropskog pokreta, održan 21–24. januara 1952. u Londonu uz učeš-

¹² Isto.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

će 150 delegata iz više evropskih zemalja, bili pozvani „ratni zločinac Dr. Živko Topalović i Dr. Alojzije Kuhar“, autor beleži: „Britanske vlasti su ovde učinile izuzetak utoliko što im nisu dozvolile da na skupu istupaju“.¹⁵

Primedbe su se odnosile i na to što „na području same Velike Britanije i na području Britanske okupacione zone u Nemačkoj, britanske vlasti pod raznim vidovima podržavaju poluvojničke i čisto vojne formacije iz redova naše emigracije“. Ova primedba se odnosila na aktivnosti u vezi sa neostvarenim projektom „Emigrantske armije“. Blaže primedbe odnosile su se na odnos britanskih vlasti prema repatrijaciji Jugoslovena: „Do sada nije bilo slučaja direktnog njihovog zalaganja (britanskih vlasti – prim. aut.) protiv iste, niti pravljenja poteškoća kod izlaza onih lica koja se repatriiraju. Međutim, vlasti ne poduzimaju ništa čime bi se sprečila kampanja protiv repatrijacije koju preduzimaju sami emigrantski rukovodioci“.¹⁶

Uprkos nizu primedaba koje su navedene u prilogu, sačinjenom pred posetu Idna, tokom zvaničnih razgovora najviših britanskih i jugoslovenskih zvaničnika septembra 1952. u Jugoslaviji ovo pitanje gotovo nije ni dotaknuto. Razgovori Idn – Broz bili su pre svega posvećeni značajnijim pitanjima tog vremena, pre svega daljoj diplomatskoj, ekonomskoj i vojnoj pomoći Velike Britanije FNRJ, a sama poseta je zvanično najavljena kao „posrednička misija“ Londona u okviru rešavanja gorućeg tršćanskog pitanja.¹⁷ Tek na marginama jedonedelnog britansko-jugoslovenskog susreta dotaknuto je pitanje jugoslovenske političke emigracije u Velikoj Britaniji. Prilikom susreta sa načelnikom Zapadnojužnog odeljenja FO Čitemom načelnik III odeljenja DSIP Jakša Petrić saopštio je Britancu da Jugoslavija „ne pridaje neki značaj toj političkoj emigraciji i da oni za Jugoslaviju nemaju nikakvog značaja“, ali uz primedbu da njihovo slobodno delovanje „krnji britanski ugled kod našeg naroda“. Na kraju službene zabeleške o razgovoru zapisano je: „Čitem je ćutke prešao preko ovog pitanja“.¹⁸

Na kraju posete Beogradu, kako je već pomenuto, Idn je saopštio da je Josipu Brozu preneo poziv britanskog premijera Čerčila da poseti London, što je Broz i prihvatio.

Aktivnosti Katoličke crkve zbog najave posete Josipa Broza Londonu

Najava posete otvorila je u Britaniji široku protestnu kampanju čiji je pokretač bila Katolička crkva. Razlog su bili pogoršani odnosi između Katoličke crkve i jugoslovenskih vlasti u samoj zemlji, ali i podrška Vatikana Italiji u aktuelnom italijansko-jugoslovenskom sporu oko tršćanskog pitanja. U sklopu sukoba Vatikan je demonstrativno nominovao Alojzija Stepinca za kardinala, dok je u odgovoru Beograd 3. no-

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Đorđe Borozan, *Jugoslovensko-britanski razgovori u Beogradu 1952. i Londonu 1953. godine*, 115–116.

¹⁸ DA SMIP, str. pov. PA 1952. IV-10-2148/59 – Zabeleška o razgovorima vođenim 20–21. septembra 1952.

vembra 1952. prekinuo diplomatske odnose sa Svetom Stolicom.¹⁹ Anti-jugoslovensku kampanju Vatikana podržali su katolički velikodostojnici na Zapadu.

Neposredno po najavi posete, katolička štampa u Velikoj Britaniji (*Catholic Herald*, *Catholic Times* i dr.), kako su ocenjivali jugoslovenski diplomatski predstavnici u Londonu, „otvoreno je zasiktala, ozlojeđena nesumnjivim dobitkom Jugoslavije na međunarodnom polju“.²⁰ Sredinom novembra dva vodeća katolička biskupa u Britaniji – Kempbel i Himan, na dva javna skupa otvoreno su i direktno osudila planiranu posetu Broza. Na skupu u Glazgovu biskup Kempbel rekao je za Broza da je „neprijatelj Boga i moderni Neron“.²¹ Svoju kampanju Katolička crkva je prvenstveno zasnivala na tvrdnjama da u Jugoslaviji postoje ograničenja verskih sloboda. Istovremeno, protestna kampanja zbog najavljene posete Broza započeta je i u Parlamentu istupima laburističkog poslanika Ričarda Stouka (katolika), koji je u dva maha tokom novembra „otvoreno zahtijevao da se Jugoslavenskoj vladi predoči da u Britaniji postoji veliko neraspoloženje zbog navodnog nepostojanja vjerskih sloboda u Jugoslaviji i da se u tom smislu traži da Jugoslavenska Vlada, još prije dolaska Maršala Tita u Englesku, zauzme po tom pitanju tolerantniji stav“.²² Poglavar Katoličke crkve u Velikoj Britaniji, u kojoj je živelo oko 26 miliona katolika, kardinal Griffin, govoreći na sastanku jedne katoličke organizacije 6. decembra 1952, uputio je zahtev Idnu da „prilikom posete Maršala Tita protestuje protiv proganjanja religije u Jugoslaviji“.²³

Ozbiljniji problem za jugoslovensku stranu nastao je kada se krajem godine u kampanju uključila i Anglikanska crkva. U govoru održanom 10. decembra poglavar Anglikanske crkve, nadbiskup od Kenterberija dr Fišer, ukazao je da se u Jugoslaviji, uz katoličku, proganja i najveća verska zajednica – pravoslavna crkva. Iako je iskazao zadovoljstvo što sledi „skorašnje poboljšanje odnosa između Jugoslavije i Velike Britanije u svetu razbijenom kavgama, kao što je naš“, Fišer je rekao i da „su hrišćanske tradicije jugoslovenskih naroda podvrgnute žestokim napadima od strane jugoslovenske vlade“, te je razumljivo što svi britanski „Hrišćani oštro i gorko proživljuju patnje koje ta Vlada nanosi njihovoj braći po Hristu“. Poglavar Anglikanske crkve je tom prilikom saopštio i da ne sumnja da će Josipu Brozu „naš Ministar inostranih poslova skrenuti punu pažnju na to“.²⁴ Uključivanje u kampanju kenterberijskog nadbiskupa dr Fišera, jugoslovenska strana tumačila je i kao nameru britanskih zvaničnih krugova da „kampanja dobije širi zamah i time jači pritisak“, a ovakav zaključak zasnivala je na postojanju „poznate čvrste veze između britanske

¹⁹ D. Bogetić, n. d., 53–54.

²⁰ DA SMIP, str. pov. PA 1952. IV-6-2398.

²¹ DA SMIP, str. pov. PA 1952. IV-8-2789/679.

²² DA SMIP, str. pov. PA 1952. IV-8-2789/668.

²³ DA SMIP, str. pov. PA 1952. IV-8-2789/682.

²⁴ *Poruka*, br. 9, 16. decembar 1952, London, 15.

vlade i anglikanske crkve".²⁵ Istoričar Đorđe Borozan iznosi ocenu da je „za ovako oštru kampanju konzervativna vlada pokazala razumevanje i sama uvjerena da su vjerske slobode u Jugoslaviji ugrožene i da se tim putem može vršiti i određeni politički pritisak".²⁶ U Beograd su iz Londona sve učestalije stizali izveštaji ambasadora Brileja o razmerama kampanje.²⁷ Sredinom decembra i Idn je izrazio zabrinutost da će kampanja koja se vodi protiv posete Broza „možda umanjiti efekat posete".²⁸ Izjavi Idna prethodio je sastanak svih poslanika Parlamenta katoličke veroispovesti (konzervativaca i laburista) sa predstavnicima visokog katoličkog klera, urednicima katoličkih listova i javnih ličnosti, održan 11. decembra u prostorijama Parlamenta.²⁹ Na sastanku, kojim je predsedavao poslanik Ričard Stouk, odlučeno je da se uputi delegacija kod Idna, koja treba da mu skrene pažnju na to „koliko se duboko u Britaniji osećaju stalni verski progoni koji se vrše u Jugoslaviji".³⁰

Protesti Katoličke crkve u Britaniji izazvali su reakciju Beograda i to sa najvišeg mesta. Na kampanju koja se vodila u vezi sa njegovom posetom Londonu, najavljenom za proleće sledeće godine, Josip Broz se osvrnuo u govoru održanom u Smederevskoj Palanci 16. decembra: „G. Idn je bio ovdje i razgovarao je sa mnom o mnogim svjetskim pitanjima ... On mi je ponudio da dođem u Englesku. Ja sam prihvatio ovu ponudu. Zašto da ne? Da, ali je Vatikan pokrenuo sve popove i biskupe, pa čak i Anglikansku crkvu angažovao, i sada se vodi besna hajka protiv mog dolaska. Istina, sada tamo postoje dvije strane, jedni su da dođem, a drugi su protiv, i izgleda kao da sam ja htio silom da dođem u Englesku... Kada bih ja znao da u Engleskoj ima 50 posto stanovništva koji su protiv mog dolaska, ja ne bih htio da idem tamo..."³¹

Aktivnosti jugoslovenske političke emigracije pred posetu

Nesporno je da je podršku kampanji Katoličke crkve dao malo-brojni deo jugoslovenske političke emigracije katoličke veroispovesti u Britaniji. Pravoslavni, većinski deo, uključio se na svoj način u protestnu kampanju zbog posete Broza. Jugoslovenske vlasti, u odgovoru na katoličko-anglikansku kampanju, koristile su i izjavu patrijarha Srpske pravoslavne crkve Vikentija, objavljenu u *Politici* 9. oktobra te godine. U ovoj izjavi patrijarh, između ostalog, konstatuje da „odnose Srpske pravoslavne crkve sa državom karakteriše postepeno i stalno poboljšava-

²⁵ DA SMIP, str. pov. PA 1952. IV-8-2789/671.

²⁶ Đorđe Borozan, *Jugoslovensko-britanski razgovori u Beogradu 1952. i Londonu 1953. godine*, 117.

²⁷ DA SMIP, str. pov. PA 1952. IV-6, 8, 9.

²⁸ DA SMIP, str. pov. PA 1952. IV-8-2789/655.

²⁹ DA SMIP, str. pov. PA 1952. IV-8-2789/656.

³⁰ *Titova poseta Engleskoj*, Poruka, br. 9, 16. decembar 1952, 15.

³¹ *Politika*, 17. decembar 1952.

nje", kao i da se „SPC nada da će se ti odnosi postepeno normalizovati, jer krupnijih pitanja nemamo... Verski život se uglavnom odvija normalno... Bez osnova su svi glasovi o smetnjama i progonu verskog života".³² U Londonu su se 4. i 5. novembra okupili srpski pravoslavni sveštenici i tom prilikom razmatrali i izjavu patrijarha. Izrazili su sumnju u njenu autentičnost i uputili pismo patrijarhu o svom gledanju na ova pitanja.³³ U izjavi sveštenika okupljenih u Londonu zapisano je da je „i nama i celom svetu poznato kako se komunisti ophode prema istini" i izražena sumnja da se patrijarh, ukoliko su njegove izjave autentične, „pretvorio u advokata Udbinog poretka". U završnom saopštenju ukazali su da se u Jugoslaviji radi o „jednom bezbožničkom, antihrišćanskom režimu".³⁴ Posredan odgovor na nedoumice srpskih pravoslavnih sveštenika u Velikoj Britaniji dalo je pismo patrijarha Vikentija objavljeno sredinom decembra na stranicama beogradske *Politike*. U njemu je Vikentije reagovao na pomenutu izjavu kenterberijskog nadbiskupa: „Bez osnova su svi glasovi o smetnjama i progonu verskog života... niko nije ovlastio i umolio Njegovu Milost dr. Fišera da raspravlja o tim stvarima... naši prijatelji – ako nam već žele dobro – mogu učiniti za nas najviše to da nas ostave na miru i da nam dozvole da mi sami uređujemo svoje odnose".³⁵

U kampanju protiv približavanja Londona i Beograda aktivno se uključila i najstarija politička organizacija jugoslovenskih emigranata u Velikoj Britaniji – Jugoslovenski narodni odbor. U svom glasilu *Poruka*, početkom novembra, objavila je osvrt na septembarsku posetu Idna Beogradu.³⁶ Osvrt je faktografski i bez iznošenja stavova njegovog autora. Međutim u uvodnom članku, pod naslovom *Titoizam*, autor je pokušao da „razreši" dileme koje su postojale i u krugovima najviših britanskih zvaničnika u vezi sa stvarnim karakterom sukoba Staljin – Tito.³⁷ Dok se u zemljama Zapada među državicima spekulisalo da je sukob ideološke prirode, autor članka bio je nedvosmislen: „U stranoj štampi ove ideološke razlike uzimaju se i suviše ozbiljno". Za stvarni razlog sukoba autor navodi: „Tito se odvojio od Moskve prosto stoga, što mu se u jednom trenutku učinilo da Staljin namerava da na njegovo mesto postavi drugoga". Sa jasnom namerom da razuveri one britanske političare koji su posetu opravdali ideološkim razlazom, autor članka piše: „Ako su se Titovci odrekli Staljina, nisu se odrekli Lenjina, a u Lenjina komunizam zacemento nije ublažen".³⁸

U narednim brojevima *Poruke* redovno su objavljivani „prigodni" tekstovi u vezi sa Brozovom posetom. U broju od 16. decembra, objavljen je tekst pod naslovom *Titova poseta Engleskoj*. U njemu su navedeni svi

³² *Politika*, 9. oktobar 1952.

³³ *Poruka*, br. 9, 16. decembar 1952, 6.

³⁴ *Isto*.

³⁵ *Politika*, 17. decembar 1952.

³⁶ *Poruka*, br. 8, 1. novembar 1952, 15–16.

³⁷ *Titoizam*, *Poruka*, br. 8, 1. novembar 1952, 2–4.

³⁸ *Isto*, 2.

najznačajniji istupi u britanskoj javnosti koji su sadržale negativne ocene planirane posete.³⁹

U broju objavljenom 1. februara 1953, uvodni članak *Na Balkanu* posvećen je pregovorima koji su bili u toku između Turske, Grčke i Jugoslavije, usmerenim ka stvaranju Balkanskog saveza. Autor teksta „duvao je u jedra“ tadašnjem uslovnom protivljenju Velike Britanije sklapanju vojnog saveza između ove tri balkanske države.⁴⁰ U očiglednoj nameri da pojača britansku podozrivost prema stvarnim razlozima Brozove spoljno-političke preorijentacije, autor uvodnika je analizirao razloge zbog kojih „Titova spoljna politika nije dosad ni pokušala da Jugoslavija pristupi Atlantskom ugovoru“. Prema uvodničaru: „Ravnoteža sila na Balkanu i obezbeđenje mira ne objašnjavaju niti izvinjavaju propust. Da li možda ne treba tražiti odgovor u tome što Tito, kao Komunist, više veruje u spasonosno rasvitanje na komunističkom Istoku, u Moskvi, nego u stvaranju Atlantske zajednice?“⁴¹

U istom broju, autor članka *Oko Titove posete* u uvodu se osvrnuo na pomenuti govor Josipa Broza u Smederevskoj Palanci. Cinično je primetio: „Dirljivo je što je u Tita zatreperila duboko zakopana i praktično nepostojeća demokratska žica. On sada brižno broji da li je protiv njegove posete više ili manje od 50 posto Engleza“. Autor je ocenio da Broz „samo tvrdi pazar kad stavlja u mogućnost da uopšte otkaže tu posetu“, jer su „u stvari njemu posete Zapadu neophodne koliko i dolari i funte“.

Autor teksta preneo je i polemiku koja se u prvoj polovini januara vodila na stranicama britanskog lista *The Daily Telegraph*, između Ficroja Meklejna (tada poslanika) i Vaneta Ivanovića, jednog od istaknutih ličnosti jugoslovenske političke emigracije. U članku pod naslovom *Jugoslovenski realizam i veze sa Zapadom*, Meklejn je izneo nekoliko tvrdnji: „1) da je Tito odbacio komunističke doktrine; 2) da između Tita i Zapada postoje zajednički interesi, te da je sasvim u redu što je pozvan u goste; 3) tačno je da Titov režim nije obrazac slobodoljublja, ali, kad su Jugosloveni znali za demokratiju u engleskom smislu?“ U odgovoru na ove stavove osnovna zamerka Ivanovića bila je da Zapad ne pokazuje mnogo realizma kada identifikuje Tita sa Jugoslavijom: „... zapadni državnici pokazali bi više realizma sa svoje strane kada bi vodili računa o ulozi koju je igrala ogromna većina Jugoslovena, seljaka i drugih, u prisiljavanju Tita na realizam svojom nemom i upornom opozicijom komunizmu. Oni koji vladažu jesu Komunisti i žele da ostanu Komunisti. Oni nad kojima vladaju nisu niti će ikada biti.“ Ivanović je ocenio i kao zabludu Meklejna da će lični dodiri sa ljudima na vlasti u Jugoslaviji doprineti otklanjanju jaza između

³⁹ *Poruka*, br. 9, 16. decembar 1952, 15.

⁴⁰ D. Bogetić, *n. d.*, 80. – Entoni Idn je u govoru u Parlamentu rekao da ova balkanska saradnja neće „doprineti stvari mira, ako ne bude kompletirana stvarnim sporazumom između Jugoslavije i Italije“.

⁴¹ *Poruka*, br. 10, 1. februar 1953, 3.

ovih i Zapada: „Tito i ostali vodeći jugoslovenski komunisti nisu pastiri iz Mongolije. To su inteligentni ljudi koji znaju mnogo o zapadnoj kulturi, kojima su poznati zapadni običaji, a isto tako i načela i praksa parlamentarne demokratije. Svi su oni, osim Pijade, koji je proveo mnogo svojih odraslih godina u Parizu, odgojeni kao hrišćani, ili u Jugoslaviji ili dalje na Zapadu. Ipak su oni svesno, i svaki svojom ličnom odlukom, odbacili sve to i odabrali Marksizam. Takvi ljudi se neće dati nagovoriti da napuste svoja uverenja od strane britanskih turista, američkih tehničkih stručnjaka i zapadnih državnika koji propovedaju materijalističku nauku...”⁴²

Konačno, autor teksta izneo je ocenu da je Broz: „Povodom vesti o poseti Engleskoj, dobio toliko bubotaka i pretrpeo takav moralni i politički poraz, da je sada i za naš narod u zemlji i za međunarodno javno mišljenje skoro irelevantno da li će on u martu doći u London ili ne. Manje potrebno od njega već bi našao razloga da posetu odloži do boljih vremena... od čoveka koji se traži on silom prilika postaje sve više čovek koji se nudi”.⁴³

U istom broju *Poruke* objavljena je i „crtica” povodom postavljenja novog jugoslovenskog ambasadora u Londonu Vladimira Velebita. Velebit je započeo svoj „londonski” mandat 26. januara 1953. godine. Autor „crtice” podsetio je britansku administraciju da je novi jugoslovenski ambasador „onaj đeneral Velebit koji je 1943 bio Titov izaslanik u Zagrebu kod Vojnog zapovednika nemačkih snaga u Hrvatskoj” i da je „taj đeneral Velebit, u ime Tita, ponudio nemačkom komandantu fon Horstenau da se, na slučaj angloameričkog iskrcavanja na Balkan, Titovi Partizani i nemačke divizije bore zajedno protivu vojnika Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država”.⁴⁴

Mere bezbednosti britanskih i jugoslovenskih vlasti u pripremi i tokom posete Josipa Broza Velikoj Britaniji

Josip Broz je posetio London od 16. do 21. marta 1953. godine. Neposredno pred posetu jugoslovenska ambasada u Londonu izradila je elaborat pod naslovom *Jugoslovenska emigracija u Engleskoj i njen stav prema poseti druga Maršala*.⁴⁵

U uvodu elaborata konstatuje se da je „po svom političkom sastavu emigracija u Engleskoj vrlo heterogena i međusobno pocepana”, a da je rezultat ove nesloge i to da se oko 30% emigranata politički pasiviziralo. Kao prvu organizaciju, autor elaborata pominje JNO kvalifikujući je kao „velikosrpsku”, bez većeg uticaja među emigracijom, ali sa „stanovi-

⁴² Isto, 14–15.

⁴³ Isto, 14.

⁴⁴ Isto – Tekst Dr Vladimir Velebit.

⁴⁵ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1–414–424. – Elaborat je na deset stranica obuhvatio sledeće odrednice: „Opšta pitanja; Politička podela emigracije; Stav britanskih vlasti; Mišljenje i nagađanje emigracije oko posete; Neprijateljske mere emigracije; Stav i mere Scotland Yarda.”

tim uplivom kod engleskih ličnosti i u F. O.“ Ukazujući da je JNO „u zavadi sa većinom ostalih organizacija“, kao jedino blisku njoj pominje Glavni ravnogorski odbor, sastavljen „pretežnim delom od srbijanskih četnika“. S druge strane je Udruženje boraca kraljevske jugoslovenske vojske – Draža Mihailović, organizacija sastavljena „mahom od bivših pripadnika SDS i četnika izvan Srbije“. Dalje, u „stalnoj zavadi sa četnicima“ su pripadnici organizacije Zbor. Za razliku od Srba, Hrvati su podeljeni tek na „mačekovce“ i „pavelićevce“, prve okupljene oko dr Juraja Krnjevića, a druge oko Branka Jelića, ustaše koji je njima rukovodio iz Berlina. „Mačekovcima“ se, prethodne godine, priključilo Udruženje bosansko-hercegovačkih muslimana u Velikoj Britaniji. U elaboratu se pominju i aktivnosti poverenika popa Momčila Đujića i Dobrosava Jevđevića „koji nemaju svoje oformljene organizacije“.⁴⁶

Sudeći prema sadržaju elaborata, jugoslovenske vlasti su bile dobro obaveštene o merama koje je britanska administracija sprovodila među jugoslovenskim političkim emigrantima pred „poset Maršala“. Naime, tokom prethodne dve godine jugoslovenski politički emigranti bili su, zakonskim merama, u potpunosti izjednačeni sa ostalim emigrantima. Na toj osnovi počeli su da stiču pravo na englesko državljanstvo. Pisac elaborata, u vezi sa tim, navodi: „Upada u oči da je ovdašnja policija, tokom saslušavanja emigranata u vezi Maršalove posete, vrlo velikom broju njih postavila pitanje da li žele primiti englesko državljanstvo.“ Prema podacima Skotland jarda, veoma mali broj jugoslovenskih emigranta se potvrdno izjasnio. Iz ovog su jugoslovenske vlasti zaključivale „da se dobar deo njih kani repatriirati u zemlju“.⁴⁷

Britanske vlasti su jugoslovenskim emigrantima dale punu slobodu političkog i kulturnog udruživanja. Jugoslovenske vlasti su primećivale da su jugoslovenski emigranti bili povremeno podsticani od strane „engleskih ustanova ili ličnosti na konkretne političke akcije“ i to „uglavnom preko obaveštajnih organa.“ Međutim, jugoslovenske vlasti su primetile i da se „u zadnje vreme nije moglo zapaziti ovakve migove od strane ljudi iz samog F. O.“, a „ova činjenica se objašnjava postojećim službenim odnosima između FNRJ i Velike Britanije“. U prilog ovom zaključku primećeno je da „sa izuzetkom Slobodana Jovanovića, Krnjevića, Ilije Jukića i Vildera, koji imaju veze sa nekim nižim činovnicima iz F. O., emigraciji su danas u ovoj ustanovi vrata zatvorena“.⁴⁸

Pored dobre obaveštenosti o merama britanskih vlasti prema jugoslovenskim političkim emigrantima u vezi sa posetom Josipa Broza, jugoslovenske vlasti su bile dobro obaveštene i o „poverljivim“ i „otvorenim“ razgovorima među jugoslovenskim emigrantskim političarima o dolasku Broza u London. U elaboratu su navedena i ova zapazanja: „Posetu druga Maršala emigracija u celini smatra jednim od najtežih udaraca

⁴⁶ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1-415-417.

⁴⁷ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1-417.

⁴⁸ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1-418.

koji je doživela iza 1945 godine. Ona je svesna da to predstavlja dalji veliki korak na učvršćivanju međunarodnog položaja FNRJ, pa se ovih dana u redovima svih grupa dosta otvoreno govori o besperspektivnosti emigrantskog života i političkog ćorsokaka u koji su upali. Iz tog razloga među njima vlada veliko ogorčenje, jer smatraju da su ih engleske vlasti izigrale. Ono je još i veće radi mera koje prema njima preduzima engleska policija tokom poslednja dva meseca... U poverljivim razgovorima emigrantski političari iznose da ova poseta predstavlja neobično krupan diplomatski potez u jačanju položaja FNRJ kod zapadnih sila. Otvoreno govore da im to oduzima svaki izgled na učešće u političkim kombinacijama koje SAD i Velika Britanija imaju sa političkom emigracijom Istočnih zemalja.⁴⁹ Po rečima autora elaborata, „kod jednog dela, uglavnom srpskih političara, vlada uverenje da će tokom Maršalovog boravka doći do jednog sastanka između njega i njih, radi političkog dogovora za eventualni kompromis“. U vezi sa ovim, neki od njih govore da će Čerčil postaviti pred Broza pitanje „dalje demokratizacije“ unutrašnjeg političkog života u FNRJ. Prema ovom izvoru, ipak veći deo njih veruje da do pomenutih razgovora i postavljanja pitanja „dalje demokratizacije“ neće doći, već da će predmet razgovora biti isključivo vojnopolitička pitanja.⁵⁰

U elaboratu se zaključuje da je još polovinom februara emigrantsko vođstvo prešlo na novu fazu „priprema za posetu“. Do tada su aktivnosti emigracije karakterisali stalni kontakti sa engleskim „reakcionarnim ličnostima“ i pisanje protesta vladinim organima. U tom periodu glavni oslonac emigracija je nalazila u Katoličkoj crkvi i njenoj štampi. Od javnog istupanja Anglikanske crkve protiv posete Broza, u kampanju su se aktivnije uključili i pravoslavni sveštenici. Zaključujući da su sve te aktivnosti emigracije ostale bez vidljivih rezultata, emigrantsko vođstvo se uglavnom orijentisalo na uključivanje emigranata u demonstracije koje tokom posete namerava da organizuje i sprovede Katolička crkva. Bez rezultata ostao je i pokušaj jugoslovenske emigracije da za svoje aktivnosti i stavove pridobije uticajnu poljsku emigraciju, koja nije htela da zbog toga dođe u sukob sa britanskim vlastima.

Od političkih aktivnosti koje je emigracija pripremala jugoslovenske vlasti su registrovale pripremu političke rezolucije JNO, koju ova grupa namerava da uputi poznatim britanskim ličnostima i štampi, sutradan po dolasku Broza u London. JNO je planirao i protestni miting za 22. mart, ali je pod uticajem britanske policije i, prema piscu elaborata, „manjim delom našeg rada, došlo do rascepa među priređivačima“, te je JNO doneo odluku o odlaganju. Za 22. mart demonstrativni miting, u manjem mestu na severu Engleske, pripremali su i četnici pod rukovodstvom generala Miodraga Damjanovića. Ustaške grupe su pripremale rasturanje jednog memoranduma, koji im je dostavljen iz Buenos Airesa, kao i knji-

⁴⁹ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1-418-419.

⁵⁰ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1-419.

gu Ante Pavelića *Na granici Zapada* prevedenu na engleski. Grupa Branka Jelića pripremala je izdavanje brošure *Croatia*, ali izvestilac – autor elaborata tvrdi da je „sa naše strane poduzeto sve da se ona pojavi tek iza Maršalovog odlaska“. Izvestilac saopštava i da neke manje emigrantske grupe, nezavisno od vođstva u Londonu, pripremaju demonstracije „protiv druga Maršala kada dođe u njihova mesta“ – mačekovci u Koventriju, ljotićeveci u Stratfordu, četnici u Mančesteru. U vezi s ovom informacijom izvestilac dodaje: „Mi sa naše strane delujemo da ovi ostanu u uverenju da će drug Maršal tamo stvarno doći“. ⁵¹

Prikupljene informacije govorile su o tri grupe koje ozbiljno pripremaju „poduzimanje akcija koje su usmerene protiv ličnosti druga Maršala“. Izvestilac obaveštava da je sa ovim podacima upoznat i Skotland jard. Pavelićeva grupa je radi likvidacije Broza u Englesku prebacila dr Andriju Ilića, koji bi „trebao prihvatiti grupicu atentatora koji se kane prebaciti iz Španije ili zemalja Latinske Amerike.“ Jugoslovenske vlasti su došle u posed informacije da je Dobrosav Jevđević iz Rima „dao svojim poverenicima ovde instrukciju da pokušaju organizovati akciju na Maršalovu ličnost“. Prema ovoj informaciji akciju bi „trebali izvesti neki tuberkulozni emigranti koji su spremni na svaki očajnički korak radi svog nemogućeg položaja“. Uz ovo su jugoslovenske vlasti zapazile da Jevđević „sistematski protura vesti, da će napad uslediti sa strane kominformističkih agenata“. Potencijalni izvršioци su stavljeni pod nadzor Skotland jarda. Atentat na Broza, prema podacima kojima su raspolagale jugoslovenske vlasti, pripremala je i „grupa francusko-španskih agenata na čelu sa Sinišom Očokoljićem („Pazarac“) u Milanu i Draganom Sotirovićem u Parizu“. Uz ove tri informacije, izvestilac dodaje: „Tokom februara i marta se u samoj Engleskoj, preko naših saradnika i direktno, kontaktiralo skoro sve emigrantske rukovodioce po ovom pitanju. Kod sviju njih vlada jednodušno uverenje da emigracija u gornjem pravcu neće organizovano poduzimati ništa, ali neki od njih ne isključuju mogućnost da kakav fanatik pokuša učiniti nešto na svoju ruku“. ⁵²

Jugoslovenski diplomatski predstavnici, kako je već pomenuto, bili su dobro upoznati sa merama koje je britanska administracija preduzela prema jugoslovenskim političkim emigrantima pred i u vreme posete. Informacije su dobijali od Skotland jarda, ali i iz emigrantskih krugova, uglavnom preko svojih informatora. Na osnovu prikupljenih informacija, jugoslovenska ambasada je ocenila da su britanske vlasti „svoju dužnost po pitanju bezbednosti shvatile vrlo ozbiljno“. Razlozi „ozbiljnog shvatanja dužnosti“ viđeni su kako u „brojnosti jugoslovenskih emigranata i naših drugih neprijatelja u Engleskoj“, tako i „radi ličnog prestiža jer se već decenijama nijednom stranom gostu u Engleskoj nije desila nikakva neugodnost“. ⁵³ Jugoslovenska ambasada je i neposredno od britanskih „organa bezbedno-

⁵¹ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1-420-421.

⁵² DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1-421-422.

⁵³ Isto.

sti" dobijala uveravanja da je Brozova bezbednost potpuno osigurana. Zadovoljstvo je izražavano jer su emigranti na koje je jugoslovenska ambasada posebno ukazivala stavljeni pod „specijalni nadzor“ Skotland jarda.

U elaboratu-izveštaju nabrojane su mere koje su britanski organi vlasti preduzimali prema jugoslovenskim političkim emigrantima, a o kojima je jugoslovenska ambasada u Londonu dobila obaveštenja, kako od britanske policije, tako i iz emigrantskih krugova.

U periodu januar – mart preko organa lokalne i centralne policije saslušan je veliki broj emigranata. Da je broj bio veliki, jugoslovenska ambasada zaključila je na osnovu „signala“ iz svih krajeva Engleske, a i na osnovu „presretanih“ pisama emigranata rodbini u Jugoslaviji. Svakom od saslušanih dato je jasno do znanja da u vreme posete moraju biti strogo pasivni, uz upozorenje da će „za najmanju sitnicu“ biti proterani iz Engleske u roku od 24 časa. Za bilo kakvo sumnjivo dogovaranje ili pripremu akcije zaprećeno im je gubitkom posla i hapšenjem. Emigrantima iz unutrašnjosti britanskog ostrva naloženo je da svoja mesta boravka ne napuštaju, a da u slučaju eventualnog napuštanja obaveste lokalnu policiju.

Posebno su saslušavane vođe pojedinih emigrantskih grupa, a neka od njihovih saslušanja bila su viščasovna. Od njih se zahtevala lojalnost i prijavljivanje lica iz njihovih grupa koja „bi kanila poduzeti bilo kakav neprijateljski akt“. Zabeleženo je da su neki od emigrantskih vođa samoinicijativno dolazili u Skotland jard da izraze lojalnost i svoju i grupa koje predvode. Vođa ljotićevaca, Aleksandar Conić, sam je ponudio da u vreme Brozove posete otputuje u Škotsku ili mesto koje mu Britanci odrede.

Britanska policija je sistematski obilazila poslodavce i stanodavce emigranata. Poslodavcima je predlagala da u danima posete emigrante što više uposle, uz obavezu da odmah obaveste policiju o svakom odsustvu emigranata sa rada. Od stanodavaca je zatraženo da kontrolišu kretanje emigranata, tj. njihovo eventualno okupljanje.

Ulazak u Veliku Britaniju posebno je bio ograničen emigrantima jugoslovenskog porekla, kao i licima iz zemalja Informbiroa. Jugoslovenskoj ambasadi je bilo poznato da je u Britaniju u to vreme omogućen ulazak samo jugoslovenskim emigrantima, koji su bili „poznati kao agenti IS-a“ (verovatno Intelidžens servisa – prim. aut.). Pretpostavljalo se da su ova lica „specijalno pozvana u Englesku radi razrade emigranata“.⁵⁴

Predstavnici Skotland jarda obavestili su jugoslovenske diplomatske predstavnike da „po pitanju Maršalove bezbednosti sarađuju i sa organima FBI radi kontrole eventualnih namera naše emigracije u SAD i Kanadi“. Na osnovu ove saradnje izvestili su jugoslovensku ambasadu da „emigracija iz ovih zemalja ne sprema ništa ozbiljnog“.⁵⁵

Tekstovi emigrantskog lista *Poruka*, objavljivani u tom vremenu, potvrđuju verodostojnost mnogih podataka koje pružaju pomenuti doku-

⁵⁴ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1-423-424.

⁵⁵ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1-424.

menti potekli iz jugoslovenske ambasade u Londonu. Razlika je tek u političkom tonu njihovog saopštavanja. U uvodnom članku broja koji je izašao na dan dolaska Broza u London, 16. marta 1953, autor piše o merama bezbednosti: „Pitanju bezbednosti, razumljivo je, posvećena je najozbiljnija pažnja. U tom pogledu Foreign Office, Home Office, Scotland Yard, M. I.5 i, glavni paničar, jugoslovenska Ambasada najživlje sarađuju. Svi potrebni organi službe bezbednosti mobilisani su i izvršen je blagovremeni i bez izuzetaka brižljiv screening na hiljade brojne jugoslovenske antikomunističke emigracije u Velikoj Britaniji... nikada britanska služba bezbednosti nije bila toliko napeta kao ovom neprilikom. Danima su već sva pristaništa pod najvećom kontrolom; Jugoslovenima ulaz u Veliku Britaniju gotovo je onemogućen.“⁵⁶ Prema podacima do kojih je došao ovaj list, „radi čuvanja Tita mobilisano je oko 6.000 uniformisanih policajaca, ne računajući tajnu policiju“.⁵⁷

Jugoslovenski diplomatski predstavnici u Velikoj Britaniji, sudeći prema izveštajima koje su upućivali u zemlju, imali su solidnu mrežu svojih „predstavnika“ u emigrantskim organizacijama. U neposrednom okruženju i Slobodan Jovanović, predsednik JNO, imao je osobu koja je jugoslovensku ambasadu izveštavala o njegovim aktivnostima i razmišljanjima. Ovaj „protok informacija“ jugoslovenske diplomate su smatrale posebno važnim, jer su znali da Jovanović uživa ugled među nekim uticajnim Britancima, posebno iz Forin ofisa. U jednom izveštaju jugoslovenske ambasade, tokom drugog dana posete, zabeleženo je: „Dr. Slobodan Jovanović iznosi da raspolaže podacima iz engleskih izvora, prema kojima će pitanje Trsta i odnosa između Jugoslavije i Italije biti najvažnija tačka u razgovorima Čerčil – Tito“.⁵⁸

Svoje „predstavnik“ jugoslovenske diplomate su imale i u samom FO, što potvrđuju i zapisi iz pomenutog izveštaja: „Iz kruga ljudi oko F. O., koji su prema nama negativno orijentisani, imamo informacije da se u londonskoj štampi namerno preterano piše o merama bezbednosti koje su poduzete u vezi Maršalove posete... Prema ovoj informaciji F. O. je sa druge strane posebno uredio sa Scotland Yard, da se pretera sa merama bezbednosti na ulici... štampa je pisala o svim detaljima, što znači da joj je materijal o tome bio pristupačan. Izgleda kao da je F. O. hteo da prikaže Maršala Tita kao čoveka koji ima dosta neprijatelja“.⁵⁹ U prilog ova-kvom razmišljanju išla je i procena emigrantskog lista *Poruka* u vezi sa obimom bezbednosnih mera: „Kad sve ovo ne bi bilo tragikomično, mogao bi čovek s razlogom da se upita: Zar je odista toliko mržnje izazvao ovaj čovek, gost britanske Vlade.“⁶⁰ U istom listu, u kasnijem osvrtu na

⁵⁶ *Poruka*, br. 11, 16. mart 1953, 1.

⁵⁷ *Poruka*, br. 12, 1. maj 1953, 10.

⁵⁸ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1-698. Od informatora „pri“ Slobodanu Jovanoviću saznalo se da će „Engleska, da bi privolela Jugoslaviju na ustupke, obećati joj dalju obimnu ekonomsku pomoć radi njenog razvitka“.

⁵⁹ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1-699.

⁶⁰ *Poruka*, br. 11, 16. mart 1953, 1.

posetu, zapisano je: „Bilo je potrebno da Tito dođe u London, prestonicu zemlje gde policajci vrše službu ne noseći oružje, pa da prosečan Englez shvati, kao na času očigledne nastave, šta je to diktator, kakvu napast (i trošak) njegovo kretanje znači za milione osuđene da podnose njegovu vlast.“⁶¹

Nedvosmislen politički stav izrečen je u pomenutom listu u samom naslovu uvodnog članka broja objavljenog na prvi dan posete Broza Londonu – *Na sramotu gost*.⁶² Autor članka, između ostalog, piše: „Sa dolaskom u London Josipa Broza Tita završava se krug pogrešaka u britanskoj politici prema Jugoslaviji i slobodi jugoslovenskog naroda. Mi visoko cenimo gostoprimstvo koje je ukazano jugoslovenskoj nacionalnoj emigraciji u Velikoj Britaniji... Pri svemu tom, mi nismo u ovoj zemlji slučajno ni po svojoj dragoj volji. Mi smo u emigraciji privremeno i po nevolji, do koje smo dovedeni katastrofalnim događajima i priznatim pogreškama naših ratnih Saveznika... mi iskreno hoćemo da verujemo, da se krug pogrešaka prema Jugoslaviji i njenom narodu završava.“⁶³ I ostali tekstovi u broju od 16. marta bili su u duhu uvodnog članka. U jednom od njih zapisano je i sledeće: „Pojava Tita u Engleskoj, kolevci građanskih sloboda i parlamentarizma, jedan je od paradoksa posuvraćene današnjice.“⁶⁴

Josip Broz „pojavi se u Engleskoj“ dan ranije od planiranog. „Galeb“ je uplovio u ušće Temze popodne 15. marta. Broz i ostali putnici ostali su na brodu više od 24 časa, a za to vreme o njihovoj bezbednosti brinula je jedna britanska topovnjača, kruživši neprekidno oko „Galeba“ do popodnevničkih časova sutradan, kada su se Broz i delegacija iskrkali na Vestminsterski gat.⁶⁵ Na dočeku su bili vojvoda od Edinburga, Čerčil i Idn.

Početak posete započeo je u skladu sa procenama jugoslovenske ambasade – relativno mirno. Veče pred zvanični dolazak Broza u London oko 50 četnika održalo je kraći protestni miting oko govornice na Marble Arch (Hyde Park). Na mitingu nisu bili prisutni poznatiji emigranti.⁶⁶ Tokom dočeka 16. marta zabeležena su samo dva manja incidenta.⁶⁷ Na dočeku je bio veliki broj emigranata, ali su oni dolazili u manjim grupama „posve neorganizovano i dobrim delom iz čiste znatiželje“. Prvo veče posete zabeležen je jedno okupljanje – miting „Moslijevih fašista“, kojem je prisustvovalo i oko 20 jugoslovenskih emigranata. Na mitingu je deljen letak uperen protiv posete Broza. Tog prvog dana kroz emigraciju je poja-

⁶¹ *Poruka*, br. 12, 1. maj 1953, 10.

⁶² *Poruka*, br. 11, 16. mart 1953, 1–2.

⁶³ *Isto*.

⁶⁴ *Isto*, 14.

⁶⁵ *The Daily Mail*, London, 16. III 1953. – „Ko god bi se približio na manje od 400 jardi, od sumraka do zore, izlagao se opasnosti da na njega pucaju“.

⁶⁶ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1–696.

⁶⁷ *Isto*. – Bačena je zapaljena novina sa magnezijumom, koja je na prisutne ostavila vizuelni efekat bombe. Prilikom polaganja venaca jedan emigrant je „u više navrata viknuo –Ua!“.

čano kružila vest koju je, po mišljenju jugoslovenske ambasade, proturao Jevđević da su „ovde stigle tri grupe kominformističkih atentatora iz zemalja IB-a“. Jugoslovenski emigranti – Hrvati u Koventriju doneli su odluku da u London upute trojicu emigranata, koji bi „u njihovo ime“ demonstrirali prilikom dolaska Broza. Ova grupa Hrvata iz Koventrija se obavezala da će izdržavati porodice ove trojice „delegata“ ukoliko ih policija bude uhapsila. Prema informacijama jugoslovenske ambasade, „grupa je još uvek uverena da će Maršal doći u Koventri, te se ozbiljno sprema za demonstracije tamo.“⁶⁸ Do kraja posete nije bilo većih provokacija i incidenata.⁶⁹

Tokom razgovora Čerčil-Broz u Londonu marta 1953, poput situacije u razgovorima Idna prethodne jeseni u Jugoslaviji, pitanja u vezi sa jugoslovenskom političkom emigracijom bila su na njihovim marginama.

Katolička protestna kampanja, koja je trajala od same najave Brozove posete, dostigla je vrhunac kada je 13. marta Čerčila posetio vojvoda od Norfolka uručivši mu memorandum Katoličke crkve. Posle iznošenja Čerčilovog gledišta dogovoreno je da Katolička crkva tokom Brozove posete ne organizuje nikakve protestne demonstracije, a dogovor je obavezivao Čerčila da pitanje položaja Katoličke crkve u Jugoslaviji pokrene tokom razgovora sa Brozom.⁷⁰ Ovim dogovorom osujećeni su i pomenuti planovi nekih organizacija jugoslovenskih političkih emigranata da se priključe protestnim okupljanjima, ranije najavljivanim od strane Katoličke crkve. Tokom prvog zvaničnog sastanka, održanog 17. marta, kao poslednje pitanje Čerčil je pomenuo problem „verskih predstavnika u Jugoslaviji“.⁷¹ Broz je na početku svog odgovora izneo tvrdnju da „u Jugoslaviji nema proganjanja vera“, a potom izrazio želju da Zapad gleda na ove probleme „sa više razumevanja“.⁷² Smatrao je da je Zapad u dobrom delu slabo obavešten i u prilog tome naveo da „Jugoslovenska vlada daje na primer i materijalnu pomoć crkvi, kako drugima tako i katoličkoj“.⁷³ Broz je ocenio da je Vatikan napravio veliku grešku što je proglasio Stepinca kardinalom i naveo da je tim postupkom Vatikana „jako pogođeno stanovništvo pravoslavne veroispovesti u svim delovima zemlje.“ Čerčil se složio sa ocenom da je imenovanje Stepinca za kardinala pogrešan potez Vatikana.⁷⁴ O položaju crkve u Jugoslaviji Broz je razgovarao i prilikom

⁶⁸ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1-697-698.

⁶⁹ U *Poruci* je preneto pisanje Sunday Express od 22. marta: „U Bristolu je o jedan luk na mostu bila obešena i klatila se Titova statuica s konopcem oko vrata; morali su doći vatrogasci i policija da obešenika skinu“.

⁷⁰ Đorđe Borozan, *Jugoslovensko-britanski razgovori u Beogradu 1952. i Londonu 1953. godine...*, 117.

⁷¹ Đorđe Borozan, *Londonski razgovori Tito-Čerčil 16-21. mart 1953*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-2, Beograd 2001, 183-204.

⁷² *Isto*, 194. – U nastavku odgovora Broz kaže: „Sa pravoslavnom i muslimanskom verom mi smo uspostavili dobre odnose. Radi se samo o visokom katoličkom kleru. Nadamo se da ćemo i to pitanje moći rešiti. Mi sada pripremamo zakon u vezi sa time.“

⁷³ *Isto*.

⁷⁴ *Isto*, 195.

susreta sa poslanicima konzervativaca. Prema svedočenju poslanika Tilinga, jugoslovenski vođa je priznao „da ima stvari koje treba sređivati“ i da crkva očigledno nije zadovoljna svojim položajem. Ponovio je i obaveštenje, koje je dao Čerčilu, da je u FNRJ u pripremi zakonski predlog u vezi sa ovim problemom. Na ovom susretu poslanik Smiters upozorio je Broza da će „od njegovog držanja prema Crkvama zavisiti u znatnoj meri dalje prijateljstvo prema njemu“. ⁷⁵

Uz problem položaja crkve u FNRJ, koji se posredno doticao jugoslovenske političke emigracije, tokom razgovora u Londonu dotaknuta su još dva pitanja neposredno u vezi sa njom – problem Petra II Karađorđevića i problem izdavanja izlaznih viza iz FNRJ za rodbinu jugoslovenskih emigranata.

Mesec dana pre posete, 18. februara, jugoslovenski ambasador u Londonu Vladimir Velebit bio je pozvan na ručak kod predsednika britanske vlade. Uz aktuelna pitanja „dva puta u toku razgovora g. Čerčil je pomenuo Petra Karađorđevića i izjavio da on teško živi i da bi bilo potrebno da mi rasmotrimo mogućnost da mu se dade izvesna otpavnina ili prihod od njegovih imanja u Jugoslaviji.“ ⁷⁶ Velebit je u odgovoru uzvratio da „Petar ima veliku imovinu u inostranstvu, da je poneo sa sobom znatne zalihe zlata i da mu je otac ostavio akcije nekih francuskih preduzeća“, a potom dodao da je „prema informacijama Petar razbacivao imovinu i vodio raskalašan i nemoralan život“ i, konačno, izneo stav „da FNRJ ne može od konfiskovanih imanja da mu dade ništa“. ⁷⁷ Tokom posete Londonu, prilikom tri zvanična razgovora koje je Broz vodio sa čelnim ljudima britanske vlade Čerčilom i Idnom, ovo pitanje nije razmatrano, ali je na svečanoj večeri priređenoj posle razgovora u čast jugoslovenske delegacije „Čerčil pomenuo Titu pitanje apanaže kralju Petru II Karađorđeviću“. ⁷⁸ Jugoslovenska strana imala je procenu da će Čerčil ovo pitanje pokrenuti „iz osjećanja lične obaveze prema kralju Petru i zbog stava britanske kraljevske porodice“. ⁷⁹ Dokumenta svedoče da se jugoslovenska strana temeljno pripremila za odgovor na ovo pitanje. Jugoslovenska ambasada sačinila je obiman „podsetnik“ za razgovore o ovom pitanju. ⁸⁰ U odgovoru Čerčilu, na svečanoj večeri, Broz je obećao Čerčilu

⁷⁵ *Poruka*, br. 12, 1. maj 1953, 9–10.

⁷⁶ DA SMIP str. pov. PA 1953 I-engl.2–161. – Prema zabelešci sa ovog razgovora Čerčil je još rekao „da je on proverio da Petar ima svega 2.000 funti prihoda godišnje i to je po njegovom mišljenju vrlo malo. Rekao je da je odlučio da oslobodi Petra dohodarine tako da mu ostanu barem ovih 2.000 funti na raspolaganju“.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Đorđe Borozan, *Jugoslovensko-britanski razgovori u Beogradu 1952. i Londonu 1953. godine...*, 126.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ DA SMIP, str. pov. PA 1953 I-2/1–410–413. – Podsetnik pod naslovom „Materijalno pitanje Petra Karađorđevića“, od 16. marta 1953. Između ostalog u nabranju imovine Petra Karađorđevića pominje se: 355 akcija Borskih rudnika, obveznice francuskih železnica u vrednosti predratnih 600.000 frs, akcije petrolejskih kompanija u SAD, akcije parijskog metroa, polog od 200 kg zlata u bankama u Švajcarskoj, preko 4.000 akcija „Beograd-

„potpunu dokumentaciju o bogatstvima iznijetim iz zemlje prilikom evakuacije, sredstvima izdvojenim na apanaže i načinima njene potrošnje“.⁸¹ Govoreći posle posete članovima SIV-a, Broz je rekao da „nikakvu obavezu sa ovim nije preuzeo“.⁸²

Problem izlaznih viza za članove porodica jugoslovenskih emigranata u Velikoj Britaniji Čerčil je pokrenuo tokom prvog zvaničnog sastanka sa jugoslovenskom delegacijom 17. marta. Član delegacije Aleš Bebler, državni podsekretar, obavestio je prisutne da je to pitanje „pokrenuo već 10. septembra 1952. godine, a da se radi u celom o 27 slučaja od kojih je 10 već rešeno i ljudima dozvoljen izlazak iz zemlje, 7 moramo odbiti, a ostala su još u rešavanju“.⁸³

*

Dostupni izvori u vezi sa ovom posetom ukazuju da jugoslovenski komunistički režim nije pridavao značaj političkoj borbi protiv jugoslovenske političke emigracije u Velikoj Britaniji. Ocena prvog posleratnog ambasadora nove Jugoslavije u Londonu Ljube Leontića, izrečena još 1945. godine, da su kralj i „ovdašnja reakcija“ politički mrtvi bila je još na snazi. Potvrđivala je to i ocena jugoslovenskog diplomate Jakše Petrića, saopštena prilikom britansko-jugoslovenskog susreta septembra 1952, o tome da Jugoslavija „ne pridaje neki značaj toj političkoj emigraciji i da oni za Jugoslaviju nemaju nikakvog značaja“. Preko mreže svojih „informatora“ u emigrantskim organizacijama, jugoslovenska ambasada u Londonu ostvarivala je kontrolu nad njihovim aktivnostima. Pred i za vreme posete, jugoslovenski komunistički režim je jedino povećano interesovanje usmerio ka prevenciji eventualnih aktivnosti emigranata na fizičkoj likvidaciji Broza. U ovom delu imao je solidnu podršku i saradnju britanskih nadležnih organa. U samoj FNRJ u vreme posete režim nije imao potrebu da vodi bilo kakvu političku kampanju protiv jugoslovenske političke emigracije, jer je u deceniji posle rata ostvarivao potpunu političku kontrolu u zemlji. Ukoliko se u javnosti i pominjala politička emigracija, to je bilo u okviru kraćih „odabranih“ vesti sa „odgovarajućim“ propratnim komentarom, poput vesti o povratku generala Bogoljuba Ilića u Jugoslaviju, plasirane pred Brozovu posetu.⁸⁴

ske zadruge“. U dokumentu se pominje i „samovoljno uskraćivanje apanažnih prinadležnosti ostalim članovima kraljevske kuće“, majci Mariji i braći Tomislavu i Andreju. Iako se ovde konstatuje „da se Petar danas stvarno nalazi u slabom finansijskom položaju“, zaključuje se da je „van svake sumnje da bi Petar Karađorđević mogao vrlo dobro da živi, da nije trošio novac na razvratni život i neprijateljski rad protiv FNRJ“.

⁸¹ Đorđe Borožan, *Jugoslovensko-britanski razgovori u Beogradu 1952. i Londonu 1953. godine...*, 126.

⁸² Isto.

⁸³ Đorđe Borožan, *Londonski razgovori Tito-Čerčil 16-21. mart 1953*, 194.

⁸⁴ *Politika*. 28. februar 1953. – U Jugoslaviju se krajem februara 1953. iz emigracije vratio general Bogoljub Ilić, nekadašnji ministar vojni u Simovićevoj vladi. Po dolasku dao je za ovaj list sledeću izjavu: „Ja sam vojnik i nikad se nisam bavio politikom; ali delim svet

Jugoslovenska politička emigracija je aktivnosti u kampanji protiv Brozove posete svodila na „pisanu reč“, koja je ostajala „u senci“ daleko šire i snažnije kampanje protiv posete koju je sprovodila Katolička crkva. Emigrantski delatnici su kroz tekstove uglavnom pokušavali da utiču na razrešenje dilema koje su postojale među kreatorima britanske politike o stvarnom karakteru sukoba Moskva – Beograd i stvarnim spoljnopoličkim namerama jugoslovenskog režima. Ograničena merama britanskih vlasti i sama slaba po svojoj političkoj snazi, jugoslovenska emigracija pokušala je bezuspešno da pronađe saveznike u brojnijoj i uticajnijoj poljskoj emigraciji. Iz istih razloga svoje „ulične“ aktivnosti planirala je da sprovede uključivanjem u demonstracije katolika, ali je i to ostalo neostvareno zbog pomenutog dogovora Čerčila i predstavnika Katoličke crkve.

Poseta Londonu predsednika FNRJ Josipa Broza marta 1953, uz niz značajnih posledica, označila je i preloman trenutak u istoriji delovanja jugoslovenske političke emigracije u Velikoj Britaniji. Poseta je predstavljala međunarodnu afirmaciju jugoslovenskog komunističkog režima, doprinela je daljem gubitku perspektive pada ovog režima, a što je proizvelo dalju političku pasivizaciju među jugoslovenskim emigrantima. Posle posete, među Jugoslovenima u Velikoj Britaniji ubrzan je proces pretvaranja političke u ekonomsku emigraciju.

Nebojša Popović

THE VISIT OF JOSIP BROZ TO GREAT BRITAIN IN 1953 AND THE YUGOSLAV POLITICAL EMIGRATION

Summary

The visit of the Yugoslav president Josip Broz Tito to Great Britain in March 1953 occurred in the course of improving the Yugoslav relations with Great Britain, following the rupture between Belgrade and Moscow in 1948. At the time, around 8000 political émigrés of Yugoslav origin were living on the British soil. Large majority of them were members of the political emigration, created after the advent of the communist regime in Yugoslavia by the end of the Second World War. In Britain they enjoyed full liberty of political association and acting. However, prior to Tito's arrival and during his visit, British officials undertook a wide scope of security measures among the Yugoslav political emigrants, chiefly in order to hinder any prospective action targeted towards his assassination. The visit represented a major international affirmation for the Yugoslav communist regime, and has contributed to the loss of hopes for its downfall and consequently to the furthering of the political passivisation among Yugoslav emigrants.

na dva dela: jedni su karakterni i poštenji, a drugi su bez karaktera i poštenja. Naša politička emigracija spada listom u ovu drugu grupu... Vrlo inteligentna i vrlo umesna politika Pretsednika Tita daje veru u bolju budućnost”.

POGORŠANJE JUGOSLOVENSKO-AMERIČKIH ODNOSA POSLE PRVOG SAMITA NESVRSTANIH ZEMALJA U BEOGRADU*

APSTRAKT: U radu su obrađene političke premise nastupa Josipa Broza na Prvoj konferenciji šefova država ili vlada u Beogradu koje su dovele do naglog pogoršanja odnosa Jugoslavije sa SAD. Neodmerena i jednostrana Titova kritika politike koju su sprovodile zapadne sile u Evropi i širom afro-azijskog prostora, u Vašingtonu je shvaćena kao promocija novog jugoslovenskog spoljnopolitičkog kursa, usmerenog na uspostavljanje tesnih odnosa sa Sovjetskim Savezom i socijalističkim lagerom.

Sva anahronost i amorfan karakter jugoslovenske spoljnopolitičke strategije početkom 60-ih godina došli su posebno do izražaja prilikom održavanja reprezentativnog skupa lidera vanblokovskih država u Beogradu, septembra 1961. Pokušavajući da tom samitu daju karakter osnivačkog skupa nove asocijacije država, koja bi okupljala zemlje trećeg sveta, Tito i njegovi saradnici su preuzeli suviše težak zadatak iznalaženja optimalnog balansa u nastupu prema vodećim blokovskim silama i istovremenog preuzimanja uloge zaštitnika „obespravljenih“ afro-azij-skih naroda. Zadovoljiti i jedan i drugi politički imperativ nije bilo moguće. Bilo kakav kompromis u tom kontekstu vodio je, opet, potpunom debaklu i destabilizovanju međunarodne pozicije Jugoslavije. U to se ubrzo posle Beogradskog samita uverio i sam Josip Broz. Nije uspeo da ubedi svoje goste u potrebu stvaranja pokreta nesvrstanosti, ali je zato, zbog svog antizapadnog nastupa, ozbiljno doveo u pitanje buduće odnose Jugoslavije sa Sjedinjenim Američkim Državama i ostalim zapadnim silama.

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (br. 147039) koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Tokom priprema za Konferenciju šefova država ili vlada vanblokovskih država nije bilo nagoveštaja da će Jugoslavija zauzeti tako oštar stav prema Zapadu. Sprovodeći relativno izbalansiranu politiku prema blokovima, jugoslovenski zvaničnici su se trudili da uvere predstavnike obeju strana u svoju zainteresovanost za očuvanje neutralne pozicije u bipolarnom svetu i spremnost da odigraju ulogu arbitra među njima.

Uoči konferencije u Beogradu, došlo je do brojnih kontakata jugoslovenskih političara sa sovjetskim i američkim diplomatama. Centralna tema ovih razgovora bila su pojedina pitanja vezana za pripremu konferencije. Zvaničnici dveju najjačih sila sveta su se trudili da Jugoslovenima skrenu pažnju na poželjan kurs koji bi trebalo, kao domaćini, da zauzmu prema ključnim međunarodnim pitanjima. U prvom redu, radilo se o nemačkom pitanju i putevima razrešenja aktuelne berlinske krize.

Iz Moskve je vršen snažan pritisak na jugoslovensko rukovodstvo da na Konferenciji nesvrstanih podrži sovjetsku inicijativu za ukidanje okupacionog režima u Berlinu, a eventualno i sovjetske planove o zaključivanju separatnog mirovnog ugovora sa DR Nemačkom. Jugoslovenska podrška u ovom smislu i Titov uticaj na ostale učesnike samita da zauzmu sličan stav ojačali bi poziciju SSSR-a, odnosno DR Nemačke, u sklopu razrešenja krize u odnosima Istok-Zapad nastale oko regulisanja pravnog statusa Berlina. Iako su Jugosloveni odbijali da bezuslovno podrže sklapanje separatnog mirovnog ugovora, jer bi se time eliminisale makar minimalne šanse za otpočinjanje direktnih pregovora SAD i SSSR radi prevazilaženja opasne krize u međunarodnim odnosima – generalno su se slagali sa sovjetskim nastojanjima da se posle 16 godina konačno potpiše mirovni ugovor sa Nemačkom.¹

Amerikanci su bili upoznati sa nastojanjima svojih protivnika i strahovali su (s pravom) da bi ona mogla naići na pozitivan prijem kod jugoslovenskog rukovodstva. Tim pre što je jugoslovenski stav o nemačkom pitanju bio takoreći identičan stavu zvanične Moskve. Stoga je u specijalnoj misiji, 30. jula (desetak dana uoči podizanja Berlinskog zida), na Brionima boravio američki državni podsekretar Bools. U otvorenom razgovoru sa Titom izneo je stanovište svoje vlade i zainteresovao se za stav Jugoslavije po pitanju Nemačke na predstojećem samitu. Pošto je dobio odgovor da će se Jugoslavija držati kursa koji ranije zacrtan i koji je dobro poznat zvaničnicima u Vašingtonu, Bools mu je skrenuo pažnju da takva politika ne uživa simpatije tih zvaničnika i da bi njeno propagiranje na širokom skupu afro-azijskih zemalja išlo direktno na ruku Sovjetskom Savezu. Tito je ovakve rezonance odbio, insistirajući na potrebi da Za-

¹ KPR, I - 5 -b/SSSR. Zabeleška o razgovoru Ive Vejvode, pomoćnika državnog sekretara za inostrane poslove sa Jepiševom, ambasadorom SSSR-a na dan 11. avgusta 1961 g; Isto. Zabeleška o razgovoru državnog sekretara Koče Popovića sa ambasadorom SSSR-a Jepišov-im, održanim 16. avgusta 1961.

pad na pravi način odgovori na sovjetske inicijative u vezi sa konačnim mirovnim sporazumom oko Nemačke. Prihvatajući pregovore sa SSSR-om, zapadne sile bi dokazale da žele mir i postizanje obostrano prihvatljivog sporazuma.²

Ma koliko se Tito trudio da nađe optimalnu političku strategiju za predstojeći samit, međunarodne okolnosti nisu išle na ruku njegovoj želji da se pred liderima vanblokovskih zemalja predstavi kao beskompromisan borac protiv svih oblika nasilnog ponašanja velikih sila, a da istovremeno ne pokvari odnose Jugoslavije sa tim silama. Suprotno njegovoj volji, na međunarodnoj sceni nizali su se događaji koji su nagoveštavali dalje hladnoratovsko zaoštavanje i činili iluzornim sve inicijative upravljenе na postizanje bilo kakvog kompromisa među sukobljenim stranama.

Situacija oko Berlina se još više iskomplikovala. Sastanak Hruščova sa novoizabranim američkim predsednikom Džonom Kenedijem, juna 1961. u Beču, posvećen tom pitanju, završio se totalnim neuspehom. Umesto da utiče na smirivanje situacije, sastanak je imao suprotan efekat. U noći 13. avgusta, jedinice istočnonemačke armije su zatvorile sve prelaze iz Istočnog u Zapadni Berlin i narednih dana podigle duž sovjetskog sektora barijeru od bodljikave žice, a potom i visok zid. Stanovnici Berlina, a i deo svetske javnosti, našli su se u šoku. Doduše, tada ni najveći pesimisti nisu slutili da će ovakvo solomonsko rešenje davati ton podeljenoj Nemačkoj i podeljenoj Evropi skoro četiri naredne decenije. Jednostranim kršenjem sporazuma četiri sile o statusu Berlina, podsticalo se preduzimanje oštiri protivmera od strane Zapada. Ceo svet je sa strahom iščekivao kako će se ova situacija dalje razvijati.

Posle intervencije kubanskih emigranata u Zalivu svinja, inspirisane i podržavane od SAD, podstaknuto je energičnije sovjetsko angažovanje na ovom prostoru i dalje zaoštavanje američko-sovjetskih odnosa. Kubanski predsednik Kastro je od predstojećeg samita očekivao bezrezervnu podršku vanblokovskih država svojoj politici i oštru osudu „američkog imperijalizma“. Jugoslavija je, kao domaćin, ali i kao protagonista politike miroljubive koegzistencije, morala po ovom pitanju biti vrlo aktivna i otvoreno izložiti kritici politiku SAD prema Kubi. Da bi pokazala svoju doslednost morala se solidarisati sa Kastrom, koji se tokom priprema za Beogradsku konferenciju služio sličnom retorikom koju je nekada rado koristio i Staljin.

Krvav obračun francuskih trupa s Tunižanima u Bizerti i nepopularni potezi De Golove vlade u rešavanju alžirskog problema aktuelizovali su potrebu oštrijeg nastupa protiv kolonijalnih sila i nastojanja Zapada da spreči sve izraženiju penetraciju SSSR na afro-azijskim prostoru. Me-

² Department of State, Secret, „Belgrade Conference“ 7/61-11/61, Box WH-25, Classified Subject Files, White House Files, Personal Papers of Arthur M. Schlesinger, Jr. John F. Kennedy Library, Boston, Massachusetts USA, collected by James G. Hershberg for GWCW/CWIHP; KPR, I - 3 - a/SAD. *Zabeleška o razgovoru druga Predsednika sa potpredsednikom SAD Chester Bowlesom, 30. jula 1961. godine na Brionima.*

đunarodni mir bio je ugrožen i u drugim delovima sveta: u Kongu, Angoli, Laosu, Vijetnamu. Negativnom bilansu u ovom kontekstu doprinosile su i francuske nuklearne probe u Sahari, kojima je prekinut nuklearni moratorijum uspostavljen oktobra 1958. od strane velikih sila na Ženevskoj konferenciji.

Tita je posebno zabrinula sovjetska najava da će uskoro objaviti odluku o otpočinjanju nuklearnih testova.³ Ukoliko bi odluka bila objavljena u momentu održavanja Konferencije u Beogradu, jugoslovenski predstavnik je morao zauzeti kritičan stav po tom pitanju, što mu nikako nije odgovaralo, jer nije hteo da dovede u pitanje i inače krhku platformu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa čiji su pojedini elementi bili na putu realizacije. U pogledu mogućnosti da se Moskva opredeli za ovaj potez, unutar jugoslovenskog rukovodstva nije usaglašeno niti uopšte razmatrano stanovište koje bi se trebalo zauzeti u delikatnoj situaciji. Samo dan uoči samita, Koča Popović je pozvao američkog ambasadora Kenana i izneo negativan stav u pogledu sovjetske namere da nastave sa nuklearnim probama. Iako se prethodno ogradio da se još nije upoznao sa stavom svoje vlade, sovjetski potez je ocenio kao „vrlo ozbiljan događaj“ i izrazio nadu da „do toga ipak neće doći“.⁴ Sudeći po njegovim kasnijim komentarima, jugoslovenski ministar inostranih poslova nije očekivao da će Tito zauzeti sasvim drugačiji stav na Beogradskoj konferenciji i ispoljiti „razumevanje“ prema ovakvoj sovjetskoj odluci koja je praktično značila odustajanje od sporazuma iz Ženeve o obustavljanju svih nuklearnih eksperimenata.⁵

Tokom Konferencije šefova država ili vlada neangažovanih zemalja u Beogradu, Josip Broz nije uspeo da najbolje izbalansira pojedine delove svog govora sa zahtevima politike ekvidistance, ali je neosporno uspeo da se nametne kao jedna od ključnih ličnosti samita i u tom smislu da obezbedi sebi i Jugoslaviji centralno mesto u svetskoj štampi i u diplomatskim izveštajima velikog broja država.

Konferencija je održana od 1. do 6. septembra 1961, uz prisustvo 25 zemalja u svojstvu punopravnog učesnika i tri zemlje u svojstvu posmatrača. Sudeći po sastavu učesnika, Tito je samo delimično ostvario svoju nameru da na skupu budu zastupljeni svi delovi sveta i da tako spreči da on dobije isključivo regionalni, afro-azijski karakter. Jugoslavija i Kipar su bile jedine evropske države koje su učestvovala na skupu. Iz Latinske Amerike je kao punopravan učesnik bila zastupljena samo Kuba,

³ Odmah pošto je obavešten o ovoj nameri SSSR-a, Tito je razgovarao sa sovjetskim ambasadorom (30. avgusta) i izrazio neslaganje sa tim potezom. (Department of State, Confidential, 396.1-BE, Box 732, Central Decimal Files, Record Group 59 (RG 59) U. S. National Archives II, College Park, Maryland, USA; collected by James G. Hershberg for GWCW/CWIHP).

⁴ KPR, I-5-b/SAD. Zabeleška o razgovoru državnog sekretara Koče Popovića sa ambasadorom SAD Džorž Kenan-om, održanim 31. VIII. 1961. godine.

⁵ Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb 1989, 29.

dok su u svojstvu posmatrača prisustvovali Brazil, Bolivija i Ekvador. Sve ostale zemlje su bile iz Azije i Afrike. Nespremnost država Latinske Amerike da se suprotstave pritisku SAD, bez čije ekonomske pomoći nisu mogle opstati, rezultirala je njihovim slabim odzivom, ili nižerazrednim rangom učešća. Jugoslavija je posebno bila razočarana apstiniranjem Meksika, čija vlada je u poslednjem momentu odustala od učestvovanja na Beogradskoj konferenciji.⁶ Tokom priprema za konferenciju Jugoslavija je diplomatskim kanalima u više navrata upućivala proteste Vašingtonu što na sve načine pokušava da „dekuražira“ latinoamaričke države u vezi njihovog aktivnog učešća na predstojećem skupu u Beogradu.⁷ Poseban revolt izražen je povodom pritiska Stejt departmenta na najveću i najuticajniju državu Latinske Amerike – Brazil.⁸ Taj pritisak je dodatno je uticao na i inače sazrelu odluku Žanija Kvadrosa (Janio Quadros) da podnese ostavku na funkciju predsednika vlade Brazila.⁹ Ovu odluku je doneo neposredno uoči samita u Beogradu, skrenuvši pažnju da je ona iznuđena delovanjem „mračnih snaga iz inostranstva“.¹⁰

S obzirom na visok stepen zavisnosti od velikih sila, većina zemalja zastupljenih na samitu u Beogradu nije bila spremna na radikalniju osudu blokovske politike, posebno kada je u pitanju zapadna alijansa. Većina učesnika skupa zadovoljavala se sa time da konstatuju određene anahronizme na međunarodnom planu i da apeluju na one koji su ih generisali da ispolje više tolerancije prema involviranim narodima i državama.

Tito je, pak, ovde zauzimao krajnje oštar stav. Kada je bila reč o zapadnim zvaničnicima, koristio je izraze: „reakcionarne i fašističke snage“, „neobuzdane vojne siledžije francuske armije“, „divljačke portugalske oružane snage“, „monstruozne ubice“. Zapadnu politiku je poistovećivao sa izrazima „imperijalizam“, „nasilništvo“, „politika sile“, „pakto-manija“, „kratkovida i nerazumna politika“, „reakcionarna politika“.¹¹

⁶ Department of State, Confidential, 396.1-BE, Box 732, Central Decimal Files, Record Group 59 (RG 59) U. S. National Archives II, College Park, Maryland, USA; collected by James G. Hershberg for GWCW/CWIHP.

⁷ KPR, I-3-a/SAD. Zabeleška o razgovoru druga Predsednika sa podsekretarom SAD Chester Bowlesom, 30. jula 1961. godine na Brionima; Isto. Zabeleška o razgovoru državnog sekretara Koče Popovića sa ambasadorom SAD Džordž Kenan-om, održanim 31. VIII 1961. godine.

⁸ Diplomatski skandal izazvala je izjava američkog ambasadora u Brazilu da Brazil ne bi trebalo da prisustvuje Konferenciji vanblokovskih zemalja u Beogradu. Premijer Kvadros je ovo ocenio kao mešanje u unutrašnje poslove Brazila. Američka vlada se kasnije ogradila od izjave svog ambasadora, ali to nisu prihvatile ni brazilska ni jugoslovenska vlada. Tito je, tokom razgovora na Brionima, upozorio američkog državnog podsekretara Bousla da ovaj slučaj ukazuje na nastojanja SAD da osujete učešće latinoameričkih država na Beogradskoj konferenciji (KPR, I - 3 - a/SAD. Zabeleška o razgovoru druga Predsednika sa podsekretarom SAD Chester Bowlesom, 30. jula 1961. godine na Brionima).

⁹ Department of State, Confidential, 396.1-BE, Box 732, Central Decimal Files, Record Group 59 (RG 59) U. S. National Archives II, College Park, Maryland, USA; collected by James G. Hershberg for GWCW/CWIHP.

¹⁰ Radnički i nacionalnooslobodilački pokreti, tom I, Afrika, Azija, Latinska Amerika, Beograd 1968, 698.

¹¹ Pozdravni govor predsednika SFRJ Josipa Broza Tita; Govor predsednika SFRJ Josipa Broza Tita u generalnoj debati (Skupovi nesvrstanih zemalja, Beograd 1974, 39–58).

Takva retorika, posebno kada je reč o kolonijalizmu, berlinskoj krizi i nemačkom pitanju, neefikasnosti OUN i NATO-u, u mnogome je podsećala na onu koja je dolazila iz Moskve. Ona je Konferenciji vanblokovskih država davala karakter antizapadnog i antiamerički usmerenog skupa, a Jugoslaviju predstavljala kao zemlju koja je odstupila od nezavisne politike i pripremila put za svoj povratak u socijalistički lager. Posebno su bile oštre kvalifikacije na račun SR Nemačke, koja je ocenjena kao država „sa tipičnim kapitalističkim društvenim sistemom, bremenitim i isprepletanim ostacima fašističkih i revanšističkih shvatanja i tendencija koje su veoma zabrinjavajuće“. Ishodište politike Zapada, usmerene na „militarizaciju Zapadne Njemačke“, Tito je video u stvaranju uslova da u Nemačkoj ponovo ojačaju „reakcionarne i fašističke snage koje su ostale iz Hitlerove ratne mašine“, a koje su „radile na uništavanju čitavih naroda“. Rukovodeći se ovakvim polazištima, odbacio je stanovišta Zapada da sovjetska najava potpisivanja mirovnog ugovora sa DR Nemačkom predstavlja opasnost po svetski mir. Sovjetsku inicijativu je ocenio kao pokušaj rešavanja nemačkog pitanja o kome već 16 godina velike sile nisu povele ozbiljnije pregovore. Stoga je jedino rešenje video u hitnim pregovorima dveju strana o ovom pitanju.¹²

Neočekivano oštar Titov nastup prema zapadnim silama, a visok stepen uvažavanja prema aktuelnoj politici socijalističkog lagersa došli su do izražaja i po pitanju svojevrsnog izazova koji je SSSR uputio državama okupljenim na samitu u Beogradu. Upravo na dan otvaranja Konferencije neangažovanih zemalja, 1. septembra 1961, Moskva je objavila odluku o otpočinjanju nuklearnih testova i time odstupila od Sporazuma u Ženevi, postignutog tri godine ranije, kojim su se SAD, SSSR i Velika Britanija dogovorili suprotno. Sama činjenica da su sovjetski zvaničnici objavili odluku u momentu kada su vanblokovske države imale sastanak na kojem je jedna od glavnih tema bila razoružanje i obustava upotrebe nuklearnog oružja, govorila je o nastojanju lidera jedne blokovske grupacije da potcepi i obezvredi akciju tih država.

Umesto da osudi brutalan izazov upućen nesvrstanim, kao što je to učinila većina učesnika, Tito je ispoljio „razumevanje“ za ovakav postupak, optuživši Francusku da je svojom nuklearnom eksplozijom u Sahari podstakla sovjetsku vladu na takav potez.¹³ Prema sopstvenom kazivanju, jugoslovenski ministar inostranih poslova Koča Popović nije očekivao Titovo „političko pomilovanje provokativne odluke sovjetske vlade“, niti je iko iz njegovog ministarstva bio obavešten o naknadnom unošenju ovakvih formulacija u Titov govor. Po njemu, odsustvo osude sovjetskog poteza „izazvalo je opravdano podozrenje da naše nesvrstavanje nema čvrste oslonce[...] Poneli smo se kao da smo svrstani, na istočnoj strani. Jer, ne možete osuđivati nuklearne probe na Zapadu, a tražiti 'razumeva-

¹² Isto, 48–49.

¹³ Isto, 47–48.

nje' kad se to isto radi na Istoku". U vezi sa neprijatnom situacijom, u sklopu obavljanja diplomatske misije, sa kojom se suočio posle Titovog govora, Popović je izrazio svoje nezadovoljstvo: „Meni je, kao šefu diplomatije, bilo ostalo da pokušam da gasim politički požar koji se odmah razbuktao. Bio sam prinuđen da se neuverljivo suprotstavljam žustrim protestima zapadnih predstavnika, posebno tadašnjeg ambasadora Sjedinjenih Država, Džordža Kenana, čoveka koji se, uzgred rečeno, veoma zalagao za poboljšanje jugoslovensko-američkih odnosa".¹⁴

Titovo nespremnost da se dugoročno orijentiše na vanblokovanu politiku koja bi podrazumevala istu distancu prema Istoku i Zapadu tokom Beogradske konferencije dolazila je do izražaja i u terminologiji koju je koristio. Interesantno je da je malo ko od aktera samita, političara, analitičara brojnih ministarstava inostranih poslova, novinara, pa i istraživača, zapazio jednu specifičnost u Titovom nastupu. Za razliku od većine govornika na samitu, jedino Tito nijednom nije upotrebio reč nesvrstanost ili nesvrstana zemlja.¹⁵ Isključivo je koristio izraze: „neangažovanost“ „neangažovane zemlje“, „nevezane zemlje“ i „vanblokovanu zemlju“. Izraz nesvrstanost jugoslovenski predsednik je, sudeći po sopstvenom kazivanju, tokom razgovora sa Naserom u Egiptu januara 1956, prvi put čuo od Nehrua.¹⁶ Sadržina reči nesvrstanost svodila se na podjednako nepriступanje nijednoj od suprotstavljenih strana, u konkretnom slučaju ni Zapadu ni Istoku.¹⁷ Politika nesvrstavanja bi se, dakle, svodila na politiku podjednake distance prema oba bloka, što očigledno Titu, kao lideru jedne socijalističke zemlje, nije odgovaralo. Pažljivom analizom Titovih govora pre i posle Beogradske konferencije može se uočiti njegova puna doslednost po ovom pitanju. Termin nesvrstanost nije koristio ni tokom Prve konferencije vanblokovanu država u Beogradu, ni na Drugoj konferenciji šefova država ili vlada neangažovanih zemalja u Kairu 1964, kao uostalom ni u drugim prilikama. Ovaj termin usvojio je i kasnije ga stalno koristio, kao i ostali protagonisti politike nesvrstavanja, tek na Trećem samitu vanblokovanu država u Lusaki 1970.¹⁸

Kada bi se diplomatska istorija temeljila isključivo na izveštajima analitičkih odeljenja Ministarstva spoljnih poslova, Titov nastup na Beo-

¹⁴ A. Nenadović, *n. d.*, 29.

¹⁵ Prevedeno na engleski: nesvrstanost – non-alignment; nesvrstana zemlja – non-aligned country.

¹⁶ KPR, I-2/5–2. Zabeleška o razgovoru druga Predsednika sa Predsednikom Naserom 5 januara 1956 g.

¹⁷ Tokom nastupa u generalnoj debati Beogradske konferencije, Nehru je pojasnio sadržinu ove reči: „Mi se zovemo Konferencija nesvrstanih zemalja. Reč nesvrstan može se različito interpretirati, ali u osnovi upotrebljena je u značenju nesvrstan u odnosu na velike blokove sila. Reč nesvrstan ima negativno značenje. Ali, ako joj se da pozitivno značenje, ona označava naciju koja se protivi grupisanju u ratne ciljeve – u vojne blokove, u vojne saveze i slično“. (*Conference of Heads of State Government of Non-Aligned Countries*, Belgrade, September 1–6, 1961, 117–126).

¹⁸ *Skupovi nesvrstanih zemalja*, 39–58, 91–98, 139–145; KPR, 1–4–a/konferencije nesvrstanih

gradskom samitu mogao bi se tretirati kao svojevrsan trijumf novoproglašene jugoslovenske spoljnopolitičke strategije.¹⁹ Međutim, veći deo arhivske građe Diplomatskog arhiva ovog ministarstva ozbiljno dovodi u pitanje to stanovište. Iako je Jugoslavija kao inicijator, organizator i domaćin reprezentativne konferencije šefova država ili vlada vanblokovskih država ostvarila zavidan stepen međunarodne afirmacije, vrlo je diskutabilno da li je na taj način ostvarila i svoje aktuelne spoljnopolitičke imperativne. Titov prosovjetski nastup u Beogradu nije rezultirao poboljšanjem odnosa sa grupacijom istočnoevropskih država, ali je zato doveo do naglog pogoršanja odnosa sa Zapadom, koje je moglo ozbiljno ugroziti poziciju Jugoslavije u sklopu dramatičnih zbivanja koja su u tom momentu potresala svet.²⁰

Američki političari, pa i deo američkog javnog mnjenja, sa velikom pažnjom su pratili nastup Jugoslavije na Beogradskoj konferenciji. Stejt department je u ovu svrhu formirao posebnu grupu stručnjaka za praćenje i analizu stavova koje je Tito izneo na samitu nesvrstanih. O Beogradskoj konferenciji iz Jugoslavije je izveštavalo preko stotinu američkih novinara.²¹

Sve informacije koje su se iz Beograda slivale u Vašington iritirajuće su delovale na američke političare i američku javnost. Takva reakcija nije bila uslovljena Titovim ostrim antikolonijalnim stavom. Sjedinjene Države, koje su nekada i same bile kolonija, nisu bile preterano osetljive na ovakvu retoriku. Ono preko čega američki zvaničnici nisu nikako mogli da pređu bio je Titov nekritički i apologetski stav prema sovjetskoj najavi obnove nuklearnih proba i njegova podrška Hruščovljevoj politici u pogledu rešavanja nemačkog, odnosno berlinskog pitanja.²² Teško im je bilo shvatiti da neko ko je toliko podržavao sporazum SAD, Velike Britanije i SSSR-a o nuklearnom moratorijumu sada, kada je ceo svet na ivici rata, ima razumevanje za jednostrano kršenje tog sporazuma. Isto tako, niko u Vašingtonu nije mogao pozitivno reagovati na jugoslovensku podršku pretenzijama Moskve u Zapadnom Berlinu u momentu kada je on nasilno ograđen i odvojen od istočnog dela grada.²³ Oba sovjetska poteza su na Zapadu tumačena kao opasna žarišta dramatične krize koja svakoga časa može prerasti u otvoren oružani svetski sukob sa nesagledivim posledicama. Stoga je Titov govor na Konferenciji vanblokovskih država u Vašingtonu izazvao bujicu gneva i revolta, čije razorno dejstvo na buduće jugoslovensko-američke odnose više ništa nije moglo da neutrališe ni ublaži.²⁴

¹⁹ KPR, I-4-a. *Početna ocena Konferencije neangažovanih zemalja.*

²⁰ DASMIP, 1961, PA, f-125, 427 289, 428 481, 428 569, 428 894, 429 075, 430 010, 435 221. KPR, I-5-b/SAD, KPR, I-4-a.

²¹ KPR, I-4-a. *Ocena pisanja svetske štampe o Konferenciji šefova država ili vlada vanblokovskih zemalja*; DASMIP, 1961, PA, f-124, 39 980. *Beogradska konferencija i odnosi Jugoslavija – SAD.*

²² DASMIP, 1961, str. pov., f-2, 150.

²³ KPR, I-5-b/SAD; DASMIP, 1961, PA, f-125, 427 289.

²⁴ DASMIP, 1961, PA, f-124, 39 980. *Beogradska konferencija i odnosi Jugoslavija – SAD.*

U prvom momentu, reakcija američkih zvaničnika na Titov govor u velikoj meri se prožimala sa neskrivenim razočarenjem i iznenađenjem.²⁵ Jugoslovenski nastup je okarakterisan kao „šamar novoj američkoj administraciji“ koja je tokom polugodišnjeg delovanja ispoljavala visok stepen kooperativnosti prema Jugoslaviji i pokrenula niz inicijativa za unapređenje saradnje dveju država. Kenedi je u više navrata isticao svoj respekt prema politici koju vodi Jugoslavija i izrazio zainteresovanost da Tito poseti SAD.²⁶ Izbor Džordža Kenana (George Kennan) za ambasadora u Jugoslaviji bio je poseban znak američkog uvažavanja jugoslovenske politike. Radilo se o uglednom diplomati koji je prethodno bio ambasador u SSSR-u, o izuzetno cenjenom stručnjaku za međunarodna pitanja, na čijoj doktrini i političkim stavovima se u velikoj meri temeljila američka spoljna politika.²⁷

Sam Kenan je sa neskrivenim zadovoljstvom prihvatio zadatak koji mu je poveren od njegove vlade, ispoljavajući veliku dozu optimizma u pogledu svoje diplomatske uloge u Jugoslaviji.²⁸ Stoga nije za čuđenje to što ga je posle Beogradske konferencije potpuno savladala rezignacija i odsustvo nade da može uspešno da se dalje nosi sa zadacima koje je pred njega postavljala funkcija ambasadora u Beogradu.²⁹ Takvo njegovo raspoloženje davalo je ton i razgovoru koji je neposredno po okončanju Beogradskog samita vodio sa jugoslovenskim ministrom inostranih poslova Kočom Popovićem („Videlo se da je Kenan lično uzbuđen i pogođen“). U tom duhu, već na samom početku razgovora Kenan je jugoslovenskom ministru skrenuo pažnju da su stavovi koje je izneo Josip Broz na Konferenciji vanblokovskih zemalja kod njega izazvali visoku dozu „razočarenja“, „zabrinutosti“ i „žalosti“. Kad bi njegova vlada prihvatila ono na čemu je Tito insistirao na Beogradskoj konferenciji „to bi u najkraćem vremenu dovelo do pune propasti SAD... – kroz šest meseci od Amerike i njenih pozicija ne bi gotovo ništa ostalo“. Kenan je podsetio sagovornika na napore koje je činila nova američka administracija, posebno sam predsednik Kenedi i on lično, u unapređenju saradnje sa Jugoslavijom. Sa rezignacijom je konstatovao da „ti naponi nisu dali nikakve rezultate“ i da se „jugoslovenska vlada vrlo malo brine da li će američke pozicije biti sačuvane ili srušene“. Tim povodom nagovestio je mogućnost revizije američke politike prema Jugoslaviji i obustavljanja ekonomske pomoći.³⁰

Sa zvaničnim stavom Sjedinjenih Država prema Titovom nastupu na Beogradskoj konferenciji, jugoslovenska vlada je upoznata dva dana

²⁵ DASMIP, 1961, PA, f-125, 427 289.

²⁶ DASMIP, 1961, PA, f-125, 430 010.

²⁷ KPR, I-3-a/SAD. Informativna beleška o George Kennanu.

²⁸ KPR, I-5-b/SAD.

²⁹ DASMIP, 1961, PA, f-124, 40 051. Zabeleška o razgovoru potpredsednika Saveznog izvršnog veća Mijalka Todorovića sa ambasadorom SAD g. Kenanom, održanim 11. X 1961. god.

³⁰ KPR, I-5-b/SAD. Zabeleška o razgovoru državnog sekretara Koče Popovića sa ambasadorom SAD Džordž Kenanom, održanim 13. septembra 1961.

posle Kenanovog razgovora sa Kočom Popovićem. Taj stav je bio izložen u američkom ed-memoaru koji je Kenan uručio pomoćniku ministra za inostrane poslove Leo Matesu, 15. septembra 1961.³¹

U tom dokumentu izraženi su američko „razočarenje i zabrinutost zbog jugoslovenske uloge na Beogradskoj konferenciji neangažovanih zemalja“ i „neumerenog tona i pristrasnog sadržaja govora predsednika Tita“. Ta pristrasnost je do te mere bila izražena da se svodila na „očiglednu podršku stavu SSSR, što je u SAD izazvalo sumnju u verodostojnost jugoslovenske tvrdnje o statusu neangažovanosti“. Da je Jugoslavija zauzela prosovjetski kurs na samitu u Beogradu i napustila politiku neangažovanosti, američka vlada je u svom ed-memoaru dokazivala ukazujući posebno na dva momenta koja su davala ton Titovom govoru. Prvi se ticao Brozove otvorene podrške SSSR-u u pogledu puteva razrešenja berlinske krize. Drugi se, pak, odnosio na Brozovo „neskriveno razumevanje i odobravanje“ sovjetske najave obnove nuklearnih proba, suprotno dogovoru velikih sila u Ženevi o obustavljanju ovakvih aktivnosti.³²

„Osećanje dubokog žaljenja“ američke vlade, koje se stalno potencira u ed-memoaru, objašnjavano je nizom razloga. Pre svega, u Vašingtonu nisu mogli razumeti kako je došlo do takvog obrta u jugoslovenskoj politici u vreme kada je na izborima u SAD pobedila nova, Kenedijeva administracija, koja je više od svih dotadašnjih američkih vlada ispoljila kooperativnost prema Jugoslaviji i spremnost da joj pomogne u sprovođenju prioriteta njene spoljne i unutrašnje politike. Pored toga, američkim zvaničnicima Titov nastup se činio apsurdnim i zbog toga što je tempiran upravo u momentu kada SSSR najavljuje kršenje Sporazuma o obustavljanju nuklearnih testova i mimo međunarodnih ugovora pribegava nasilnoj meri razdvajanja Berlina visokim zidom. Uočeno je da, osim Kube, kao izrazito prosovjetski nastrojene države, niko od učesnika Beogradske konferencije nije podržao stavove koje je izložila Jugoslavija.³³

Na kraju ed-memoara najavljena je mogućnost da u skoroj budućnosti SAD revidiraju politiku podrške Jugoslaviji: „Vlada Sjedinjenih Američkih Država oseća se prinuđenom da ozbiljno razmotri ulogu koju je na Konferenciji odigrala vlada Jugoslavije. S tačke gledišta američko-jugoslovenskih odnosa, implikacije ovakve situacije moraće nužno, kako sada tako i u budućnosti, biti predmet brižljivog proučavanja“.³⁴

Tito i njegovi saradnici su negativno primili američki protest zbog jugoslovenskog nastupa na Beogradskoj konferenciji, shvatajući ga kao nov dokaz sklonosti Sjedinjenih Država da se mešaju u politiku malih država i određuju im spoljnopolitičke prioritete u zavisnosti od aktuelne

³¹ DASMIP, 1961, PA, f-125, 427 646. *Zabeleška o razgovoru druga Matesa sa ambasadorom SAD g. Kenan-om, održanim 15. septembra 1961. godine u 12 časova.*

³² KPR, I-5-b/SAD. *Aide-memoire.*

³³ Isto.

³⁴ Isto.

međunarodne situacije. U tom duhu je intoniran odgovor zvaničnog Beograda na američki ed-memoar. Predajući jugoslovenski ed-memoar ambasadoru Kenanu 18. septembra, Leo Mates mu je skrenuo pažnju da taj dokument prvenstveno izražava odlučnost njegove vlade da zadrži ravnopravnu poziciju u odnosima sa SAD, nezavisno od toga „što su oni velika sila“ i daju sebi pravo pritiska na Jugoslaviju.³⁵

Kako to obično biva u ovoj vrsti korespondencije, u jugoslovenskom ed-memoaru odlučno su odbačene sve primedbe na Brozov nastup na konferenciji vanblokiovskih država i izraženo „duboko žaljenje, iznenađenje i zabrinutost“ zbog sadržine američkog dokumenta. „Jugoslovenskoj vladi je posebno žao što se ne može oteti utisku da ed-memoar Vlade SAD ima objektivno karakter pritiska“. U tom smislu, s jugoslovenske strane je oštro odbačeno pravo velikih sila da one određuju u čemu se sastoji politika neangažovanosti – tako nešto je „stvar isključivo neangažovanih zemalja, koju treba, dakle, prepustiti njima samima. Kad bi se one u tome držale merila antagonističkih blokova, očigledno je da bi time bila potkopana sama osnova i mogućnost vođenja vanblokiovske politike. Zbog toga, jugoslovenska vlada će i ubuduće zauzimati svoje stavove, na osnovu svog ubeđenja, a ne na osnovu toga da li će se po blokiovskim merilima smatrati da oni dokazuju ili opovrgavaju njenu nezavisnu politiku“.³⁶

Jugoslovenski ed-memoar samo je dolio ulje na vatru i doprineo daljem zaoštavanju jugoslovensko-američkih odnosa. Na tu činjenicu je upozoravao i jugoslovenski ambasador Marko Nikezić u telegramu iz Vašingtona, karakterišući aktuelno stanje u odnosima dveju država kao komunikaciju subjekata „koji više nisu na istoj talasnoj dužini“. Nikezić je napomenuo da američka administracija „pažljivo prati svaki naš korak“ i da joj uopšte nije jasno „koji su razlozi naveli Jugoslaviju da na štetu Zapada poremeti ravnotežu svog dosadašnjeg položaja“. Kenedi i njegovi saradnici su i inače bili suočeni sa otporom velikog broja kongresmena svojim nastojanjima da prošire polje saradnje sa Jugoslavijom. „Stavljeni su u tešku situaciju jer od građana i kongresmena primaju mnogo pisama u kojima se napada dosadašnja politika prema J. (Jugoslaviji – D. B.) i traže se objašnjenja koja je teško dati jer ni njima samima nije još sve jasno“. U takvoj situaciji, po Nikeziću, ni oni sami „ne znaju da li će uopšte biti moguće stvari vratiti na stari kolosek“.³⁷

Tokom debate u američkom Kongresu, koja se odvijala u momentu kada je sačinjena Nikezićeva depeša Beogradu, ispoljena je namera pojedinih senatora da odustanu od dalje podrške Jugoslaviji. Radilo se o političarima koji su ranije bili poznati kao protagonisti saradnje sa Jugoslavi-

³⁵ KPR, I-5-b/SAD. Beležka o razgovoru druga Matesa sa ambasadorom SAD Džordž Kenan-om, održanim 18. septembra 1961..

³⁶ KPR, I-5-b/SAD, Aide-memoire.

³⁷ DASMIP, 1961, PA, f-125, 428 481. Telegram Marka Nikezića DSIP-u, 21. septembar 1961.

jom i koji su u tom kontekstu pokušavali da izbore podršku šireg američkog javnog mnjenja.³⁸ Negativno raspoloženje prema aktuelnoj politici Jugoslavije posebno je dolazilo do izražaja u pisanju američke štampe. Sve češći su bili tekstovi u kojima je ozbiljno kritikovan Stejt department zbog kooperativnosti prema beogradskom režimu i izdašne finansijske pomoći Jugoslaviji.³⁹ Početkom oktobra, u jednom teksaskom listu objavljeno je da se u Teksasu obučavaju jugoslovenski vojni piloti i da su SAD prodale Jugoslaviji 130 mlaznih aviona. Ta informacija je u Kongresu praćena ostrim rečima na račun dalje vojne saradnje sa Jugoslavijom.⁴⁰ Iako to nigde još nije bilo zvanično potvrđeno, najavljivana je skoro revizija politike prema Jugoslaviji i obustava svake pomoći. Zbog žestoke antijugoslovenske kampanje poslovni partneri iz SAD postepeno su počeli da redukuju aranžmane sa jugoslovenskim preduzećima, a sličan kurs su zauzimale ključne državne instance. Takva strategija, u krajnjoj liniji, uklapala se u doktrinu koju je Kenedi proklamovao posle pobede na izborima, „da će se američka pomoć određivati tako da odgovara ciljevima američke spoljne politike i biti bazirana na postupcima zemalja koje je primaju“.⁴¹

Posle Beogradske konferencije američke vlasti su odbile da razmotre zahteve Jugoslavije o odobravanju investicionih kredita bez kojih je praktično bila nemogućna realizacija jugoslovenskih razvojnih programa.⁴² Istovremeno, Sjedinjene Države su obustavile i program vojnih nabavki (prodaju rezervnih delova) neophodnih za borbenu gotovost jugoslovenske armije. U sklopu pogoršanja odnosa neizvesno je bilo da li će SAD isporučiti Jugoslaviji ugovoren kontingent pšenice u skladu sa svojim zakonom o poljoprivrednim viškovima.⁴³

Kao što je to obično činio u složenim situacijama, Josip Broz je odlučio da sve finese „visoke“ politike i iskušenja sa kojima se suočava Jugoslavija iznese pred svoje građane. Na mitingu u Skoplju, upriličenom povodom puštanja u rad deonice autoputa „Bratstvo i jedinstvo“, 13. novembra, oštro je kritikovao „kapitaliste u Americi“ što govore da „Jugoslaviji treba obustaviti svaku pomoć, da Jugoslovane ne treba hraniti, da našoj zemlji ne treba ni pšenicu prodavati, da nam ne treba dati avione, da ne treba primati naše ljude tamo“; što se na jugoslovenski narod „vrši ekonomski pritisak u vrijeme kada je naša zemlja ovako teško pogođena

³⁸ DASMIP, 1961, PA, f-125, 428 569. Telegram Marka Nikezića DSIP-u, 23. septembar 1961.

³⁹ DSMIP, 1961, PA, f-125, 428 481.

⁴⁰ KPR, I-3-a/SAD, *Pregled vojnih odnosa*.

⁴¹ DASMIP, 1961, PA, f-124, 39 980. *Beogradska konferencija i odnosi Jugoslavija – SAD*.

⁴² Uoči početka Beogradske konferencije jugoslovenska vlada je podnela SAD listu objekata za kreditiranje predviđenih petogodišnjim planom razvoja. U tu svrhu tražila je kredit u iznosu od 479 miliona dolara (DASMIP, 1963, str. pov., f-2, 75. *Pregled jugoslovensko-američkih odnosa. Investicioni krediti*).

⁴³ DASMIP, 1963, str. pov., f-1, 11. *Politika Sjedinjenih Država i jugoslovensko-američki bilateralni odnosi*.

sušom i kada se nalazi u prilično teškoj situaciji". Istakao je da Jugoslovenci nisu protiv američkog naroda od koga su dobili veliku pomoć kada im je bila potrebna. Ali, istovremeno je Amerikancima poslao poruku u ime svog naroda „da ni ovog puta nećemo odstupiti od svojih principa, bez obzira da li ćemo dobiti ili nećemo dobiti pomoć od Amerike". Naravno, za svaki slučaj je napomenuo da ako SAD ne pruže pomoć Jugoslaviji „to bi mogao biti povod ogromnom ogorčenju naših građana, što je apsolutno nepotrebno".⁴⁴

Američka administracija je negativno ocenila ton i sadržaj Brozovog govora. Upozorila je ambasadora Nikezića da će nastup jugoslovenskog predsednika još više otežati nastojanja administracije da nastavi politiku saradnje sa Jugoslavijom i još više ohrabriti sve brojnije protivnike ovakvog kursa u Kongresu. Iz Stejt departmenta Jugoslaviji su direktno postavljena pitanja „kako je došlo do izjave da oni uskraćuju žito kad to nije nikad rečeno" i „kako se može tvrditi da SAD vrše politički pritisak".⁴⁵

Istog dana kada je Nikeziću u Vašingtonu izložen negativan američke vlade u vezi sa Titovim nastupom u Skoplju, slične primedbe izneo je Kenan zameniku ministra inostranih poslova Veljku Mićunoviću, na večeri koju je za diplomatski kor priredio ambasador Grčke u Beogradu. Međutim, u pogledu američke pomoći Jugoslaviji u saniranju teških posledica suše nagovestio je povoljno rešenje i mogućnost skore isporuke traženog kontingenta pšenice.⁴⁶ Već sutradan, ekonomski savetnik američke ambasade u Beogradu Owen Džons (Owen Jones), obavestio je jugoslovensku vladu da su SAD spremne da otpočnu pregovore sa Jugoslavijom o isporuci žita. Pri tome tražio je razjašnjenje da li je Jugoslavija stvarno spremna da pšenicu plaća u dolarima (kao što je Tito odlučno izjavio u Skoplju) ili će se nastaviti sa starim sistemom kreditiranja i isplate u domaćoj valuti.⁴⁷ S jugoslovenske strane je podvučena zainteresovanost da se zadrži stari sistem kompenzacije za isporučene kontingente pšenice, uz objašnjenje da je do nesporazuma verovatno došlo zbog neodgovarajućeg prevoda Titovog govora.⁴⁸

U skladu sa Zakonom o poljoprivrednim viškovima, vlada SAD je već u decembru donela odluku da se Jugoslaviji isporuči 500.000 tona

⁴⁴ J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. XVII, 162–164.

⁴⁵ DASMP, 1961, PA, f-125, 435 221. Telegram Marka Nikezića DSIP-u, 22. novembar 1961.

⁴⁶ KPR, I-5-b/SAD. *Zabeleška o razgovoru državnog podsekretara V. Mićunovića sa ambasadorom SAD Dž. Kenanom*, 22. novembra 1961. godine.

⁴⁷ Do tada je američka vlada odobravalala da Jugoslavija plaća pšenicu izuzetno povoljnim „mekim kreditima" (zajmovima koji su imali nižu kamatnu stopu od tržišne i koji su se otplaćivali na duži rok) i to u dinarima. Ti krediti se nisu zasnivali na komercijalnoj osnovi i imali su isključivo karakter pomoći. Oni su bili u skladu sa američkim Zakonom o prodaji poljoprivrednih viškova (Public Law 480 - P. L. 480), često nazivanim „Hrana za mir". Taj zakon je bio iniciran bezbednosnim razlozima i odnosio se na pomoć strateški važnim zemljama, potencijalnim saveznicima SAD.

⁴⁸ KPR, I-5-b/SAD. *Zabeleška o razgovoru druga Jakše Petrića sa savetnikom američke ambasade g. O. Jonesom*, održanim na dan 23. 11. 1961. godine.

pšenice i 30.000 tona ulja, u ukupnoj vrednosti od 45 miliona dolara.⁴⁹ Američka vlada se postarala da se ubrzo posle toga obezbedi isporuka ovih proizvoda Jugoslaviji i da se ispune svi zaključeni kreditni aranžmani. Međutim, ubrzo se pokazalo da je to bio maksimum koji je učinila američka administracija u sklopu nastojanja da se sačuva elementaran nivo ekonomske saradnje sa Jugoslavijom. Kenedijeva i Kenanova nespremnost da se, posle prosovjetskog Titovog nastupa na Beogradskom samitu, energičnije založe za prevladavanje sve evidentnije krize u jugoslovensko-američkim odnosima rezultirala je pobedom i prevagom antijugoslovenskog kursa u SAD, protežiranog od strane Kongresa. Kasnije Kenedijevo suprotstavljanje tom kursu dovelo je do svojevrzne nedoslednosti u politici SAD prema Jugoslaviji. Ona je bila uslovljena sve naglašenijim sukobom između izvršne i zakonodavne vlasti, fenomenom koji je često bio prisutan u američkom političkom životu.⁵⁰

Kolika je moć ili nemoć izvršne vlasti u odnosu na Kongres, bar kada je reč o jugoslovensko-američkim odnosima, ispoljilo se posebno tokom 1962. godine. To je bilo vreme kada kriza u odnosima dveju država doseže najvišu tačku. Preloman momenat u tom kontekstu predstavljalo je ukidanje „klauzule najvećeg povlašćenja“ Jugoslaviji, početkom oktobra 1962, od strane američkog Kongresa.⁵¹ Uprkos Kenedijevom protivljenju, Kongres je usvojio amandman na Zakon o proširenju trgovine, na osnovu kojeg se u roku od godinu dana ukidaju povlastice „komunističkim zemljama“ realizovane kroz pomenutu klauzulu. Bilo je jasno da se ovo ograničenje odnosi isključivo na Jugoslaviju i Poljsku, jer su to bile jedine socijalističke države na koje je primenjivana „klauzula najvećeg povlašćenja“. Ukidanje ove povlastice značilo je veliko povećanje tarifnog opterećenja jugoslovenskog izvoza na američko tržište, čime bi se bitno otežala dalja trgovina sa SAD i praktično urušila baza njenog daljeg razvoja. Samim tim zaoštrilo bi se i pitanje realizacije jugoslovenskih otplata prema američkim poveriocima i sveukupna ekonomska saradnja dveju država. Takva mera nije primenjivana ni u vreme zaoštrenih odnosa Jugoslavije i SAD tokom prvih posleratnih godina.⁵²

Ocenjujući aktuelnu politiku SAD prema Jugoslaviji kao „kontradiktornu, neproduktivnu i nezadovoljavajuću“, ambasador Kenan je 5. oktobra ponudio ostavku predsedniku Kenediju, a nešto kasnije povukao se sa svoje funkcije i napustio Jugoslaviju.⁵³ Kenan je ovakav korak najavljivao i znatno ranije u komunikaciji sa jugoslovenskim zvaničnicima, zbog sopstvene nemoći da ih podstakne na širu saradnju sa SAD i na po-

⁴⁹ DASMIP, 1961, PA, f-125, 436 472.

⁵⁰ Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lempi, Rasel O. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd 1990.

⁵¹ DASMIP, 1963, str. pov., f-1, 12. *Odnosi Jugoslavije sa SAD*.

⁵² DASMIP, 1963, str. pov., f-1, 27. *Politika SAD i jugoslovensko-američki bilateralni odnosi*.

⁵³ FRUS/1962/Vol. XVI/dok. 135, 140/284, 304.

stepeno usklađivanje gledišta dveju država o ključnim međunarodnim pitanjima.⁵⁴

Poraz Kenanove politike u Jugoslaviji, Kenedijeve nedoumice oko budućeg američkog kursa prema Jugoslaviji i nastupa s tim u vezi pred Kongresom, nezadovoljavajuća međunarodna pozicija u kojoj se Jugoslavija našla zbog pogoršanja odnosa sa najjačom silom Zapada, predstavljali su jasne indikatore definitivnog kraja jednog burnog razdoblja jugoslovensko-američkih odnosa i potrebe da se stvori nova platforma na kojoj bi se zasnivala njihova dalja perspektiva.

Po svemu sudeći, to je shvatio Kenedi u periodu posle izglasavanja amandmana kojim je predviđeno ukidanje preferencijalne pozicije Jugoslavije u trgovini sa SAD. Američki predsednik se kasnije potrudio da se ta restriktivna odluka Kongresa povuče i da jugoslovenska ekonomija nikad ne oseti njeno negativno dejstvo.⁵⁵ Bilo mu je jasno da dalje američko insistiranje na „dezintegracionoj ulozi“ Jugoslavije unutar socijalističkog lagersa više ne odgovara realnosti. SAD su se ubuduće morale zadovoljiti time što Jugoslavija očigledno nema nameru da se vrati u tabor prosovjetskih država i što je odlučna da zadrži nezavisnu poziciju u međunarodnim odnosima.

Jugoslovensko rukovodstvo je, poučeno negativnim iskustvom sa Beogradske konferencije, moralo pristupiti koncipiranju nove platforme odnosa sa SAD, koja bi bila prilagođena dugoročnom interesu Jugoslavije za proširenjem saradnje sa SSSR-om i uspostavljanjem tesnih odnosa sa vanblokovskim državama. Međutim, uključivanje Jugoslavije u pokret vanblokovskih država nije više smelo biti u funkciji interesa i spoljnopolitičkih nastojanja jedne od blokovski konfrontiranih strana, već mudro izbalansirano i politički odmereno. Narušavanje tog imperativa, poput onog na Beogradskoj konferenciji, nije se više smelo ponoviti.

⁵⁴ DASMIP, 1961, PA, f-124, 40 051. Zabeleška o razgovoru potpredsednika Saveznog izvršnog veća Mijalka Todorovića sa ambasadorom SAD g. Kenanom, održanim 11. X 1961. god; KPR, I-5-b/SAD. Zabeleška o razgovoru drž. podsekretara V. Mićunovića sa ambasadorom SAD Dž. Kenanom, 25. novembra 1961; KPR, I-5-b/SAD. Zabeleška o razgovoru drž. podsekretara Marka Nikežića sa američkim ambasadorom g. G. Kenan-om, dana 27. septembra 1962.

⁵⁵ DASMIP, 1963, PA, f-118/SAD, 42 510, 436 324, 437 285.

Dragan Bogetić

THE DECLINE OF THE YUGOSLAV-AMERICAN RELATIONS IN THE
AFTERMATH OF THE FIRST SUMMIT OF THE COUNTRIES OF THE
NON-ALIGNED MOVEMENT IN BELGRADE

Summary

Yugoslav policy of wavering between the blocks, alongside with the close cooperation with the African and Asian countries in the beginning of the sixties was almost constantly accompanied with the conflicts with Great Powers. This was particularly expressed in the course of the first summit of the nonaligned countries, whose instigator, organizer and host was Yugoslavia. In the desire to maintain the role of the ringleader of the movement, Yugoslavia was in the forefront of harsh qualifications regarding the block of "rich" Western countries at the summit. By assuming the role of the protector of the oppressed parts of the world, Josip Broz Tito tried to impose himself as its leader in the struggle for the radical change of the system of international relations. According to him, the system was the main source of poverty and uncontrolled exploitation of the Third World countries by the colonial and neocolonial powers. As the backbone of such "surpassed and anachronistic system" were the United States, Tito's criticism of US policies was the gist of his speech. Yugoslav posture at the Belgrade summit has therefore caused a serious worsening of the Yugoslav-American relations, which has cast a shade over the basic preconditions of the further realization of the key premises of the new Yugoslav policy of peaceful coexistence. As a consequence of such a turn, American aid programs to Yugoslavia were cancelled and restrictive amendments were adopted by the Congress in the realm of future bilateral trade agreements.

Vežba Avala

JUGOSLOVENSKA ODBRANA OD VARŠAVSKOG PAKTA 1968. GODINE

APSTRAKT: U Jugoslaviji se na oružanu intervenciju Varšavskog ugovora na Čehoslovačku avgusta 1968. reagovalo vrlo burno: politički lideri osudili su Moskvu i saveznike, a oružane snage su bile u visokoj borbenoj gotovosti za odbranu države od potencijalne agresije. Borbeni avioni JRV i PVO od prepodnevnih časova 21. avgusta 1968. bili su spremni za poltanje sa punim borbenim kompletima. Mere povišene borbene gotovosti, pokrenute naredjenjem Komande RV i PVO od 26. avgusta, trajale su do 10. oktobra kada su snage vida prevedene u stalnu borbenu spremnost. Taj period se zbog političke i bezbednosne potrebe da se prikriju aktivnosti u zvaničnim dokumentima naziva vežba „Avala“. Direktna posledica iskustava iz vežbe „Avala“ na odbrambene planove SFRJ bile su promene strateških procena odbrane Jugoslavije u koje su uključeni rizici od konflikta sa oba bloka i takav pogled se održao sve do kraja hladnog rata i početka konflikta na Balkanu 1991.

Avgusta 1968. posle oružane intervencije snaga Varšavskog ugovora (VU) u Čehoslovačkoj u Jugoslaviji se očekivao domino efekat, odnosno nastavak nasilnog nametanja volje Moskve. Cenilo se da bi snage VU mogle preduzeti udar prema Balkanu i silom srušiti vlast Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) i jugoslovenskog vođe Josipa Broza Tita.¹

U vreme izbijanja krize u Čehoslovačkoj odnosi SFRJ sa VU bili su vrlo bliski, posebno sa SSSR-om. U obaveštajnoj službi JNA, VU tada nisu smatrali za potencijalni izvor bezbednosnog ugrožavanja. Politika i oružane snage istočnog bloka praćene su samo u generalnim okvirima i bili su zabranjene sve delatnosti koje bi se mogle smatrati obaveštajnim aktivnostima prema državama potencijalnim saveznicama. U Pragu su se

¹ Detaljnije o procenama obaveštajnih prilika: *Vojnoobaveštajna služba*, poglavlje „Krizu u Čehoslovačkoj (1967-1968)“, 286-311; edicija *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985*, knj. 13, Beograd 1991.

predstavnici JNA oslanjali na zvanične izvore i zato nisu predvideli odlučnost Moskve da vojno interveniše. Na procene u JNA uticao je Titov autoritet – on je od 9. do 12. avgusta 1968. boravio u Čehoslovačkoj i razgovarao sa Aleksanderom Dupčekom i mnogim viđenim političarima. Titov zaključak se sveo na izjavu da u SSSR nema „tako kratkovidnih ljudi koji bi išli na politiku sile za rešavanje unutrašnjih pitanja u ČSSR“. U obaveštajnoj službi odmah se sa intenzivnog prešlo na rutinski obaveštajni rad i ukinuta su dežurstva jer je procenjeno da će prilike biti normalizovane. U trenutku početka intervencije 20/21. avgusta čak trećina jugoslovenskih obaveštajaca bili su na godišnjem odmoru, uključujući vojnog atašea akreditovanog u Pragu.²

Kada su u Beogradu saznali da su snage VU ušle u Čehoslovačku naređene su mere povišene borbene gotovosti u oružanim snagama i naročito u jedinicama integralnog sistema PVO od koga se očekivalo da primi prvi udar u slučaju agresije. Tokom radnog vremena 21. avgusta 1968. uzbunjene su jedinice JRV i PVO i zabranjeni su svi kontakti sa ljudima izvan vojnih objekata. Avioni su rastresito razmešteni u krugu aerodroma. Deo jedinica, zbog povoljnijeg operativnog razvoja, prebaziran je na potencijalno ugrožene pravce na severu, istoku i jugu Jugoslavije. U Generalštabu JNA, 25. avgusta, potpisano je strogo poverljivo naređenje broj 342 kojim se definišu mere borbene gotovosti. Dan kasnije Komanda JRV i PVO izdaje svoje naređenje broj 472 sa detaljima o tome šta se u vidu treba učiniti da bi se spremno dočekala potencijalna intervencija. U JNA nisu želeli da otvoreno provociraju VU i zato su sve aktivnosti u okviru odbrambenih priprema nazvane vežba „Avala“. Težište u odbrambenim aktivnostima dobile su snage JRV i PVO (Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana) jer su u Čehoslovačku prvo ušle desantne jedinice VU uz podršku borbene avijacije.³

JRV i PVO u vreme krize u Čehoslovačkoj

U trenutku kada su snage VU ušle u Čehoslovačku JRV i PVO se nalazilo u fazi stvaranja integralnog sistema PVO po uzoru na organizacijska rešenja članica VU i tehničku podršku SSSR-a. Od 1961. godine preduzete su velike nabavke lovačkih aviona, raketnih sistema PVO, radarskih sistema i drugih tehničkih sredstava iz SSSR-a. Za period od 1961. do 1965. godine ugovorene su nabavke 40 lovca-presretača MiG-21F-13 i četiri dvoseda MiG-21U, raketnog puka sistema Dvina za teritorijalnu PVO šireg rejona Beograda i osmatračko-visinskih radara P-30. Tokom 1966. i 1967. nabavljene su dodatne količine aviona – 18 MiG-21PFM

² Isto.

³ Istorija 11. dPVO 1965–1976. MRV K-25.

i 14 MiG-21U.⁴ Za odbranu šireg rejona Zagreba nabavljen je raketni puk sistema Volhov.⁵

Sistem teritorijalne PVO u sastavu JRV i PVO činile su tri divizije PVO (dPVO) u kojima su se nalazile eskadrile lovačke avijacije, jedinice službe vazdušnog osmatranja javljanja i navođenja (VOJIN) i u dve divizije raketne jedinice PVO. Pod direktnom kontrolom Komande JRV i PVO bila je 11. dPVO sa komandnim mestom u Beogradu sa zonom odgovornosti istočno od 15. paralele i severno od linije određene gradovima Zaječar-Trstenik-Prokuplje. Zona odgovornosti zapadno od 18. paralele pripadala je 15. dPVO sa komandom na aerodromu Pleso kod Zagreba. Ona se nalazila pod kontrolom 5. vazduhoplovnog korpusa (VaK). U sastavu 3. VaK-a 1968. godine tek se formirala 13. dPVO sa komandom u Skoplju. U njenoj zoni odgovornosti bili su delovi države južno od linije Zaječar-Trstenik-Prokuplje.⁶

U lovačkoj avijaciji sredinom avgusta 1968. bilo je 28 MiG-21 PFM, 38 MiG-21F-13 i 17 MiG-21U svrstanih u pet eskadrila. U skladištima su se nalazile 642 IC samonavođene rakete K-13 i 118 radio-vođenih raketa K-51. Prema normama JRV i PVO sa tim raketama moglo se izvesti 321 borbena avio-poletanja odnosno 59. Sa 9.020 raketnih zrna S-5M mogla su se izvesti 282 avio-poletanja, a sa 4.280 S-5K 129 avio-poletanja. Municija kalibra 30 mm za MiG-21F-13 18.220 za 308 avio-poletanja.⁷

Za presretanje po noći mogli su da se koriste samo MiG-21PFM jer su imali radar RP-21. Stariji primerici MiG-21F-13 posedovali su samo radarski daljinomer. Zbog kašnjenja prijema radara i radio-uređaja mogućnosti primene dela MiG-21PFM bile su limitirane.⁸ Prvih 18 komada nisu bili snabdeveni instalacijom za streljačko naoružanje. Kasnije nabavljeni avioni imali su instalaciju, ali do krize u Čehoslovačkoj nisu nabavljene gondole GP-9 sa dvocevnim topovima kalibra 23 mm.⁹ Za MiG-21PFM primljene su radio-vođene rakete K-51, ali kako nisu sprovedena gađanja njihovo eventualno korišćenje dovodilo se u pitanje.¹⁰

Za F-13 i dvosede nedostajali su motori, jer je 16 komada poslato u SSSR na remont. Prva partija od četiri komada otišla je 9. maja 1968, a nijedan motor nije vraćen do kraja godine. Na kraju godine u rezervi se na-

⁴ Omer Pezo, *Opremanje naoružanjem*, 289 i 288, Vojnoizdavački i novinski centar, edicija Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knj. 17, Beograd 1989; *Ratno vazduhoplovstvo i protivovazdušna odbrana*, 137, edicija Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knj. 4, Beograd 1989; registar aviona u JRV i PVO, MRV.

⁵ Istorija RV i PVO 1966. i 1967. godinu, MRV K-112.

⁶ Isto; edicija Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knj. 4, 145 i 146; istorija RV i PVO za 1962, 1963, 1964 i 1965. MRV K-D1; istorija 5. VaK-a 1964–1972. MRV K-27; istorija 11. dPVO 1965–1976. MRV K-25.

⁷ Analiza stanja vazd. tehnike, elektronike i zemaljske tehnike i politika VTU za dalje održavanje. Dokument iz 1969. godine, MRV.

⁸ Analiza rada VTS za 1968. godinu, MRV.

⁹ Analiza stanja vazd. tehnike, elektronike i zemaljske tehnike i politika VTU za dalje održavanje. Dokument iz 1969. godine, MRV.

¹⁰ Analiza stanja VTS za 1968. i zadaci za 1969. godinu, MRV.

lazio samo jedan motor MM-12. Nedostajali su kočnice stajnog trapa i anti-G odela.¹¹

Pod komandom 11. dPVO bile su tri lovačke avijacijske eskadrile (lae) iz 204. lovačkog avijacijskog puka (lap) stacioniranog na aerodromu Batajnica kod Beograda. Piloti i tehničari 126. lae tek su završavali preobuku na avionima MiG-21PFM uvedenim u naoružanje juna 1967. Deset novih aviona primili su krajem jula 1968. i zato su se na aerodromu nalazili mehaničari iz SSSR-a zaduženi za održavanje aviona u garantnom roku od godinu dana. U 127. lae su leteli avioni MiG-21F-13, a u 128. lae vršena je preobuka na MiG-21PFM.¹² U zoni odgovornosti 15. dPVO, na aerodromu Bihać bile su stacionirane 124. i 125. lae i 352. lovačko-izviđačka avijacijska eskadrila (liae) 117. lap-a.¹³

U podnožju planine Plješevica, leta 1968. dovršene su podzemne galerije za smeštaj aviona i druga infrastruktura potrebna za jedan lovački puk. Sistem podzemnih građevina predstavljao je u to vreme najstrože čuvanu tajnu i malobrojni su znali šta predstavlja naziv „Klek“ odnosno objekat "505". Nekoliko sedmica pre „vežbe Avala“ prvi stranci su posetili aerodrom – oficiri RV SSSR predvođeni maršalom avijacije Konstantinom Veršinjinom (pilot, komandant VVS 1946–1957). Njemu su prikazana dejstva iz podzemnog objekta i letački program u kojem su sudelovali piloti iz Batajnice u sastavu eskadrile sa deset MiG-21F-13.¹⁴ Na tek sagrađen aerodrom 125. lae i glavnina komande puka došli su sa aerodroma Pleso 27. maja 1968.¹⁵

Sredinom avgusta samo su piloti 125. lae leteli na MiG-21–1967. godine kroz preobuku je prošlo 17 pilota iz eskadrile i komande puka. Piloti 124. lae bili su na teoretskoj i praktičnoj preobuci na aerodromima Pleso i Batajnica. Izviđači iz 352. eskadrile razduženi su od aviona IF-86D Sabre, ali je tek trebalo da prime nove avione MiG-21R iz SSSR-a. Kada su snage VU ušle u Čehoslovačku u bazi Krasnodar u SSSR-u nalazio se jedan deo pilota i tehničkog osoblja 352. eskadrile, dok je drugi deo bio na aerodromu Batajnica.

Jedinice u Bihaću dobile su pojačanje u novim avionima tokom jula kada je iz 204. lap-a izdvojeno 11 MiG-21F-13 za 124. lae i dva MiG-21U za 352. ilae.¹⁶ Preostali lovci JRV i PVO bili su 38 F-86D Sabre od kojih je samo manji deo bio u letnom stanju. Oni su se nalazili u bazi Petrovec u Makedoniji namenjenoj za odbranu južnog dela Jugoslavije. U „vežbi Avala“ moglo je učestvovati samo 18 F-86D iz 123. lae, a 12 F-86D došlo je

¹¹ Isto.

¹² Istorija 204. lap, Spomen-soba puka, aerodrom Batajnica.

¹³ Istorija 117. lap za 1968. godinu, MRV K-31.

¹⁴ Istorija 11. dPVO1965–1976. MRV K-25; Istorija 117. lap za 1968. godinu, MRV K-31.

¹⁵ Istorija 5.VaK-a 1964–1972 tvrdi 28. maja 1968. MRV K-27 Istorija 117. lap za 1968. godinu, MRV K-31.

¹⁶ Raspored aviona i motora RV od 30. 4. 1968. do 17. 12. 1968. MRV; Analiza rada za VT službe RV i PVO 1968, MRV.

u 121. lae F-86D na osnovu naredbe Komande JRV i PVO od 15. oktobra 1968. kada se kriza već smirila. Istim naređenjem pojačana je 123. lae sa još šest F-86D. Obe eskadrile su od 5. oktobra činile 83. lovački puk 13. dPVO. Pod komandom puka nalazilo se i štabno avijacijsko odeljenje sa tri F-86D.¹⁷

Prema procenama iz 1968. godine avioni F-86D bili su zastareli i zahtevni za održavanje naročito elektronski uređaji, komanda gasa i radar E-4.¹⁸ Za F-86D u skladištima se nalazilo 14.540 raketnih zrna FFAR-2,75 predviđenih za 605 letova. Procene mogućnosti jurišne avijacije bile su relativno povoljne, jer su samo F-84G mogli da izvedu 4.950 avio-poletanja sa rezervom municije 12,7 mm i 338 poletanja sa raketama HVAR-5. Prema procenama VT službe, rezerve avio-bombi različitih kalibara bile su vrlo dobre: 498 FAB-500lb (M64A1) i 443 FAB-260lb (M81), dovoljnim za 249 odnosno 221 borbeni let.

U JRV i PVO 1968. godine su zatečene velike rezerve nemačkih avio-bombi od 250 i 500 kg nasleđenih iz Drugog svetskog rata. Trebalo ih je modifikovati za primenu sa mlaznih aviona velikih brzina, jer su bile predviđene za gađanje iz brzine do 400 km/h. Iz američke pomoći usklađene su 5.824 bombe NAPALM-110 i 692 ZAB-500lb.¹⁹

Laki borbeni avioni Kraguj su tek uvedeni u naoružanje jedne eskadrile. Tokom 1968. godine izvršena su ispitivanja naoružanja. Avioni 522, ranije korišćeni kao laki borbeni i školski avioni, predati su u četiri trenažne eskadrile paramilitarne organizacije Vazduhoplovni savez Jugoslavije za obuku rezervnih pilota razvijene u Vršcu, Pančevu, Zagrebu i Ljubljani.²⁰

U izviđačkoj avijaciji najbrojniji avioni bili su RF-84G, modifikovani u Jugoslaviji iz osnovne jurišne verzije ugradnjom tri aero-foto kamere. Istovremeno su sačuvane pune borbene mogućnosti aviona. Ostatak inventara izviđačkih eskadrila činili su jedini namenski izrađeni izviđači RT-33A, kao i slični avioni nastali kao lokalna modifikacija dvoseda za prelaznu obuku IT-33A. Zbog problema sa održavanjem 1968. godine povučeni su iz naoružanja izviđači IF-86D. Samo se u VOC-u nalazio jedan primerak određen kao leteća meta za gađanje raketama vazduh-vazduh sa MiG-21.²¹

Raketne jedinice PVO činila su četiri divizion (rd PVO) 250. raketnog puka (rp PVO) naoružana raketnim sistemom PVO Dvina u sastavu 11. dPVO. U 15. dPVO bila su četiri divizion 155. puka sistema Volhov. Rezerve raketa za raketne sisteme PVO bile su 102 komada raketa za

¹⁷ Istorija 83. lap, MRV, K-28; Raspored aviona i motora RV od 30. 4. 1968. do 17. 12. 1968. MRV; Analiza rada za VT službe RV i PVO 1968, MRV.

¹⁸ Analiza stanja vazd. tehnike, elektronike i zemaljske tehnike i politika VTU za dalje održavanje. Dokument iz 1969. godine, MRV.

¹⁹ Analiza rada vazduhoplovno-tehničke službe za 1968. godinu, MRV.

²⁰ Analiza stanja vazd. tehnike, elektronike i zemaljske tehnike i politika VTU za dalje održavanje. Dokument iz 1969. godine, MRV.

²¹ Pregledi ispravnosti aviona i opterećenje za godine od 1965. do 1970, MRV.

sistem Dvina i 76 za Volhov. Prema procenama VT službe, takvo stanje rezervi smatralo se „odličnim“.²²

U sistemu VOJIN veliki deo ljudstva nalazio se na raznim kursevima za preobuku, jer se u JRV i PVO uvodila velika količina novih uređaja prvenstveno sovjetskog porekla. U SSSR-u su na šest kurseva bila 54 oficira i podoficira VOJIN, a 61 na kursevima u zemlji. Osim osmatračkih i visinskih radara nabavljeni su elementi poluautomatskog sistema za navođenje „Vazduh-1P“ radi efikasnog presretanja ciljeva u vazдушnom prostoru. Sistem se teško uvodio u redovno korišćenje zbog složenosti i nedostatka obučenog tehničkog osoblja.²³ U toku su bile nabavke elemenata sistema, deo tehnike se nalazio u jedinicama, ali sistem nije zadejstvovan. Do krize u Čehoslovačkoj uzvezani su i provereni rad sistema „Vazduh-1P“ sa četom VOJIN Kumanovo, četom za navođenje Stari Banovci i radarskom stanicom Kačarevo.²⁴

U sastavu tri puka VOJIN nalazilo se 15 osmatračkih radara P-35 (12 zadejstvovanih, 2 u školi i 1 na remontu u zavodu), 2 osmatračka radara P-14, 8 osmatračkih radara P-12 (7 zadejstvovanih i 1 u školi), 13 radara za merenje visine PRV-11 (11 zadejstvovanih i 2 u školi). Od stare američke tehnike primljene kroz MDAP²⁵ na radarskim položajima bila su 3 osmatračka radara AN/FPS-8, od 21 primerka osmatračkog radara AN/TPS-1D 9 se nalazilo u jedinicama VOJIN, 4 u rezervi i 8 u školi. Četiri komada su bila u kvaru. U VOJIN je bilo i 14 radara za merenje visine AN/TPS-10D od čega 9 zadejstvovanih, 1 u školi, 3 u rezervi i 1 u kvaru. Iz domaće proizvodnje primljeno je 12 osmatračkih radara OAR. M61, od kojih su 5 bili na korišćenju u jedinicama, a 7 u rezervi.²⁶

Znatan deo tehnike korišćen je u VOJIN i RJ PVO tek godinu dana. Tokom 1967. godine radari P-30 su modifikovani na standard P-35, a uvedeni su u naoružanje radari P-12, P-14 i PRV-11. Puk Volhova tek se formirao i primio tehniku, a provera tehničke i borbene obučenosti 155. puka izvedena je od 10. septembra do 21. septembra 1967. Na kraju provere izvršena su školska i bojeva gađanja sa ljudstvom iz sva četiri divizi-ona.²⁷

Jedinice VOJIN, prema proceni JRV i PVO iz 1968. godine, bile su u razvoju i prenaoružanju i zato nisu zadovoljavajuće obučene za samostalno i potpuno izvršavanje borbenih zadataka.²⁸

²² Analiza rada vazduhoplovno-tehničke službe za 1968. godinu, MRV.

²³ Analiza rada VTS za 1968. godinu, MRV.

²⁴ Analiza VT službe po elektronici za I polugodište 1968. godine, MRV.

²⁵ Detaljnije: Bojan Dimitrijević, *JNA od Staljina do NATO pakta*, Službeni list, Beograd 2006.

²⁶ Pregled stanja radarsko-računarskih sredstava VOJIN I KL, MRV.

²⁷ Analiza rada VTS za III tromesečje 1967. godine, MRV.

²⁸ Analiza VT službe po elektronici za I polugodište 1968. godine, MRV.

Vežba „Avala“

Prema naređenju broj 342 u divizijama PVO preduzete su mere povišene borbene gotovosti. Na osnovu razrade naređenja u 5. VaK-u Komanda 15. dPVO ostala je na stalnoj lokaciji na aerodromu Pleso, ali je razvijeno komando mesto u tek dovršenom podzemnom objektu u selu Buševac.²⁹

Na aerodromu Bihać tokom vežbe „Avala“ iz obe lovačke eskadri-
le u pripravnosti broj 1 (P-1) stalno su bila 4 MiG-21F-13. Oni su bili spremni za borbeni let sa dve podvešene rakete K-13 i punim magazinom oruđa 30 mm, piloti su sedeli u kabinama aviona, a priključeni su agregati za pokretanje motora. Prema taktičkim pravilima avioni su trebali da krenu u presretački zadatak za 2-5 minuta od trenutka prijema naređenja za poletanja sa komandnog mesta. Još osam aviona, četiri iz svake eskadri-
le, bili su u pripravnosti broj 2 (P-2) spremni za poletanje u roku od sedam minuta. Piloti su tokom dežurstva morali da budu u punoj letačkoj opremi u blizini aviona zajedno sa tehničkim sastavom. Svi ostali avioni bili su u pripravnosti broj 3 (P-3) koja obezbeđuje poletanje u roku od 30 minuta. Za razliku od P-1 i P-2 koje podrazumevaju podvešena ubojna sredstva u P-3 ona su u blizini aviona, a samo je top napunjen. Zbog potrebe da se ojačaju snage PVO piloti 125. lae ranije su povučeni sa preobuke na MiG-21 i svi su se 6. septembra vratili u Bihać.

Da bi se zatvorili potencijalni pravci prodora aviona VU radarski položaji su premešteni na lokacije usmerene primarno prema Mađarskoj odakle se očekivao nailazak snaga VU. Premešten je deo radara iz 5. puka VOJIN – od 31. avgusta 1968. u 23 h zadejstvovan je 1. vod VOJIN na položaju Koprivnica, od 1. septembra u 7 h 2. četa VOJIN u Donjem Miholjcu i od 12 h 2. vod VOJIN u Donjoj Lendavi.³⁰

U 15. dPVO kao ojačanje uključeni su F-84G iz 82. avijacijske brigade (abr) sa 16 aviona na dva aerodroma – osam su bili u P-1, a osam u P-2. Brigada se podelila na dva dela – avioni 237. lbae ostali su na matičnom aerodromu Cerklje, a 238. lbae se privremeno prebazirala na Pleso. Od trenutka uzbune sastav jedinice se 14 dana nalazio u punoj izolaciji bez kontakata sa porodicom. U zvaničnom dokumentima procenjeno je da se radilo u približno ratnim uslovima, jer je dežurstvo održavano 24 h sa potpuno pripremljenim i punim borbenim kompletima.³¹

Zadatke u sistemu PVO dobili su školski pukovi. Na aerodromu Pula 185. puk održavao je P-1 sa četiri F-86E Sabre i P-2 sa još četiri aviona. Identičan broj aviona i status održavan je na aerodromu Zemunik sa F-84G iz 172. puka. Četiri diviziona raketnog sistema PVO Volhov bila su u gotovosti za dejstvo 6 minuta posle poziva. Na lanserima su u svakom

²⁹ Istorija 5.VaK-a 1964-1972, MRV K-27.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

divizionu postavljene tri rakete, tri su bile u vozilima u transportnom položaju i 12 u rezervi. U analizama vežbe „Avala“, u 5. VaK-u bili su posebno zadovoljni radom raketno-tehničkog divizona iz Kerestince koji je tokom 48 h bez prekida pripremao i slao rakete na isturene položaje divizona u Cerklju, Lupoglavu severno od Ivanić-Grada (zadejstvovan položaj od 6 h 1. septembra 1968), Sisku i Zaboku.³²

Za vatrenu podršku u zoni odgovornosti 5. VaK-a određena su tri avijacijska odeljenja F-84G iz Cerklja koja su dobila zadatak da dejstvuju protiv iskrcanog vazdušnog desanta i potom da podržavaju KoV na pravcu Koprivnica–Križevci–Dugo Selo. Zadaci na pomoćnom pravcu Ptuj–Celje–Ljubljana dodeljeni su 460. eskadrili lake borbene avijacije naoružanoj lakim borbenim avionima Kraguj. U rezervi KRV i PVO za podršku bili su Galebovi u 105. puku i F-84G iz 172. puka. U slučaju rata planirano je da 105. puk prebazira na aerodrom Tuzla da bi se uključio u zaustavljanje prodora tenkovskih divizija kroz ravnice severa države.

U istočnom delu Jugoslavije pod komandu 11. dPVO, naredbom KRV i PVO od 26. avgusta, stavljeni su deo F-84G iz 98. avijacijske brigade razmešteni na aerodromima Petrovec i Lađevci i 525. lovačko-bombarderska avijacijska eskadrila (do krize u Čehoslovačkoj trenažna avijacijska eskadrila (tae) namenjena za održavanje naleta pilota koji su na dužnostima u komandi vida) i dodatni vod vazdušnog osmatranja i javljanja i deo tehnike za stanice VOJIN. Za vežbu „Avala“ 525. tae je ojačana pilotima iz VOC-a i većim brojem aviona, uključujući dva prototipa Jastreba za borbe protiv vazdušnog desanta. Osim borbenog dežurstva 525. tae angažovala se u kurirskoj službi, prevozu starešina i službene pošte za račun komande vida.³³

U 11. dPVO su formirane nove radarske stanice na položajima u blizini granica članica VU – kod mesta Dimitrovgrad i Negotin orijentisanim ka Bugarskoj i Subotica, Aleksa Šantić, Osijek i Beli Manastir ka Mađarskoj. Raketni divizion i zauzeli su položaje na mestima na kojima su bile najverovatnije desantne prostorije. Na aerodrom Tuzla u istočnoj Bosni prebazirala je 126. eskadrila sa 10 MiG-21PFM i jednim MiG-21U.³⁴ Za odbranu od eventualnog prodora snaga VU iz pravca Bugarske na Lađevce su prebazirani avioni 128. lae gde su ostali osam dana, a na Batajnici su ostali avioni 127. lae.

Lovci F-86E Sabre iz 242. eskadrile zadržani su na matičnom aerodromu Titograd.³⁵ U to vreme oni su bili zastareli avioni na kraju životnog veka i mogli su da se koriste samo za borbu protiv VD po dnevnom svetlu. U 11. dPVO mogli su računati i na Galebove iz 105. puka, koji su u

³² Isto.

³³ Bojan Dimitrijević, *Kurjaci sa Ušća*, Beograd 2004, 5 i 6; Saša Olujić, Goran Antić, Bojan Dimitrijević, *204. lovački avijacijski puk*, NIC Beograd 2005, 57; Istorija 11. dPVO 1965–1976, MRV K-25.

³⁴ Istorija 11. dPVO 1965–1976, MRV K-25.

³⁵ Isto.

slučaju potrebe trebali da prelete sa aerodroma Zemunik na aerodrom Tuzla.³⁶

Dežurne snage za PVO i vatrenu podršku razmeštene su na tri aerodroma – 98. abr sa komandom i 237. lbae zadržala se na Petrovcu, 235. lbae na matičnom aerodromu, a 241. lbae se privremeno premestila na aerodrom Slatina (Priština) koji se u to vreme gradio za stalno baziranje migova.

U jednom slučaju proglašena je lažna uzbuna, jer su na Operativnim centru 11. dPVO dobili podatke o velikom broju ciljeva koji ulaze u vazdušni prostor Jugoslavije sa severa iz Mađarske prateći tok Dunava. Komandno mesto 204. lap-a dobilo je znak „Gusar“, kod za poletanje svih aviona iz dežurstva. U sumrak su poleteli MiG-21 u kojima su leteli i mladi piloti bez obuke u noćnom letenju. Presretači nisu našli ciljeve i vratili su se po mraku. Procenjeno je da su lažnu radarski sliku stvorile jedinice za elektronsko ometanje VU stacionirane u Mađarskoj.³⁷

Tokom vežbe „Avala“ deo aviona iz 204. lap-a predat je 117. lap-u da bi se uravnotežilo brojno stanje snaga lovačke avijacije i ubrzala preobuka 124. eskadriale. Zato su naređenjem od 12. septembra prebačeni u Bihać 12 MiG-21F-13 i U, a unutar 117. lap-a predali su šest jednosedih lovaca 352. liae na privremeno korišćenje da bi se i ona uvela među dežurne borbene jedinice.³⁸

Iz 185. školskog puka, koji se pred vežbu „Avala“ prenaoružavao na novi domaći školski avion Galeb, poslat je višak aviona iz dve eskadriale i drugim jedinicama su predati 16 F-84G i 11 TV-2. Devet F-84G je predato 82. abr, a sedam 98. abr. Oni su bili dobrodošlo pojačanje, jer su te brigade morale istovremeno održavati dežurstvo u sistemu PVO i za potrebe vatrene podrške.³⁹

Radarski položaji VOJIN iz obe divizije PVO premešteni su prema granicama članica VU. U službu su ponovo uvedeni američki radari AN/FPS-8, AN/TPS-1D i AN/TPS-10D, jer se očekivalo da su njihove mogućnosti manje poznate VU u odnosu na osmatračke radare P-30 i 35 i P-15 i visinske PRV-11 koji su uvezeni iz SSSR-a. Američki radari, nabavljeni 1954. godine, do 1968. prošli su kroz nekoliko remonta i zadavali su velike probleme u održavanju zbog mehaničke pohabanosti pojedinih delova, nedostatka rezervnih delova i nedovoljne obučenosti tehničke službe. Važan nedostatak tih radara predstavljala je loša zaštita od elektronskog ometanja.⁴⁰ Uglavnom zbog vežbe „Avala“ zadejstvovani su privremeno domaći osmatrački radari OAR-M61 „Fruška gora“,⁴¹ izrađeni u fabrici „Rudi Čajavec“ u Banja Luci na osnovu licence francuske firme

³⁶ Isto.

³⁷ S. Olujić, G. Antić, B. Dimitrijević, *204. lovački avijacijski puk*, 57.

³⁸ Raspored aviona i motora RV od 30. 4. 1968. do 17. 12. 1968, MRV.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Analiza rada VTS za 1968. godinu, MRV.

⁴¹ Isto.

DFTM. U to vreme su bili relativno savremeni i mobilni radari.⁴² U njihovom održavanju tokom vežbe „Avala“ pojavio se nedostatak rezervnih delova jer su radari prvobitno bili namenjeni kao akvizicijski za protivavionsku artiljeriju što ne zahteva duži dnevni rad, a kada su uključeni u sistem osmatranja vazdušnog prostora pojavili su se kvarovi zbog svakodnevnog rada.⁴³

Zbog vežbe „Avala“ radari su korišćeni znatno veći broj časova u odnosu na planove i to se delimično postiglo dodatnim radom ljudstva. Održavani su u ispravnosti većoj od 85%, izuzev radara AN/TPS-10 koji su imali malu pouzdanost zbog starosti i nedostatka rezervnih delova.⁴⁴ Posle vežbe modifikovan je deo radara FPS-8 i TPS-1D u cilju povećanja mogućnosti i produžetka radnog veka. Odustalo se od ulaganja u radare TPS-10D, jer ni strani korisnici tog uređaja nisu predvideli modifikacije.⁴⁵

Za brzi prelazak na rad na posebnim frekvencijama u ratnim uslovima pripremljeni su raketni divizion i izrađeno je Uputstvo za radio-maskiranje protivavionskih raketnih kompleksa.⁴⁶

Jedinice pomoćne avijacije tokom trajanja mera povišene borbene gotovosti podržavale su aerodromske manevre jedinica vida. Ljudi i sredstva su prevoženi do punog opterećenja vazduhoplova sa sletanjem na terene ograničenih razmera za avione, a za helikoptere na raznim terenima i nadmorskim visinama do krajnjih performansi. Helikopteri Mi-4 korišćeni su za prevoz podvesnog tereta na maksimalnoj nosivosti.⁴⁷

Vazduhoplovne baze (vb) JRV i PVO preduzele su mere za odbranu od VD i sa zemlje i posebno izradu fortifikacija na aerodromima. U zvaničnim dokumentima odbrambene pripreme su predstavljene kao „organizacija i izvođenje borbene obuke na temu odbrana od VD snaga neprijatelja“.⁴⁸ Sve baze su, u sadejstvu sa KoV i teritorijalnim jedinicama, organizovale borbeno obezbeđenje infrastrukture JRV i PVO. Na vežbu „Avala“ pozvani su rezervisti iz ratnog sastava jedinica. U zoni odgovornosti 474. vb logistički i borbeno su obezbeđene aktivnosti 82. abr na dva aerodroma, 161. vb sa glavninom snaga nalazila se na a. Petrovac gde je u sadejstvu sa KoV stvoren sistem borbenog obezbeđenja aerodroma. Izdvojeni odeljak 165. vb na a. Priština podržavao je letačke aktivnosti 241. lbae privremeno prebazirane na taj aerodrom koji se u to vreme nalazio u izgradnji.⁴⁹

⁴² Naučnoistraživačka i razvojna delatnost, VINC, 1989, 375–378.

⁴³ Analiza stanja vazd. tehnike, elektronike i zemaljske tehnike i politika VTU za dalje održavanje. Dokument iz 1969. godine, MRV.

⁴⁴ Analiza rada vazduhoplovno-tehničke službe za 1968. godinu, MRV.

⁴⁵ Analiza stanja vazd. tehnike, elektronike i zemaljske tehnike i politika VTU za dalje održavanje. Dokument iz 1969. godine, MRV.

⁴⁶ Analiza rada vazduhoplovno-tehničke službe za 1968. godinu, MRV.

⁴⁷ Istorija 107. puka pomoćne avijacije 1960–1969, MRV K-40V.

⁴⁸ Istorija 161. vb za 1968. godinu, MRV K-68.

⁴⁹ Istorija 165. vb za 1968. godinu, MRV K-69A.

U oblasti ideološko-političkog rada od početka intervencije VU prešlo se sa rutinskog delovanja na „intenzivno informisanje o aktuelnim događajima“.⁵⁰ Vojnici su svakodnevno informisani o razvoju krize.⁵¹ Radilo se u skladu sa povišenim merama borbene gotovosti i, prema proceni starešina zaduženih za moralno-političko stanje, rezultati su ukazali na spremnost pojedinaca i jedinica za odbranu zemlje i poverenje u komande i starešine; „u svesti ljudi, u konkretnoj situaciji, prevladao je opšte društveni interes,“ procenjeno je krajem godine na analizi 107. puka. Zato nije bilo teškoća da se vojnici koji su već odslužili vojni rok zadrže u jedinicama. U retkim slučajevima pojavljivao se defetizam – u 107. puku je dan podoficir podsticao je defetizam među svojim vojnicima i zato je kažnjen pred organizacijom SKJ.⁵² Organi bezbednosti reagovali su oštro tako da se u 171. vb iz Mostara beleži da je na osnovu prijave starešine pred sud izveden ibeovac Drago Markotić zbog „neprijateljskog djelovanja“ u vreme krize u ČSSR. On je osuđen na četiri godine zatvora.⁵³

U RV i PVO se procenjivalo da članice VU imaju izrazito obaveštajno i propagandno delovanje prema SFRJ i zato su preduzete posebne mere zaštite. Jedinice na razmeštajnim prostorijama preduzimale su mere samozaštite sa vlastitim ljudstvom i u saradnji sa milicijom i lokalnim organizacijama SKJ.⁵⁴

Smirivanje krize

Ključnu ulogu u vežbi „Avala“ imala je obaveštajna služba koja nije smela da dozvoli da ponovo bude iznenađena. Osim stalnih dežurstava formirani su obaveštajni punktovi na prilazima Bugarskoj i Mađarskoj i stalno osmatrani ti pravci, a u JRV i PVO je pojačano elektronsko izviđanje. Izviđačka avijacija nije ulazila u vazdušni prostor susednih država da se ne bi dao povod za zaoštavanje odnosa sa VU.

Prvih deset dana posle počeka intervencije u Čehoslovačkoj u Generalštabu JNA radilo se na proceni postojanja opasnosti od agresije. Veće vojne grupacije VU orijentisane prema Jugoslaviji nisu otkrivene, a snage u Mađarskoj su smanjene jer je glavnina jedinica bila u Čehoslovačkoj. Od septembra do novembra stanje se stalno pratilo naročito na proveri dezinformacija, kao što su vesti o dolasku četiri ruske divizije u Bugarsku i povećanju snaga Sovjetske armije u Mađarskoj na deset divizija. Provere su pokazale da nema koncentracije snage i da se u Bugarskoj radi samo o vežbi bugarske RV od 18. avgusta do 7. septembra.

⁵⁰ Istorija 107. puka pomoćne avijacije 1960–1969, MRV K-40V.

⁵¹ Istorija 63. padobranske brigade 1968. godine, MRV K-83.

⁵² Istorija 107. puka pomoćne avijacije 1960–1969, MRV K-40V.

⁵³ Istorija 171. vb 1964–1969. godine, MRV K-70.

⁵⁴ Istorija 107. puka pomoćne avijacije 1960–1969, MRV K-40V.

Mere povišene borbene gotovosti zadržane su u JNA do oktobra, iako su obaveštajni izveštaji govorili da su mesec dana posle intervencije iz Čehoslovačke povučeni veliki delovi angažovanih jedinica. Obaveštajci su informisali vojni vrh da su do oktobra ostale snage Sovjetske armije ekvivalenta jedne armije.⁵⁵

Rad II odeljenja (za obaveštajno-izviđačku delatnost) Štaba KRV i PVO preorijentisao se prema VU.⁵⁶ Od 10. oktobra na osnovu naređenja Komande RV i PVO, str. pov. br. 583 od 8. oktobra, umesto povišene borbene gotovosti naređene su mere održavanja stalne borbene spremnosti za odbijanje iznenadnog napada iz vazduha prvenstveno vazdušnog desanta. Od 11. dPVO se tražilo da održava stalno dežurstvo svog komandnog mesta i komande 204. lap-a sa jednom eskadrilom na aerodromu Batajnica i dva raketna diviziona. Do novembra 126. lae se zadržala u Tuzli.⁵⁷ U 15. dPVO takođe su u dežurstvu bili jedna eskadrila i dva diviziona.

Kako se eventualni desant očekivao u vidnom delu dana tražilo se da od 5 h ujutro do 10 h u P-1 budu dva MiG-21, u P-2 četiri aviona, a svi ostali avioni dežurne eskadrile u P-3. Od 18 h do 8 h u P-2 bila su dva aviona, a svi ostali u P-3. Dežurstva su ukidana odlukom Komande RV i PVO samo ako su meteo-uslovi bilo toliko loši da nije mogla dejstvovati ni jugoslovenska ni avijacija VU.⁵⁸

Od rd PVO tražilo se da održavaju pripravnost broj 2 od 5 h do 10 h, a broj 3 od 10 h do 5 h narednog jutra.⁵⁹ U četiri raketna diviziona u stalnom borbenom dežurstvu bile su tri rakete na lanserima, tri na vozilima napunjene gorivom i oksidatorom, a u tehničkim divizionima pripremljena je po polovina borbenog kompleta raketa za svaki divizion u dežurstvu.⁶⁰ Rakete iz rtd trebalo je čuvati u ambalaži prethodno proverene na KIPS-u i pripremljene za montažu.⁶¹ Tokom vežbe „Avala“ izgrađena su četiri utvrđena vatrena položaja: dva za 250. rp (Mladenovac i Smederevo⁶²), dva za 155. rp PVO i dva rezervna vatrena položaja za 1. i 2. raketni divizion 250. rp PVO⁶³ – položaji locirani u Batajnici i Obrenovcu završeni su 17. odnosno 19. oktobra 1968.⁶⁴

⁵⁵ *Vojnoobaveštajna služba*, 286–311.

⁵⁶ Podaci za istoriju RV i PVO iz 1968. godine, II odeljenje Štaba KRV i PVO, MRV K-112.

⁵⁷ Istorija 11. dPVO1965–1976. MRV K-25.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Formiranje i preformiranje jedinica RV i PVO u 1969. godini, MRV K-112.

⁶¹ Istorija 11. dPVO1965–1976, MRV K-25.

⁶² Vojnograđevinska direkcija Zemun – Podaci za istoriju RV i PVO za 1969. godinu, MRV K-11V.

⁶³ Formiranje i preformiranje jedinica RV i PVO u 1969. godini, MRV K-112.

⁶⁴ Vojnograđevinska direkcija Zemun – Podaci za istoriju RV i PVO za 1969. godinu, MRV K-11V.

Bezbednost letenja tokom vežbe „Avala“

Povećane aktivnosti letачkih jedinica od avgusta do oktobra 1968. pratili su i udesi. U periodu u kojem se očekivao vazdušni rat protiv VU veliki problem su predstavljali udesi lovačkih aviona, jer su dodatno smanjili skromno brojno stanje tehnike RV i PVO u odnosu na potencijalne protivnike.

Tokom septembra i oktobra oštećena su četiri MiG-21PFM u udesima u 204. lap i jedan J-20 Kraguj u 460. elba. U požaru u tehničkoj radionici uništen je F-86D iz 83. lap.

Tokom vežbe „Avala“ dogodila se katastrofa L-12 (evidencijski broj 22540) 3. septembra na aerodromu Bihać. U poletanju iz dežurstva sa PSS-4 u produžetku polomio se avion u kojem je izgoreo poručnik Ivan Svoboda iz 125. lae. On je krenuo na presretanje posle naređenja Operativnog centra aerodroma iz P-1, ali nije sačekao da se uključi forsaz dok se nalazio na PSS. Tokom leta forsaz je zatajio i iz operativnog centra pilotu je naređeno da obustavi poletanje, ali je on to učinio tek posle 1.700 metara od startnog mesta. U trenutku kada se već zaustavljao predomislio se i pokušao da nastavi poletanje pri punom potisku, ali bez forsaza. Zatim je pokušao da se zaustavi, ali se to završilo izletanjem sa PSS i požarom u kojem su stradali pilot i avion.⁶⁵

U 241. lbae tokom vežbe „Avala“ dogodila su se tri incidenta u kojima su uništeni jedan i oštećena četiri F-84G. Piloti aviona bili su potporučnici i poručnici na početku profesionalne karijere.

Tokom preleta odeljenja F-84G sa aerodroma Batajnica na Slatinu, 26. avgusta, na osnovu naređenja o razmeštaju snaga u odbrani države dogodio se udes tri aviona. Na osnovu informacije Aerodromske kontrole leta da će sleteti na mokru poletno-sletnu stazu vođa odeljenja (zamenik komandira 241. lbae) odlučio je da prvi sleti četvrti avion sa najmanje iskusnim pilotom potporučnikom Krešimirom Drobnićem. On se prizemljio pri prevelikoj brzini, zbog mokre podloge izletio sa PSS i zaustavio se posle 70 metara na mekanom terenu. Na F-84G sa evidencijskim brojem 10639 polomila se prednja noga stajnog trapa i deformisale su se glavne noge i prednji deo trupa aviona uključujući uvodnik vazduha. Slična oštećenja dogodila su se na avionu 10590 trećeg pratioca, potporučnika Radovana Lazarevića koji se takođe našao van PSS. Drugi pratilac, poručnik Janez Kos, sa avionom 10531 odlučio je da ranije skrene sa PSS. Na tom avionu štete su bile manje – slomili su se upornica i poklopac nosne noge stajnog trapa i oštećeni su poklopci glavnog stajnog trapa, prednji deo trupa i vazdušne kočnice. Zbog udesa vođa grupe na preletu je smenjen sa dužnosti zamenika komandira 241. lbae.

⁶⁵ Istorija 117. lap za 1968. godinu, MRV K-31; Udesi 1966–1968. Izveštaj za istoriju RV i PVO, MRV.

Tokom povišene borbene gotovosti u 241. lbae dogodila se katastrofa sa F-84G 10532. Vođa para na zadatku dejstva na poligonu Ovče polje u Makedoniji, potporučnik Mile Bulian, nije se pridržavao naređenja da leti na visini od 2.000 fita i posle izlaska sa vidika sa aerodroma uveo je avion u brišući let. Pratilac ga je sledio, ali je posle nekog vremena otišao na veću visinu i radio-vezom upozorio vođu para da ne leti tako nisko. Komandir eskadrile čuo je komunikaciju i zatražio je od Buliana da ide na 4.000 fita, ali on se oglušio. Kod mesta Sveti Nikola popeo se na 5.000 fita, dejstvovao po poligonu i u povratku ponovo prešao u brišući let. U sudaru sa dalekovodom pilot se povredio, a avion oštetio. Posle 1.300 metara udario je u tlo, nekoliko puta se odbio i naleteo na još jedan dalekovod. Tada se avion raspao, a pilot je ispao iz kabine i poginuo.

Problemi sa obukom mladih pilota u 241. lbae nastavljeni su u oktobru kada je F-84G 10623 kojim je pilotirao potporučnik Radovan Marković lakše oštećen pri sletanju.⁶⁶

Iskustva iz vežbe „Avala“ primenjena u RV i PVO

Procene ugroženosti aerodroma uticale su na odluku KRV i PVO od 18. oktobra 1968. da se povećaju snage za PVO aerodroma sa 13 na 48 baterija protivavionske artiljerije. Drastično su povećani i potencijali baza u ratu – prema ratnoj formaciji trebalo je razviti 16 baza i dodatnih 7 bataljona, 18 četa i 9 vodova za obezbeđenje avijacije. Brojno stanje u ratnoj formaciji povećano je sa 21.610 na 32.000 ljudi u pozadini i borbenom obezbeđenju RV i PVO.⁶⁷ Za poređenje veličine porasta može da posluži brojno stanje RV i PVO u miru sa kraja 1967. godine, kada se u vidu nalazilo 28.519 ljudi.⁶⁸

Zbog intervencije u Čehoslovačkoj pogoršani su odnosi Jugoslavije sa svim članicama VU osim sa Rumunijom, od koje su čak zatraženi obaveštajni podaci.⁶⁹ Posle kraće pauze iz SSSR-a su obnovljene isporuke i na taj način pokazano da Sovjeti neće imati agresivne namere prema Titovoj vlasti. Iz SSSR-a su 28. oktobra 1968. stigla prva dva izviđača MiG-21R sa kontejnerima za dnevno aero-foto snimanje i radio-tehničko izviđanje,⁷⁰ a u decembru 1968. poslednjih 8 od 36 naručenih MiG-21PFM. Već 1969. godine jugoslovenski piloti boravili su u SSSR-u na gađanju raketa-ma vazduh-vazduh iz MiG-21PFM na mete La-17.⁷¹

⁶⁶ Knjiga udesa RV i PVO 1968–1982.

⁶⁷ Formiranje i preformiranje jedinica RV i PVO u 1969. godini, MRV K-112.

⁶⁸ Formiranje i preformiranje jedinica RV i PVO 1967. godine, MRV K-112.

⁶⁹ *Vojnoobaveštajna služba*, 306 i 307.

⁷⁰ Podaci za istoriju RV i PVO iz 1968. godine, II odeljenje Štaba KRV i PVO, MRV K-112

⁷¹ Istorija 11. dPVO 1965–1976, MRV K-25.

Iako su odnosi sa VU prividno vraćeni na stanje pre krize u Čehoslovačkoj, glavna iskustva vežbe „Avala“ ukazivala su na to da se više ne sme dozvoliti jednostrana procena izvora opasnosti za Jugoslaviju. Politika ograničenog suvereniteta, definisana kao Brežnjevljeva doktrina, predstavljala je otvorenu pretnju Jugoslaviji zato što je dozvoljavala primenu oružanih snaga u nametanju političkih rešenja. Promenjene su procene ugroženosti Jugoslavije jer se posle avgusta 1968. moralo računati i sa ugrožavanjem sa istoka, a ne samo kao do tada od NATO pakta. Hitno su razrađeni operacijski planovi za slučaj konflikta sa VU. U skladu sa novim zadacima JRV i PVO se reorganizovalo naročito u pogledu mogućnosti za rano otkrivanje potencijalnih protivničkih aviona.⁷²

Tokom krize izrađena je nova formacija VOJIN koja je trebalo da omogući efikasniji rad. Rasformirane su komande bataljona i čete su direktno vezane sa komande pukova VOJIN. Umesto dva formirano je pet centara VOJIN, kao i četiri voda za elektronski izviđanje i ometanje. Paralelno sa preformiranjem formirani su 3. puk VOJIN od 68. bataljona VOJIN iz Kumanova i 1. čete VOJIN Kopaonik iz sastava 1. puka VOJIN, samostalni bataljon i četiri voda za elektronsko izviđanje i ometanje.⁷³ Na izradi nove formacije radilo se tokom vežbe „Avala“ i 23. novembra 1968, a pripremni deo posla završen je naredbom DSNO str. pov. br. 329 za preformiranje sva tri puka VOJIN.⁷⁴

Rupe u radarskom polju na severu i istoku države u pravcu Mađarske, Rumunije i Bugarske zatvorene su kombinovanjem novih sovjetskih i starih američkih radara.⁷⁵ Uređeni su novi položaji za vodove VOJIN Podravska Slatina, Dimitrovgrad, German planina i Delčevo i položaji za čete VOJIN Koprivnica, Subotica i Zadar.⁷⁶ Stanje je poboljšano 1969. godine daljom nabavkom elektronike iz SSSR-a, uključujući elemente sistema za navođenje lovačke avijacije „Vazduh-1P“. Stanice za navođenje lovaca-presretača organizovane su u Starim Banovcima za 204. puk i Bihaću za 117. puk. Do kraja 1968. u sistem ASPD-1P uključeno je 7 stanica VOJIN i dva centra u Zagrebu i Beogradu. Aktivirana su oba uređaja APN-1 (Kasakad i Lazur za navođenje lovaca-presretača smeštena u Sišku i Starim Banovcima).⁷⁷

Uvezeni su radarski sistemi S-600 iz Velike Britanije (osmatrački radar S-605 i visinski radar S-613) i švedski sistem za prenos podataka za automatizaciju rada sistema PVO NATRAP.⁷⁸ Planom „Sever“ formiran je 58. bataljon VOJIN u centralnom delu zemlje i obučene su starešine za

⁷² *Vojnoobaveštajna služba*, 286–311; *Istorija RV i PVO*, 111.

⁷³ Podaci za 1968. Odeljenja VOJIN za istoriju RV i PVO, MRV K-112V, Istorija 11. dPVO.

⁷⁴ Formiranje i preformiranje jedinica RV i PVO u 1969. godini, MRV K-112.

⁷⁵ Analiza rada vazduhoplovno-tehničke službe za 1968. godinu, MRV.

⁷⁶ Formiranje i preformiranje jedinica RV i PVO u 1969. godini, MRV K-112.

⁷⁷ Analiza stanja VTS i zadaci za 1969. godinu, MRV.

⁷⁸ Formiranje i preformiranje jedinica RV i PVO u 1969. godini, MRV K-112.

prijem britanske tehnike.⁷⁹ Prema naređenju DSNO i GŠ JNA br. 303-2 od 24. decembra 1968. formirane su vizeulne osmatračke stanice i postavljene na granicu prema Bugarskoj, Grčkoj i Italiji.⁸⁰ Zbog nesigurnosti radio-relejnih i radio-veza u ratu odlučeno je da se elementi sistema VOJIN povežu direktnom žičanom vezom.⁸¹

Sa SSSR-om je nastavljena je realizacija ugovora o nabavkama i stručnoj podršci koji su potpisani pre krize u Čehoslovačkoj. U naoružanje su uvedena dva sistema za elektronsko ometanje SPB-7, osmatrački radari P-15 i dodatne količine objekata sistema „Vazduh-1P”.⁸² Nabavke iz SSSR-a pratili su problemi sa rokovima koji su stalno produžavani. Takođe, nisu na vreme realizovani kursevi za preobuku i predaja tehničke dokumentacije i uređaja za održavanje i remont tehnike istočnog porekla.⁸³ Iz Moskve su, i pored teškoća u saradnji, stalno stizali signali da sovjetska strana računa sa savezničkim odnosima sa Beogradom. Jedan od pokazatelja uslovnog poverenja i načina na koji su se odvijali odnosi u domenu odbrane predstavlja odluka SSSR-a da se prvo odbije školovanje stručnjaka RV i PVO za dešifrovanje podataka radio-izviđanja. Umesto u SSSR-u kurs je oktobra 1969. organizovan na aerodromu Batajnica za sedam oficira RV i PVO i vodio ga je kapetan sovjetske armije. Tokom kursa prvi put je izvedeno radio-tehničko izviđanje avionom MiG-21R radio-lokatora (ruski termin za radar) Italije i Grčke sa tek pristiglim podvesnikom. Praktičnim dešifrovanjem, uz pomoć sovjetskog stručnjaka, određeni su položaji i osnovni podaci nekoliko radarskih stanica.⁸⁴

Celokupan sistem VOJIN reorganizovan je od 1. septembra 1968. do 31. decembra 1970. u sistem sa tri puka, po jednim u zoni odgovornosti svake od tri divizije PVO, i jednim bataljonom zaduženim za primorski pojas. Planom „Sever” ojačane su jedinice VOJIN i razvijeni 58. bataljon u Titogradu i 61. bataljon u sastavu 97. avijacijske brigade zadužen za zonu odgovornosti na primorskom pojasu (čete Zadar, Vis i Prevlaka).⁸⁵ Jednim od prioriteta smatralo se uvođenje sistema „Vazduh-1P”, ali je taj posao do kraja 1968. godine završen sa 45% tehničkog uvezivanja. Sistem automatizacije je stavljen u drugi plan zbog potrebe da se u vreme vežbe „Avala” obezbedi stalno radarsko osmatranje i uključi u rad tehnika američkog porekla.⁸⁶

⁷⁹ Podaci za 1969. godinu Odeljenja VOJIN za istoriju RV i PVO, MRV K-112V.

⁸⁰ Formiranje i preformiranje jedinica RV i PVO u 1969. godini, MRV K-112.

⁸¹ Podaci za 1968. Odeljenja VOJIN za istoriju RV i PVO, MRV K-112V.

⁸² Šestomesečna analiza od januara do juna 1969 – Problemi vazduhoplovno-tehničkog održavanja i remonta, MRV neregistrovano.

⁸³ Isto.

⁸⁴ Podaci o II odeljenju Štaba KRV i PVO za istoriju RV i PVO iz 1968. godine, MRV K-112.

⁸⁵ Formiranje i preformiranje jedinica RV i PVO u 1968. godini, MRV K-112; Formiranje i preformiranje jedinica RV i PVO u 1969. godini, MRV K-112.

⁸⁶ Analiza rada vazduhoplovno-tehničke službe za 1968. godinu, MRV.

Još tokom povišene borbene gotovosti preduzete su mere za obuku u uslovima elektronskog ometanja. Kako se iz SSSR-a nisu mogli nabaviti potrebni uređaji, u Jugoslaviji su modifikovani radarski ometači američkog porekla AN/APT-5. Ometač je ugrađen u avion 522, ali rezultati ispitivanja nisu bili povoljni zbog kvarova uređaja. Svi raketni divizionari su snabdeveni tako da mogu pripremiti šest raketa na vatrenim položajima da bi se decentralizovale rezerve i povećala borbena gotovost divizionara.⁸⁷

Za RJ PVO pristupilo se izradi lažnih maketa za maskiranje sredstava ratne tehnike. Tokom 1968/69. godine u remontom zavodu „Zmaj“ u Velikoj Gorici izrađeno je šest maketa raketa Dvina i Volhov i maketa lansirne rampe i kabine „P“. Izradom 15 univerzalnih vozila za prevoz raketa rešeni su problemi efikasnog dotura raketa iz tehničkog u raketne divizione, brže predisklokacije i postavljanja raketa u rastresit položaj.⁸⁸

U godini posle vežbe „Avala“ znatno je povećana žilavost RV i PVO programom izgradnje podzemnih objekata. Završeni su objekat "909", podzemno komandno mesto za 11. dPVO i glavni operativni centar KRV i PVO objekat „Miroč“, kao i 115 armirano-betonskih skloništa za avione na aerodromima Batajnica, Cerklje, Lađevci, Petrovac, Pleso, Pula, Tuzla i Zemunik. Počeli su radovi na izgradnji podzemnih objekata „Buna“, „Igman“, „Učka II“ i „Zeta“, a završeni radovi na podzemnim galerijama u Bihaću i Prištini.⁸⁹

U instrukciji za izvođenje obuke u RV i PVO⁹⁰ u 1969. godini kao jedan od ciljeva borbene pripreme jedinica navodi se da treba koristiti iskustva iz Vijetnamskog rata i vežbe „Avala“. Tražilo se obezbeđenje stalne borbene spremnosti jedinica zbog stanja i načina dejstva vojnih snaga u okruženju Jugoslavije. Zbog snažnih vazdušno-desantnih snaga u stranim oružanim snagama težište u obuci stavljeno je na borbu protiv vazdušnog desanta. Avijacija se morala obučiti za letenje i dejstvo iz brišućeg leta i za borbu na malim visinama zbog efikasnosti PVO mogućih protivnika. Procene mogućnosti protivnika ukazivale su na povećanu ugroženost aerodroma, letelica na njima, objekata VOJIN itd. u početnom periodu sukoba i zato se posebno proučavala i uvećavala odbrana jedinica sa ciljem da se one sačuvaju i obezbedi dejstvo u uslovima izloženosti protivničkoj avijaciji. Sva tri puka lovačke avijacije prvenstveno su uvećavana za dejstvo protiv operativnih desanata, slobodan lob i dejstvo protiv lovaca-bombardera u zoni operacije. Za noćna presretačka dejstva na srednjim visinama obučavao se 204. lap.⁹¹ Tek od druge polovi-

⁸⁷ Analiza rada VTS za 1968. godinu, MRV.

⁸⁸ Analiza rada VTS za 1968. godinu, MRV i Analiza VT službe po elektronici za I polugodište 1968, MRV neregistrovano; Formiranje i preformiranje jedinica RV i PVO u 1969. godini, MRV K-112.

⁸⁹ Formiranje i preformiranje jedinica RV i PVO u 1969. godini, MRV K-112.

⁹⁰ Instrukcija za izvođenje obuke u RV i PVO u 1969. godini. Komanda RV i PVO, 1968, MRV.

⁹¹ Naređenje za izvođenje obuke u RV i PVO u 1970. godini, Komanda RV i PVO, 1970, MRV.

ne 70-ih godina sva tri puka naoružana su novim verzijama MiG-21, čime su dostigla identične mogućnosti u borbi protiv ciljeva u vazdušnom prostoru. Prioritetni ciljevi za avijaciju 82. i 98. abr bila su jurišna dejstva po stanicama VOJIN i OMJ protivnika u pokretu. Za izviđačka i protivpodmornička dejstva obučavala se 97. abr, a za jurišna dejstva i pukovi iz sastava VVA. Od izviđačkih eskadrila očekivalo se da budu obučene za zadatke na krajnjem taktičkom radijusu aviona. Eskadrile lake borbene avijacije obučavane su kao i jedinice naoružane mlaznim avionima za dejstvo po protivničkom sistemu VOJIN, komandnim mestima i centrima veze. Od RJ PVO se tražilo da se uvežbaju za gađanje u uslovima elektronskog ometanja i aviona koji lete na malim visinama. Na osnovu iskustava iz održavanja stalnog dežurstva tokom „Avale“ svaki divizion i komanda puka morali su stalno imati po dve obučene i uvežbane borbene smene. Prioriteti za VOJIN bili su obuka za rad u uslovima elektronskog ometanja i konačno osvajanje sistema poluautomatizacije predviđeno za 1970. godinu.⁹² Više komande i združene jedinice su posle vežbe „Avala“ imale težište u obuci u borbi protiv VD, razbijanju blokade aerodroma i uvežbavanju manevra taktičkih jedinica.⁹³

Trajna posledica krize u ČSSR bila je promena strateških procena koja su sve do kraja postojanja SFRJ bile usmerene na razradu dve mogućnosti agresije od strane oba bloka i čak mogućnosti da se država istovremeno nađe pod udarom oba bloka.

Aleksandar Radić

THE AVALA EXERCISE YUGOSLAV DEFENSE FROM THE WARSAW PACT IN 1968

Summary

The author provides the overview of the activity of the Yugoslav Air Force and the Antiaircraft Defence during the crisis escalated by the Soviet intervention in Czechoslovakia in 1968. This event was labeled in the contemporary Yugoslav military practice as the Avala exercise. The author outlines the resources which the Yugoslav army allocated in this event, as well as the activities undertaken to prevent a possible attack by the countries of the Warsaw pact. The text is analyzing these experiences as the basis for further rethinking of Yugoslav military doctrine and organization, as well as the training and upgrading of the infrastructure. The author concludes that this experience contributed greatly to the rethinking among the Yugoslav military leadership, which has henceforth conceived the threat from aggression towards Yugoslavia equally from the East and the West.

⁹² Isto.

⁹³ Isto.

KAKO JE SLOBODAN MILOŠEVIĆ IZABRAN ZA VOĐU SRPSKIH KOMUNISTA (II)*

APSTRAKT: U drugom delu teksta o izboru Slobodana Miloševića na čelnu funkciju u Savezu komunista Srbije razmatraju se događaji od januara 1986. do partijskog kongresa na kojem je obavljen formalni Miloševićev izbor na funkciju predsednika Predsedništva CK SKS.

Sve je bilo pripremljeno za izbor Slobodana Miloševića na mesto predsednika Predsedništva Centralnog komiteta SK Srbije, ali se dogodilo nešto što nije očekivao ni dobro upućeni Ivan Stambolić, glavni ceremonijal-majstor partijskih izbora predviđenih za 1986. godinu. Iako se znalo da postoje uticajni političari koji se protive Miloševićevom izboru, pokazalo se da on ima više protivnika nego što je Stambolić mogao da nasluti. Nikada u istoriji srpske komunističke partije nije bilo toliko neizvesnosti, sukoba i podela u rukovodstvu kao što je to bilo povodom Miloševićevog izbora.

*„Mislim da Slobodan Milošević dosadašnjim radom
i rezultatima opravdava ovo kandidovanje“*

Posle priprema koje je Ivan Stambolić obavio u Beogradu i u izvesnom broju regiona, Predsedništvo CK SK Srbije u proširenom sastavu, na sednici održanoj 24. i 25. januara 1986, razmotrilo je predloge mogućih kandidata za predsednika CK SKS i za dužnosti u CK SKJ. U obrazloženju je rečeno kako se Predsedništvo, polazeći od inicijalnih predloga baze i posle „svestrane i demokratske rasprave“, odlučilo da CK predloži listu kandidata. Kandidaturu Slobodana Miloševića za predsednika CK SKS predložila su 84 opštinska komiteta SK Srbije: „*Dosadašnji rezultati druga*

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (br. 147039) koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Slobodana Miloševića, njegovi idejno-politički, moralni i radni kvaliteti daju osnovu za uverenje da će sa uspehom obavlјati odgovornu dužnost predsednika Centralnog komiteta SK Srbije. U vršenju različitih radnih i političkih dužnosti koje je do sada imao, drug Milošević je iskazivao visok stepen inicijativnosti i borbenosti, političke čvrstine i doslednosti u borbi za dalji razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa i otklanjanje prepreka koje tome stoje na putu".¹

Prema svedočenju onih koji su imali uvid u stenogram sa ove sednice, usledila je „žestoka debata“. Predstavnici pokrajina uglavnom su se držali neutralno i nisu učestvovali u diskusiji. Izvršni sekretari veoma su kritički govorili o radu Slobodana Miloševića. Dragoslav Marković je tražio da se pred CK ide sa više kandidata, „pa neka CK odluči“. Bio je iznenađen Stambolićevom upornošću: „Ne znam da li je Ivan Stambolić ikada u životu za nekog toliko radio, javno, tajno, kako god hoćete, kao što je radio ovom prilikom kada je svu svoju moć i uticaj iskoristio da Slobodan Milošević pošto-pošto preuzme funkciju predsednika Centralnog komiteta“.²

Među prvim je govorio Markovićev kandidat – Radiša Gačić i podržao Miloševića! To nije zbunilo Markovića. U svojoj diskusiji isticao je neophodnost demokratizacije odnosa unutar Saveza komunista i društva u celini, kako bi se povratilo izgubljeno poverenje. S tim u vezi neophodna je bila i „demokratizacija kadrovske politike“ i prestanak odlučivanja u zatvorenim krugovima, mimo partijske baze. Prema njegovom iskazu, krajem novembra ili početkom decembra 1985, u Biltenu Beogradske banke pojavila se šema raspodele funkcija: „Ja taj bilten nisam gledao. Kažu da je tačan. Predsednik Predsedništva biće Ivan Stambolić, predsednik CK Sloba Milošević, član Predsedništva Jugoslavije Dušan Čkrebić, predsednik Gradskog komiteta Buca Pavlović, predsednik Izvršnog veća Rikanović, predsednik Socijalističkog saveza Srbije Bogdan Trifunović. Da li je moguće da se mislilo da se može zahtev za demokratizacijom kadrovske politike i izbora svesti samo na više kandidata za sekretare osnovnih organizacija ili članove sekretarijata, za liste za delegatska veća mesnih zajednica i slične delegatske izbore. To ne može biti dobro politički primljeno, čak i kada bi se na taj način obezbedio dobar kadrovski sastav“.³

Spektar Markovićevih primedbi bio je zaista širok: moć partijskog aparata bila je suviše velika i da bi se ona smanjila neophodni su bili tajni izbori sa više kandidata; na privatizaciju kadrovske politike presudan uticaj imali su kadrovi Gradskog komiteta, što se posebno videlo kod izbora direktora RTV Beograd i glavnog i odgovornog urednika *Politike*, kada je poštovana samo formalna strana demokratske procedure: „Ne znam u kojoj meri dovesti u koleraciju tu činjenicu i činjenicu posebnog tretmana predsednika CK i predsednika GK u štampi i na televiziji“.⁴

¹ *Politika*, 27. februar 1986, 1.

² Navedeno prema: Mirko Đekić, *Upotreba Srbije. Optužbe i priznanja Draže Markovića*, Beograd 1990, 335.

³ Isto, 342–343.

⁴ Isto, 343.

Kao najveća Miloševićeva prednost isticana je njegova mladost. Marković se pitao da li on ima i drugih kvaliteta, s obzirom na orijentaciju ka privrednim poslovima i sa iskustvom rukovođenja u *Tehnogasu* i *Beobanci* gde je radio: „Ako je mladost prednost ja, molim, mogu da kažem mlad je i Radiša Gačić koji ima kontinuirani partijski razvoj i koji je obavljao mnoge odgovorne partijske funkcije i stekao mnoga iskustva baš u radu Saveza komunista. Mlad je i sa većim političkim iskustvom i znanjem Špiro Galović. Neću da ulazim u temu o velikim uspesima Beograda, koji su viza za verifikaciju kandidature druga Miloševića. O kojim se to posebno velikim rezultatima radi kad je reč o privredi, stambenoj izgradnji, javnim službama koje se kritikuju i koje su stalno ništa bolje posle svih naših kritika? Može se različitim sredstvima dolaziti do istog cilja, ali ne i svim sredstvima. Često se može desiti da nas, upravo, izabrana sredstva i njihovo korišćenje odvedu mimo ili protiv proklamovanog cilja. Nas ne sme zanimati samo rezultat, nego i kako smo do njega došli“.⁵

Posle Markovića govorio je Bogdan Trifunović. U jako dugom govoru i biranim rečima, podržao je „princip evidentiranja“ koji je izmislio Ivan Stambolić i opredeljenje da Slobodan Milošević bude taj jedan kandidat za čelno mesto u SK Srbije: „Evidentiran je kao kandidat za ovu funkciju od strane gotovo tri četvrtine opštinskih komiteta odnosno svih onih drugih koji su u opštinama, u okviru opštinskih organizacija o tome razgovarali, kao i od strane svih međuopštinskih organizacija i Gradskog komiteta Beograda. Mislim da se ovo ne može drugačije oceniti nego kao široka politička, široka pozitivna ocena njegovog rada, ali i poverenja da može obavljati tu odgovornu funkciju i to upravo u ovom teškom vremenu i ovim godinama pred nama. Mislim da znamo da se ovakvi izrazi podrške ne daju olako (...) Mislim da Slobodan Milošević dosadašnjim radom i rezultatima opravdava ovo kandidovanje“.⁶

Nikola Ljubičić nije dugo govorio. Naglasio je da je pratio Miloševićev rad „onoliko koliko je mogao“ i zaključio: „Mislim da je bilo dosta izraženo njegovo angažovanje u borbi protiv svih nacionalizama, protiv liberalizma i protiv svih onih oblika kontrarevolucije u Beogradu. Mislim da je na ideološkom planu, u toj ideološkoj borbi, Gradski komitet i u ovom periodu nastavio svoj kontinuitet borbe protiv toga, jer je Beograd mesto gde se to sukobljavanje vrši na najteži način. Ja sam ga doživio kao borca za očuvanje kontinuiteta revolucije i želio bih da tu svoju takvu aktivnost nastavi i dalje sa još više upornosti“.⁷

Drugog dana rada, Dragoslav Marković je insistirao na tome da se tek otvara kandidacioni proces, da se tek utvrđuju kandidati i da treba ići u proces kandidovanja: „Ja mislim, mi smo na to obavezni da idemo u proces kandidovanja i rasprave. Ta odstupanja su kritikovana na Predsedništvu CK. Molim vas lepo, zašto bi kod utvrđivanja više kandidata mi ugrožavali jedinstvo?“

⁵ Isto, 346–347.

⁶ Isto, 347–348.

⁷ Isto, 349. Veoma oštre reči na račun izborne farse uputio je i Petar Živadinović, kasniji direktor Kulturnog centra u Parizu: „Ne sećam se, sem u slučaju druga Tita, da je o nekoj sa toliko hvalospeva govoreno i ne verujem da je iko takve ocene uopšte zaslužio. Ja sam se osećao kao da nije reč o postojećem čoveku, o nekom realnom ljudskom biću, kao da je predlog za sveca“. (Navedeno prema: Slavoljub Đukić, *Kako se dogodio vođa*, Beograd 1992, 90)

Zašto? Ja odgovor na to nemam. Nije se CK SKJ opredelio ni za jednu orijentaciju koja ugrožava jedinstvo SK. Zato nije ni fiksirano da kod izbora treba obavezno ići na više kandidata, ali je vrlo fiksirano da kod kandidovanja treba ići na više kandidata. Ja se slažem da mi treba da ostvarimo jedinstvo. Međutim, duboko sam ubeđen da je u ovom trenutku lakše ostvariti jedinstvo na predlogu za Radišu Gačića nego za Slobu Miloševića".⁸

Pravu prirodu sukoba sumirao je Jovan Deretić. U pitanju je bila frakcionaška borba za vlast: „Ne samo da postoji opasnost od podela, nego smo zagazili u podele. Oko čega se razilazimo? Juče je više učesnika u raspravi reklo da među nama nema idejnih podela. Sporimo se, dakle, oko nečega što je u suštini ipak sporedno, oko toga ko će na koju čelnu funkciju, oko nečega što bi se moglo nazvati podela vlasti. Reč je o nečemu što se popularno naziva borba za vlast. Podelićemo se i posvađati kao da smo najveći protivnici, između kojih nema mogućnosti pravog dijaloga, između kojih se vodi dijalog do istrage. U toku jučerašnjeg dana najviše su spominjana dva imena, Milošević i Gačić. Ko je između njih dvojice kandidat jedinstva, koje nam je toliko potrebno? Gačić je kandidat koji se ne osporava, ne osporavaju ga ni oni koji daju prednost Slobi Miloševiću. Oni samo daju prednost Miloševiću, a ne dovode u pitanje Gačićevu podobnost za tu funkciju. Nasuprot tome, Milošević se osporava kao kandidat od znatnog broja učesnika u raspravi. Prema tome, on je kandidat oko koga se nećemo i ne možemo složiti, izuzev ako to ne bude pod pritiskom straha od rascepa. Pri sadašnjim raspoloženjima, ja zaključujem da Milošević, ipak, ne može biti kandidat jedinstva. A Gačić može. Zato ga niko do sada nije osporavao kao kandidata".⁹

Ivan Stambolić je kasnije S. Đukiću priznao da je ubeđivao Gačića da ne prihvati kandidaturu: „Predložio sam mu da ide u Predsedništvo SK Jugoslavije, sa mogućnošću da bude sekretar, pošto je ta funkcija pripadala Srbiji po utorđenom redosledu". Gačić je, ne želeći da sebi zagorčava život, dosledno poštovao ovaj dogovor. U jednom trenutku, čak je rekao: „Ako ocenite da treba na istragu da me pozovete što se ovako ponašam, nemam ništa protiv toga".¹⁰

U napetoj atmosferi, samo su dva čoveka bila potpuno mirna: Ivan Stambolić i Slobodan Milošević. Na ovoj dvodnevnoj sednici, koja je trajala 26 časova, izrečeno je mnogo teških reči na račun Slobodana Miloševića. On je ćutao i pamtio: „Nije bilo lako ni slušati šta je sve o njemu rekao Pera Živadinović, šta su kazali Mila Korubić, Žika Radojlović, Živorad Mišić, Jova Deretić, Špira Galović. Teško je ćutke preći preko toga, a biti u istoj sali. Milošević ih je samo pratio i ni reč nije progovorio, osim jednom što je dobacio meni: - Pa, Dragoslave, nije valjda sve tako? On je imao podršku Stambolića, regiona, pokrajinci su se pravili kao da se sve to njih malo tiče. Znao je da je stvar rešena. Vreme će kasnije pokazati da je dobro zapamtio šta je ko rekao".¹¹

⁸ M. Đekić, *Upotreba Srbije*, 354–355.

⁹ Navedeno prema: S. Đukić, *Kako se dogodio vođa*, 92–93.

¹⁰ Isto, 93.

¹¹ M. Đekić, *Upotreba Srbije*, 357.

Milošević je progovorio tek na kraju sastanka i to je bilo najkraće izlaganje: „Ja bih jedno preciziranje. Ne želim da diskutujem, jer delim mišljenje da vodimo jednu veoma dobru raspravu. I nema tu različitih mišljenja od onih koja su uzneli drug Ajga i drug Vidić. Ali, o organizaciji SK Beograda, ti si Dragoslave, juče i danas, izneo veoma teške optužbe preko kojih je teško preći. Polazim od toga da ih nisi izneo zbog ove sednice, nego što si uveren u postojanje tih optužbi i što ti za njih imaš argumenata. Zato predlažem, upravo zato što si ti na takvoj funkciji, a rečeno je sve na ovoj sednici Predsedništva SK Srbije, da mi o tome razgovaramo u Gradskom komitetu zajedno sa tobom. Da mi o tome razgovaramo na bilo kom opštinskom komitetu. A možda, zašto ne, da razgovaramo i sa boricima Beograda koji su tvoji generacijski drugovi, koji će te možda bolje razumeti nego što nas razumeju. I ti njih i oni tebe. Mislim da je takav razgovor potreban i koristan, upravo za razrešenje nekih mogućih rasprava. I mogućih postavki. Mislim da je takav razgovor i pošten. Ja takav razgovor zato predlažem“.¹²

Kad god su izbijali sukobi u srpskom rukovodstvu, predstavnici pokrajina ponašali su se indiferentno, ili bi podržali političara za koga su smatrali da će sa njim lakše ostvariti svoje ciljeve. Takva je bila i njihova procena Slobodana Miloševića. I na ovoj sednici predstavnici Vojvodine i Kosova tiho su navijali za Miloševića. Svidela im se njegova titoistička odlučnost u borbi protiv nacionalizma i liberalizma.

Azem Vlasi je kasnije pisao kako mu je Ivan Stambolić rekao da će, kao budući šef Pokrajinskog komiteta SK, bolje sarađivati sa Miloševićem, nego sa Dražom Markovićem: „Dva dana je Ivan Stambolić morao da insistira, ubeđuje, obrazlaže kandidaturu Miloševića pred najvišim rukovodstvom Srbije“.¹³

Vojvođani su na specifičan način podržali Miloševića. Isticali su da je „u situaciji u kojoj se sada nalazimo, sigurno veoma važno sa kolikom se upornošću i beskompromisnošću budući predsednik bori protiv nacionalizma“. Boško Krunić je čak otvoreno pokazao da ga mnogo i ne zanima ko će biti predsednik CK republičke partije: „Mi ćemo poštovati raspoloženje komunista Srbije, a sigurno je normalno očekivati da se to čini i u izboru predsednika Pokrajinskog komiteta“.¹⁴ Govorio je kao da Pokrajinski komitet nije ni bio u sastavu SK Srbije, što je u praksi i bilo tačno.

Ivan Stambolić je ostavljao utisak čoveka koji tačno zna šta hoće i siguran je da to može da sprovede. Puna dva dana isključivo je davao reč govornicima, ne upuštajući se u raspravu. U opštoj konfuziji, njegova pozicija je samo jačala. Pravo odlučivanja imali su isključivo članovi Predsedništva, a Stambolić je tačno znao njihovo raspoloženje. Unapred je imao prebrojane glasove i neophodnu većinu za kandidaturu Miloševića. Pri konačnom izjašnjavanju, stav da Predsedništvo CK izađe sa jednim kandidatom pobedio je sa dva glasa više (11 : 9). To je praktično Milošević

¹² Navedeno prema: S. Đukić, *Kako se dogodio vođa*, 94.

¹³ *Dva dana nas Ivan lomio*, Borba, 8. februar 1993, 12.

¹⁴ S. Đukić, *Kako se dogodio vođa*, 124.

ću otvorilo vrata pobjedi. Odlučujuću prevagu donela su tri glasa sa Kosova. Kada je potom odlučivano ko će biti taj jedan kandidat, sa 12 prema 8 rešeno je da to bude Slobodan Milošević.¹⁵

Revoltiran takvim ishodom glasanja, Dragoslav Marković je već 29. januara napisao jedno izuzetno oštro pismo Ivanu Stamboliću, ali ga zbog velikog broja „neprimerenih izraza“ nikada nije objavio, niti ga je komentarisao. U poslednjem razgovoru sa Stambolićem, rekao mu je: „Ubeđen sa, Ivane, da dobro biti neće. Želim da se prevarim. Ništa sa svoje strane neću da vam otežavam, ali ću se distancirati od politike za koju, ni na koji način, ne mogu da ponesem ni mali deo odgovornosti“.¹⁶ Zatim je, još uvek u stanju ogorčenosti, podneo ostavku na članstvo u CK SKJ i Predsedništvu federalne partije. O tome je 6. februara 1986. pismima obavestio oba centralna komiteta.

U pismu Vidoju Žarkoviću, tadašnjem predsedniku Predsedništva CK SKJ, ostavku je objašnjavao „neprihvatljivim metodama kojima je vođen postupak evidentiranja i davanja inicijalnih predloga za najodgovornije funkcije u Savezu komunista i SR Srbiji“. Tvrdio je da će opredeljenje za Slobodana Miloševića ostaviti „duboke i teške, negativne posledice“ na jedinstvo u SK Srbije, a time i na jedinstvo u SKJ: „*Ne mogu da ponesem odgovornost za sve to. U isto vreme želim da budem oslobođen svih insinuacija da se borim lično za ma kakve funkcije i vlast*“.¹⁷

U pismu CK SK Srbije Marković je naglasio da se „potpuni i širi razlozi“ za njegovu ostavku nalaze u stenogramu sa sednice Predsedništva CK i njegovom izlaganju. Podsetio je sve članove CK da je taj stenogram trebalo da im bude dostavljen, a nije napravljena ni informacija sa te sednice za ostale organe SKS. I ovom prilikom Marković je posebno naglasio da Slobodan Milošević ne može da obezbedi jedinstvo u Savezu komunista Srbije: „*Po svaku cenu se insistiralo sa negde unapred utordenom šemom: Ivan Stambolić, Slobodan Milošević. Ni sam utordeni kandidat ni jednom rečju samokritike ili ma kakvog komentara nije se osvrnuo na primedbe koje su mu upućene, za razliku od Radiše Gačića koji je davao prednost kandidaturi Slobodana Miloševića, što je i razumljivo za čoveka-komunistu koji nije želeo da bude predmet konfrontacije i uzrok nejedinstva. Prinuden sam da ponudim ostavku, jer nisam spreman da prihvatim odgovornost za sve neizbežne negativne posledice na jedinstvo u SK Srbije, do kojih će neizbežno morati da dođe kao rezultat ovako vođene politike*“.¹⁸

Ivan Stambolić se nije previše uzbuđivao. Nova sednica Predsedništva, na kojoj je Slobodan Milošević zvanično predložen za predsednika CK SK Srbije, održana je 12. februara. O tome je javnost obavestena samo putem službenog saopštenja. Istovremeno su kao kandidati za članove

¹⁵ M. Đekić, *Upotreba Srbije*, 336.

¹⁶ Na 8. sednici pobile dogmate, *Borba*, 5. februar 1993, 11.

¹⁷ Navedeno prema: M. Đekić, *Upotreba Srbije*, 389.

¹⁸ Isto, 391–392. Njegova ostavka nije prihvaćena jer mu je mandat ionako isticao u junu 1986, posle 13. kongresa SKJ.

Predsedništva CK SKJ iz Srbije predloženi Dušan Čkrebić i Radiša Gačić. Ti predlozi upućeni su Centralnom komitetu SKS na usvajanje. Predsedništvo je razmatralo i prednacr izmena i dopuna Statuta SK Srbije i konstatovalo da su sva najbitnija pitanja koja se tiču odnosa u SKS, u dosadašnjem radu „uglavnom usaglašena”.¹⁹ Usvojen je i predlog Programa idejno-političkih zadataka, mera i aktivnosti članova, organizacija i organa SK Srbije na sprovođenju stavova CK SKJ o aktuelnim pitanjima „ostvarivanja odnosa na kojima se zasnivaju jedinstvo i zajedništvo u SR Srbiji”.²⁰

Presudna sednica CK SK Srbije za buduću karijeru Slobodana Miloševića, 27. po redu, održana je 26. februara 1986. godine. Prvo je usvojen program „idejno-političkih zadataka, mera i aktivnosti članova, organizacija i organa SK na sprovođenju stavova CK SKJ na kojima se zasniva jedinstvo i zajedništvo u SR Srbiji”. Radiša Gačić je ocenio da su u ovom dokumentu „jasno i konkretno utvrđeni pravci angažovanja, zadaci, mere i aktivnosti na daljem jačanju i razvijanju odnosa na kojima se zasniva jedinstvo i zajedništvo u Srbiji”.²¹

Hroničari su primećivali kako su tenzije znatno spuštene posle najnovijih zaključaka Predsedništva CK SKJ, a Radiša Gačić je optimistički naglašavao kako će se složenost odnosa u srpskoj partiji ubuduće izražavati i rešavati „kroz mnoštvo inicijativa koje će bogatiti i unapređivati ukupne ekonomske, kulturne i međunacionalne odnose u Srbiji”. Savez komunista Srbije definisan je na sledeći način: „Polazeći od jedinstvenih interesa radničke klase Jugoslavije, Programa i politike SKJ i principa demokratskog centralizma, Savez komunista Srbije, čiji su sastavni delovi SK Vojvodine i SK Kosova, kao deo jedinstvenog SK Jugoslavije, organizuje se i deluje kao samostalna i jedinstvena organizacija članova i njihovih organizacija u SR Srbiji”.²²

Pošto je u srpskoj partiji odavno već bio napušten princip demokratskog centralizma, predložena je nova statutarna definicija koja bi povećala ingerencije republičkog CK ali ne bi smanjila moć pokrajinskih partijskih rukovodstava. Po tom predlogu, kada bi se zaključilo da pokrajinski komiteti SK ne sprovedu politiku foruma i organa SK Srbije onda republički CK „ima pravo i dužnost da pokrajinskom komitetu na to ukaže, uz njegovu obavezu da to razmotri”. Ukoliko se posle kritike ništa ne promeni, republički CK „o tome pokreće raspravu, zauzima odgovarajuće stavove i na osnovu njih preduzima potrebne aktivnosti”.²³ Ovaj predlog je, na opšte iznenađenje, jednoglasno prihvaćen.

¹⁹ Slobodan Milošević predložen za kandidata za predsednika CK SK Srbije, *Politika*, 13. februar 1986, 1.

²⁰ *Kandidati*, NIN, 16. februar 1986, 15. U međuvremenu su podršku predlogu Predsedništva CK da se Milošević kandiduje dala predsedništva: republike, Socijalističkog saveza radnog naroda, Subnora, omladine, republičke Skupštine, kao i Komisija Skupštine Srbije za izbor i imenovanje, republičko Izvršno veće i Komisija za kadrovska pitanja Skupštine Privredne komore Srbije (*Politika*, 27. februar 1986, 1).

²¹ *Jedinstvo do jedinstva*, Borba, 27. februar 1986, 3.

²² *Definicija SK Srbije*, *Politika*, 27. februar 1986, 5.

²³ Milan Milošević, *Izbori, statut, jedinstvo*, NIN, 2. mart 1986, 14.

Mnogo više vatre bilo je oko utvrđivanja predloga kandidata za najviše partijske funkcije – za novog predsednika CK SK Srbije i za dva člana Predsedništva CK SKJ. U skladu sa ondašnjom birokratskom mimikrijom, suština problema teško se prepoznavala, ali je već iz obrazloženja Ivana Stambolića svim članovima CK bilo jasno kako je predlog da Slobodan Miloševića bude šef srpske partije imao dosta oponenta. Pada u oči činjenica da prvi put sam CK nije raspravljao o kandidatima za rukovodeća mesta, pa tek onda prosledio taj predlog u „javnu raspravu“ kako je to bilo uobičajeno, već je najviši forum srpskih komunista doveden pred svršenu situaciju. Stambolić je dosledno branio taj „novi postupak u našoj izbornoj praksi“. Za članove Predsedništva federalne partije predloženi su Dušan Čkrebić i Radiša Gačić, a predloženi su i novi članovi centralnih komiteta republičke i federalne partije.

Stambolić je krajnje diskretno nagovestio da na januarskoj sednici Predsedništva CK SK Srbije kada je utvrđivan predlog kandidata nije „uvek bilo jednoglasnosti“. U izbore se krenulo, objašnjavao je Stambolić, sa čvrstim opredeljenjem da se oni odvijaju javno, demokratski i da što više doprinesu jedinstvu Saveza komunista. Samim tim je prihvaćena i mogućnost „da od samog početka nemamo svi istovetna mišljenja o svakom kandidatu“. Zatim se ušlo u postupak „evidentiranja kandidata“ kako bi se iz te „širine, slobode masovnog predlaganja i ispoljavanja mišljenja“ postiglo jedinstvo oko opredeljenja većine: *„Ovakav postupak je nov u našoj izbornoj praksi. Bez obzira što evidentiranje kandidata nije isto što i kandidovanje, u svakom slučaju njegov je sastavni deo, njegova najšira baza. Prema tome, evidentiranje je značajan korak ka istinskom podružljivanju kadrovske politike, ka širenju broja njenih učesnika. Kažem 'korak' jer još nismo prevladali put dublje demokratizacije. Ali, iako ga ne idealizujemo, smatramo ga po mnogo čemu dragocenim“*.²⁴

Braneći postupak kandidovanja Miloševića, Stambolić je naglasio da CK federalne partije „nije imao primedbi ni na postupak ni na kandidata“, što nije bilo relevantno za osporavanje Miloševića. U pogledu primedbi koje su dolazile iz Predsedništva srpske partije o tome da je u predlaganju kandidata zaobiđen njen CK, Stambolić je odgovorio na sledeći način: *„Taj prigovor želim da opovrgnem. Ne samo što CK SKS nije zaobiđen, nego je učinjeno sve što je u nadležnosti Predsedništva CK SKS da članovi CK za svoj deo posla blagovremeno dobiju sve informacije, podatke i izveštaje. Nikada do sada CK SKS nije raspolagao sa više činjeničnog materijala i sa potpunijim uvidom u celinu dosadašnjeg izbornog postupka nego upravo sada. Zato danas imamo sve uslove da se opredelimo za predložene kandidate koji ulivaju poverenje na osnovu dosadašnjih rezultata rada“*.²⁵

Najsporniji deo „postupka evidentiranja“ bio je broj predloženih kandidata za čelnu funkciju u SKS, tj. zašto je predložen samo jedan kan-

²⁴ Jedinstvenoj bazi odgovara samo jedinstveno rukovodstvo, Politika, 27. februar 1986, 6.

²⁵ Jedinstvom do jedinstva, Borba, 27. februar 1986, 3.

didat. Stambolić je pokušao da objasni kako nije dovedena u sumnju „načelna prednost“ većeg broja kandidata: „To potvrđuje činjenica da je, recimo, za mesto predsednika CK SKS predloženo čak osam prihvatljivih kandidata. Međutim, jedan od njih je bio statutarno sprečen da prihvati kandidaturu, drugi je svojoj pretpostavio kandidaturu koja je pred vama, a ostali su, iz različitih razloga, izrazili želju da ne budu kandidovani. Očito je, prema tome, da se nije pošlo u kandidacioni postupak od unapred fiksiranog kandidata, niti sa namerom da se taj postupak završi sa jednim kandidatom, što bi zaista bilo nedemokratski i protivno važećim stavovima u Savezu komunista. Ali, kad se demokratskim postupkom od osam došlo do jednog kandidata sa najširim podrškom, onda takav ishod u potpunosti objašnjava zašto je predložen jedan kandidat“.²⁶

Kako bi pokazao svoju nepristrasnost, Stambolić nije preterano hvalio Miloševića, ali je naglasio kako je „lično uveren“ da će on uspešno obavljati dužnost predsednika CK: „Njegovim izborom podmlađujemo rukovodeći sastav u Republici. Stekao je toliko iskustva koja omogućuju da ne ponavlja ni svoje ni tuđe greške. Temeljno je upućen u probleme i puteve našeg ekonomskog razvoja na osnovama samoupravljanja, što ga posebno preporučuje za naredni mandat u kome će se i aktivnosti SKS dobrim delom odvijati baš na tom području. Čak i kada bismo prihvatili izrečene rezerve koje se odnose pre svega na njegovu žustrinu, na njegov temperament, čak i kada bismo sve to priznali kao potencijalne slabosti, u nekom opštem smislu one bi mogle biti i prednosti u uslovima kakvi su i kakvi nas čekaju. Pred nama je vreme jasnih i odlučnih razgraničenja sa nejasnim i neodlučnim stavovima, vreme koje nalaže brzo razgraničavanje sa različitim otporima, kolebanjima i verbalizmima“.²⁷

Stambolićevo izlaganje prva je osporila Vesna Janjić. Ona je podsetila na zaključke „opštepartijske debate“ sa 16. sednice CK SKJ, kao i na zaključke GK SK Beograda, upravo pod Miloševićevim predsedavanjem, kada je nedvosmisleno data podrška za više kandidata: „Nije prvi put da donosimo zaključke koje ne sprovodimo ili ih još češće različito tumačimo“.²⁸

Dragoslav Marković je poslednji put pokušao da spreči kandidaturu Slobodana Miloševića. Marković je sedeo potpuno na drugom kraju sale od Miloševića i Petra Stambolića. Čak ga je prazna stolica delila od njegovog dugogodišnjeg štićenika Tihomira Vlaškalića: „Sve to nije moglo izmaći pažnji članova CK-a. Ko s kim sedi na sednici, ili u skupštin-

²⁶ *Zašto jedan kandidat*, Politika, 27. februar 1986, 6. Stambolić je još naglasio da bi Predsedništvu bilo mnogo lakše da je samo prosledilo Centralnom komitetu kandidatske liste onako kako su dobijane sa terena: „Međutim, time bismo se iz oportunitizma oglušili o svoju dužnost a ovom forumu ne bismo olakšali opredeljivanje i odlučivanje. Nije se, dakle, od jednog kandidata pošlo već se do njega došlo. Niti je bilo niti je sada išta prejudicirano. I posle naše današnje odluke, put do definitivnog izbora ostaje otvoren do kongresa, pa i na samom kongresu. Otuda ne vidim ni jedan ozbiljan razlog da se ovim predlogom bilo koji član Centralnog komiteta oseti stavljenim pred svršeni čin“. (Isto).

²⁷ *Jedinstvom do jedinstva*, Borba, 27. februar 1986, 3.

²⁸ *Isto*.

skom restoranu, novinarima je bio pouzdan znak kakav je rejting pojedinih političara. Dve decenije uvek su zajedno sedeli Petar Stambolić i Draža Marković. Ali, vremena su se promenila. Puklo je najčvršće političko savezništvo²⁹.

Marković je prvo podsetio na svoju diskusiju iz jula 1985, na sednici Predsedništva CK SKS, kada se odlučno zalagao za više kandidata u kandidacionom postupku i svođenje uloge koordinacionih tela na koordinaciju i na razvlašćivanje njihovog monopola. Iako je njegovo mišljenje bilo predmet mnogih polemika i napada, mnoga rukovodstva i pojedinci zalagali su se za obaveznost više kandidata i u samom izbornom postupku: „Tada je to izgledalo mnogo demokratski, progresivno i izlaženje u susret zahtevima SK i njegovog članstva. Nekoliko meseci kasnije, suočavamo se sa činjenicom da se bez ikakvog objašnjenja, bez ikakvih dodatnih argumentacija, u sam kandidacioni proces ide, bar kad je reč o najvažnijim funkcijama, sa jednim kandidatom. Neće biti dobro prihvaćeno takvo rešenje u članstvu SK. Ispada da kod izbora sekretara ili članova Sekretarijata osnovnih organizacija na listi ima više kandidata, a kod ostalih odgovornih funkcija zadržavamo se na po jednom. Teško danas može bez posledica da dođe do tako drastičnih odstupanja od proklamovanog“.³⁰

Marković je govorio kako se osetio „kolektivni zahtev“ da se na najdemokratskiji način, između više kandidata, izaberu najsposobniji. Opštinski i međuopštinski komiteti SK predložili su više kandidata za najviše funkcije, ali se o tome nije raspravljalo. Tražio je da se taj proces nastavi, uz puno uvažavanje kandidatske liste koju je predložio sam Stambolić. Njoj je trebalo dodati i druge kandidate kako bi do izražaja došla demokratska volja većine. U tom smislu, predložio je Špiru Galovića kao još jednog kandidata za članstvo u Predsedništvo CK SKJ.³¹

Kada je u jednom trenutku Marković stavio primedbu da među kandidatima za budući Centralni komitet nema dovoljno radnika, u sali se čuo neprijatan žamor. Ivan Stambolić nije propustio da se našali na račun toga: „Dobro je da se javljaju novi borci za radnike. A što se tiče osporavanja demokratičnosti, mogu da kažem da je ovog puta bilo više demokratije nego kad smo ja i Draža birani.“³²

Protiv liste koju je predložio Ivan Stambolić bilo je 11 glasova. On je ipak bio zadovoljan: „Podržavamo stav izražen na sednici CK SKJ da se kandiduje više kandidata. I ne samo da ga podržavamo, nego smo ga i zastupali čitavim dosadašnjim tokom evidentiranja i predlaganja. Stoga

²⁹ S. Đukić, *Kako se dogodio vođa*, 98.

³⁰ *Borba*, 27. februar 1986, 3.

³¹ M. Milošević, *Izbori, statut, jedinstvo*, 14.

³² Navedeno prema: S. Đukić, *Kako se dogodio vođa*, 99. Dragoslav Marković je ipak ostao usamljen. Sam Galović je odustao od kandidature, a Ratko Butulija je istakao kako je ovo kandidovanje na sednici CK samo završna slika onoga što se poslednjih meseci rešavalo u osnovnim organizacijama, u opštinskim komitetima, „pa i celom CK“. Bogdan Radojčić je tražio da se više ne ponavlja sve ono o čemu je bilo govora na mnogobrojnim forumima pre sednice.

nam se ne može prigovoriti da smo se o taj stav oglušili time što se u jednoj fazi izbornog procesa iz već pomenutih razloga broj kandidata za određene funkcije sveo na jednog. Takav ishod izraz je poštovanja realnih okolnosti i mogućnosti, ali i odgovornosti Predsedništva za postupke koji vode jedinstvu CK SK Srbije. Da je Predsedništvo prosledilo CK sve predložene kandidate i kada bi CK to isto učinio prema članstvu, ono bi nam neizbežno uzvratilo ili svojim prvobitnim predlozima, ili bi se u bazi samo produbile razlike ispoljene na Predsedništvu. Na taj način bi se uobičajeni, demokratski odnos većine i manjine neizbežno izvirgao u konfrontirajući odnos”.³³

Tako je završena prva faza specifičnog izbornog postupka u CK SK Srbije o kojoj javnost nije mnogo znala, a i to što je znala nije, kako je primetio komentator NIN-a, saznavala „na žalost preko sredstava javnog informisanja”.³⁴

Bilo kako bilo, Ivan Stambolić je kasnije gorko zažalio zbog svog izbora, ali je istovremeno i priznao kako je teško pogrešio. Isticao je kako je osnovna greška bila sistemska jer su izbori bili delegatski, a ne slobodni. Podršku Miloševiću objašnjavao je potrebom za generacijskom smenom u političkom rukovodstvu Srbije: „Mi smo tada smatrali da za predsednika Centralnog komiteta treba da dođe mlađi čovek, ambiciozniji i neopterećen hipotekama iz naše bliže ili dalje političke prošlosti”.³⁵

U tadašnjoj sterilnoj partijskoj hijerarhiji Slobodan Milošević je iskakao, makar verbalno, izvesnim osobinama koje su ga preporučivale za nastupajuću fazu promena. Iako je uočavao njegove negativne osobine („uviđao sam da ume da prenaagli, da izabere preke puteve, da ishitreno iskorači, da površno zaključi, da pretvrdo presudi”), Stambolić je očekivao da će se te Miloševićeve osobine u timskom radu kakav je tada postojao manje ispoljavati: „Pošto su nas čekale neizvesne političke borbe za reformske promene, pre svega u privrednom i političkom sistemu, nametala se potreba da na čelo najveće partijske organizacije u Jugoslaviji dođe odlučan i dinamičan čovek. Meni se Milošević tada činio ponajviše takvim”.³⁶

Stambolić se nije obazirao na brojna upozorenja da čini grešku. I kada bi ponekad bio podozriv, Milošević je umeo da „naglašenim prija-teljskim postupcima” ublaži svoja politička i druga preterivanja: „Time nas je sve zavarao. Pripisivao sam to ispadima lične prirode, a nikako politički promišljenom ponašanju. A upravo je ono bilo u igri – čitava jedna taktički razvijena igra zavaravanja. Zahvaljujući tome uspeo je da održi privid kako se mi slažemo oko najkrupnijih stvari, kao što su Srbija i pokrajine, odnosi u Federaciji, reforme političkog i privrednog sistema, opasnost od nacionalizma, karakter i uzroci krize”.³⁷

³³ M. Milošević, *Izbori, statut, jedinstvo*, 14.

³⁴ *Isto*.

³⁵ Ivan Stambolić, *Put u bespuće*, Beograd 1995, 135.

³⁶ *Isto*, 137.

³⁷ *Isto*, 141.

Stambolić je Slavoljubu Đukići rekao i to da on nije bio za jednog kandidata na listi, jer je bio siguran u Miloševićevu pobedu: „*Nisam strahovao, imao sam tada veliki uticaj. Mislim da bi CK izabrao Miloševića. Sloba je želeo da bude sam na kandidatskoj listi, i u tome su ga podržavali Petar, Ljubičić i Čkrebić. Ja sam u početku bio za listu sa više kandidata, ali sam kasnije od toga odustao*“.³⁸

Najglasniji u osporavanju Miloševića bio je D. Marković koji je, izgleda, „nešto znao o njemu“ ali o tome nije hteo da govori: „*Da je Draža s tim istupio otvoreno, a ne u vidu zagonetnog prećutkivanja nečega što Milošević izbor potkopava, izbor predsednika CK bi se možda drugačije odvijao. Ovakvo, Draža je o njemu uopšteno govorio: da li je ili nije taktičan, ima li ili nema iskustva u političkom radu, nije za partijski rad. Smetao mi je i ton kojim je dovodio Milošević izbor pod sumnju – kategoričan, nespreman za protivargumente, što, inače, nije svojstveno Draži. A upravo taj beskompromisan ton kao da je proistiicao iz nekog saznanja koje nije hteo da obelodani. Odmah posle izbora novog predsednika, Draža mi je rekao da meni istorija nikada neće oprostiti taj izbor, kako mi srpski narod nikada neće oprostiti to što sam Miloševića progurao, da će Milošević sve uništiti*“.³⁹

Sada je aktivizam Slobodana Miloševića mogao da dođe do punog izražaja i on zaista nije gubio vreme. Obilazio je one za koje je znao da će ga podržati ako ih uveri u svoju „revolucionarnu i marksističku iskrenost“ i spremnost da brani socijalizam, bez ostatka. Govoreći na sastanku Gradskog odbora SUBNOR-a Beograda, istakao je da je problem neresavanja krize u Jugoslaviji u „snagama koje se protive promenama“, a one su posebno bile jake u Savezu komunista: „*Za novi krupan korak naše revolucije neophodno je da se na čelu nađu najsposobniji kolektivi i pojedinci, da prestane njihovo utapanje u proseke pod parolom lažne solidarnosti i socijalizacije dohotka. Naš socijalizam sa svojim teškoćama čini se mnogim svojim neprijateljima u zemlji i van nje kao protivnik koga će sada konačno savladati. Nekada prikrivena antikomunistička aktivnost sada je u mnogim sredinama postala gotovo legalizovana. U Beogradu ima časopisa, tribina, izdavačkih projekata i javnih istupanja pojedinaca koji često afirmišu ne samo antikomunističke ideje, već i neke konzervativne i reakcionarne, čak i za mnoge progresivne ljude u Evropi i širom sveta koji nisu komunisti*“.⁴⁰

Milošević je želeo je da one koji su sumnjali u njega uveri da je upravo on pravi izbor. Jako uporište zadobio je među komunistima beogradskog Univerziteta, najviše zahvaljujući svojoj supruzi, koja je verovatno „teorijski“ osmislila njegovo istupanje. Bilo šta da je u pitanju, Milošević je 3. aprila 1986. govorio na izbornoj konferenciji SK Univerziteta i poručio da samoupravljanje i socijalizam nemaju alternativu, da bi se ostvario krajnji cilj: ukidanje države i stvaranje novog društva: „*Problemi*

³⁸ S. Đukić, *Kako se dogodio vođa*, 100.

³⁹ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 148–149.

⁴⁰ S. Milošević, *Godine raspleta*, Beograd 1989, 76–77.

sa kojima se susreće naše društvo ne bi smeli da nas u svakom pogledu iznenade. Jedan deo naših teškoća mogao bi se smatrati očekivanim. Nije sporna činjenica da je period preobražaja društva kao države u društvo kao asocijaciju neposrednih proizvođača jedno od najtežih pitanja i teorije i prakse socijalizma. A u izvesnoj meri, etapa u kojoj se mi sada nalazimo, prenošenje funkcija države na tzv. organizovano društvo, predstavlja upravo jednu od faza te transformacije. Suočeni sa ovim činjenicama, znači da smo suočeni s jednom teorijskom i praktičnom realnošću za koju se može reći da je bila očekivana bar kao moguća i složena. Našli smo se u situaciji koja nije laka i koja je veoma složena, ali nije bezizlazna".⁴¹

Milošević je upozoravao univerzitetske radnike i da sloboda u naučnom i istraživačkom radu ne podrazumeva da se u njeno ime mogu „kroz obrazovno-vaspitni proces mlade generacije plasirati nenaučna, konzervativna i reakcionarna shvatanja“. Takvom „interpretiranju slobode“ komunisti Beogradskog univerziteta morali su da se suprotstave: „U danima i godinama koje su pred nama, biće potrebne velike promene u ekonomskom i političkom životu našeg društva da bi ono moglo da se uspešno razvija, uključi u međunarodnu podelu rada i razvijeni svet. U realizaciji tih promena veliki, možda i najveći deo odgovornosti pripašće generaciji koja se sada školuje na univerzitetu (...) Zato su danas društveno obrazovanje mlade generacije i formiranje njenog marksističkog pogleda na svet istorijski potezi koji se vuku za sutrašnji dan, za našu budućnost".⁴²

Savremenici se činilo da je posle pada Aleksandra Rankovića (1966) prvi put neko u Srbiji bio na putu da ima apsolutnu vlast. Izgledalo je da je Ivan Stambolić ostao sam na piramidi vlasti, bez konkurencije. Kao predsednik Republike, pored svog intimnog prijatelja Slobodana Miloševića, koga je ustoličio kao jedinog kandidata za mesto predsednika srpskih komunista, mogao je da se oseća sigurno. Milošević je, međutim, odmah i bez čekanja, već u aprilu 1986, jasno stavio do znanja da mu je u krvi visoka karijera i da se neće zadovoljiti ulogom drugog čoveka Srbije, jer je upravo on bio šef najmoćnije institucije u zemlji.⁴³

Prema ustaljenoj proceduri, i buduće Predsedništvo CK SK Srbije koje je tek trebalo da bude „izabrano“ na kongresu, sastavljalo se znatno pre samog čina izbora. Milošević je po Stambolićevom izboru prihvatio Zorana Sokolovića, Borisava Jovića, Bogdana Trifunovića i Radmilu Anđelković, koji će kasnije postati njegov glavni oslonac u rušenju Stambolića, što samo pokazuje kakav je „smisao“ imao Stambolić da odabere svoje buduće protivnike. Momčilo Baljak, Vasa Milinčević i Milenko Marković nikako nisu bili po Miloševićevom ukusu, ali ih je, posle dosta natezanja, ipak prihvatio.⁴⁴

Prvi put su krupne reči između Ivana Stambolića i Slobodana Miloševića izmenjene kada je na red došao izbor Dragiše Pavlovića za pred-

⁴¹ Odgovornost univerziteta danas, Politika, 5. april 1986, 5.

⁴² Isto, 6.

⁴³ S. Đukić, Kako se dogodio vođa, 105–106.

⁴⁴ Isto, 106.

sednika Gradskog komiteta SK Beograda. Iako je to ranije bilo dogovoreno, Milošević je iznenada pokušao da zaobiđe Pavlovića. Nije se direktno suprotstavio njegovom izboru, ali je posredno podstakao beogradski partijski aparat, čiji je šef još uvek bio, da istakne zahtev za više kandidata i da traži „demokratski postupak“. Tako se pojavila lista na kojoj se našlo još sedam kandidata, a među njima i Aleksandar Bakočević, Mihailo Milojević, Živorad Minović i Dušan Mitević. I ovoga puta je bilo po Stambolićevoj volji, ali se jasno videlo da su između dva prijatelja počele da pucaju neke sponе koje su ih do tada čvrsto povezivale.⁴⁵

Milošević je veoma dobro znao da su kadrovi najvažniji faktor u borbi za vlast, pa je uspeo da u gotovo celo rukovodstvo Gradskog komiteta ubaci ljude u koje je imao veliko poverenje i koji su mu do kraja odano služili. Pavloviću ništa nije preostalo već da se sa tim složi. Tako su ideološku pesnicu beogradske partijske organizacije sačinjavali Radoš Smiljković, Jagoš Purić, Slobodanka Gruđen, Mihailo Milojević, Dušan Mitević, Slobodan Jovanović, Snežana Aleksić, Zoran Todorović i Nebojša Maljković. Sa njima je čvrsto bila povezana grupa iz Univerzitetske konferencije Saveza komunista: Nikola Ristić, Miloš Aleksić, Danilo Marković, Vljako Petković, Vladimir Štambuk i Petar Škundrić. Svi su oni aktivno učestvovali u rušenju prvo Pavlovića, a zatim i Stambolića, a kada je komunistički režim propao, mnogi od njih učestvovali su u stvaranju Socijalističke partije Srbije.

Dragiša Pavlović je izabran za predsednika Predsedništva GK SK Beograda 23. aprila 1986, na 17. izornoj sednici Gradske konferencije SK. Konferencija je bila pompezna – održana je u dvorani Kolarčevog narodnog univerziteta, pred 900 delegata. U centru pažnje bio je, naravno, Slobodan Milošević.

Održao je veoma dug govor u kome je predstavio svoju političku filozofiju uoči predstojećeg kongresa SK Srbije. Prvo je govorio o ekonomskim temama, krajnje uopšteno i bez konkretnog sadržaja: ekstenzivan privredni razvoj ne može da savlada krizu, već se to može uraditi uz oslonac na „kvalitativne činioce privređivanja i uspostavljanje veza sa razvijanimima“; neophodna je primena moderne tehnologije planiranja i upravljanja, treba se okrenuti ka proizvodima i uslugama „koje sadrže mnogo znanja a malo materijala i malo potrošnje“; Beograd je prirodna sredina za nove tehnologije, pa treba menjati programe škola i fakulteta. Sve je to trebalo uraditi „na osnovama našeg socijalističkog samoupravnog sistema i federativnog uređenja zemlje“.⁴⁶

Druga tema koju je Milošević maksimalno koristio u tom periodu, bila je neophodnost idejne ofanzive Saveza komunista. Uvek je isticao da je idejni rad bio dugo zanemaren, što je trebalo da navede na zaključak da je upravo on bio taj koji je stvari pokrenuo sa mrtve tačke. I ovoga puta je

⁴⁵ Isto, 106–107.

⁴⁶ Jedinstvo u krizi je teže ostvarljivo ali je potrebije, Politika, 24. april 1986, 5.

govorio kako je osnovna slabost bila u tom što je „zanemarena poznata istina“ da bez revolucionarne teorije nema ni revolucionarne prakse: „Čak i u meri u kojoj je vođena, idejna borba je imala čisto defanzivni karakter, nije išla u susret potrebama razvoja, već je tapkala za njim. Teorijska misao u mnogim oblastima društvene svesti još uvek ne daje potrebne odgovore na probleme razvoja društva. Tako smo došli u situaciju da okrivljujemo društvenu praksu i ukazujemo na njenu nesaglasnost sa deklarisanim i normativnim rešenjima, umesto da društvena praksa bude kriterijum vrednosti teorijske i idejne aktivnosti društva i Saveza komunista“.⁴⁷

Aluzija na Ivana Stambolića koji je svojim „mekšim prilazom“ do- zvolio liberalizaciju javne reči, prvo u Beogradu, pa onda i u Srbiji, bila je očigledna. Milošević je bio zadovoljan stanjem u „dnevnim informativnim glasilima“, ali ne i u nedeljnicima i izdavačkim kućama u kojima se i dalje objavljuju tekstovi „antisocijalističke sadržine“. Javna glasila nisu bila oslobođena odgovornosti za društveni razvoj i nisu mogla da imaju onu vrstu samostalnosti koja bi ih stavila „u poziciju sile izvan i iznad društva“.⁴⁸

Posebno je bio nezadovoljan napadima na KPJ, „ličnost Tita i osnovne vrednosti revolucije“. Osvrnuo na pojedince iz SK koji su „organizovanu akciju komunista na zaštiti revolucionarnih vrednosti“ tumačili izrazom konzervativizma i dogmatizma: „Nosiooci ovih liberalističkih shvatanja smatraju Savez komunista nepotrebnim, mada za sebe smatraju da su neophodni. Oni bi da izigravaju generale kojima je vojska suvišna. Liberalističke ideje i ponašanja parališu mnoge nužne, konstruktivne akcije SK i time doprinose njegovom diskreditovanju i pružanju podrške onim snagama koje bi želele da SK uklone sa istorijske scene. Liberalizam naših drugova svakako nema motive naših neprijatelja, ali im ide na ruku“.⁴⁹

Dosta prostora Milošević je posvetio i svojoj trećoj omiljenoj temi – borbi protiv nacionalizma „oko koga se redovno okupljaju sve neprijateljske snage“. Da bi se to sprečilo, SK je morao da istrajno radi na „razvoju međunacionalnih odnosa na osnovama ravnopravnosti i bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti“.

Poseban problem predstavljali su srpski nacionalisti koji su nastojali da „maksimalno zloupotrebe“ stanje na Kosovu: „Iseljavanje Srba i Crnogoraca pod pritiskom, sporosti, nedoslednosti u rešavanju tog problema doveli su do toga da nacionalistički istupi počinju da tolerišu i ljudi koji nikada nisu bili nacionalisti. Grubost nacionalističkih ispada i otvoreni pokušaji zloupotrebe teških i složenih političkih prilika na Kosovu otkrili su pravo lice i namere šačice nacionalista koji su delovali sa direktnim ciljem izazivanja nereda. Pokušaj grupe nacionalista koji deluju u Beogradu da iskoriste dolazak građana iz Kosova Polja za svoje ciljeve, pokazao je vidljivo koliko njima u stvari nije stalo ni do tih građana, niti da se problemi rešavaju, već naprotiv, da se što više zaoštravaju“.⁵⁰

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto, 5–6.

Formalan izbor Slobodana Miloševića za vođu srpskih komunista obavljen je na 10. kongresu SK Srbije, održanom od 26. do 28. maja 1986. godine. Poslednjeg dana kongresa delegati su na plenarnoj sednici, kojom su predsedavali Azem Vlasi i Bogdan Trifunović, usvojili izveštaje o radu komisija i politički izveštaj o radu CK SK Srbije u prethodne četiri godine. Obrazloženje za Rezoluciju 10. kongresa podneo je Milošević: „Tekst Rezolucije 10. kongresa, koji je komisija utvrdila na osnovu Predloga rezolucije, referata druga Ivana Stambolića i rasprave koja je vođena, izražava idejno-politički odnos SK Srbije prema aktuelnoj i političkoj situaciji u našoj republici i našoj zemlji i prema istorijskoj odgovornosti Saveza komunista za razvoj socijalističkog samoupravljanja i izlazak iz krize, za bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti, za napredak i jačanje SR Srbije i SFRJ”.⁵¹

Milošević se polako uživljavao u novu funkciju, sa приметnim crtama mesijanstva, koje je često klizilo u običnu demagogiju, ali je to ostavljalo utisak da će se nešto promeniti. Bio je dosta kritičan prema postojećoj praksi („mnogi zadaci preuzeti pre četiri godine čekaju i danas da budu realizovani”); naglašavao je da kongresna dokumenta obavezuju komuniste ne samo na rad već i na rezultate: „Zato prva reč koju komunisti na ovom kongresu treba da daju svojoj partiji i svome narodu tiče se toga obećanja da se ne prečute neostvareni zadaci, niti razlozi zbog kojih nisu ostvareni. Zato prvo opredeljenje na ovom kongresu treba da bude opredeljenje za realizaciju izglasanih opredeljenja, preuzetih zadataka za onu već staru Titovu parolu da se reči pretvore u dela. Savez komunista Srbije mora da angažuje sve moralne i materijalne snage kojima društvo raspolaže da se problemi reše, da se iz krize izađe, da se dalje razvijamo kao socijalističko i ekonomski i kulturno razvijeno društvo. To je izazov za sve dobronamerne, hrabre, prave ljude”.⁵² Kongresna rezolucija je, posle Miloševićevog obrazloženja, usvojena bez rasprave.

Delegati 10. kongresa su zatim, kako je bilo i planirano, izabrali 157 članova novog Centralnog komiteta. Prema službenim podacima, Slobodan Milošević je dobio 151 glas. Izabrani su i članovi Statutarne (16) i Nadzorne komisije (15) i 19 kandidata za članove Centralnog komiteta SKJ. Posle završetka rada kongresa, novi CK je održao konstitutivnu sednicu kojom je predsedavao Ivan Stambolić. Odlučeno je da novo Predsedništvo ima 21 umesto dotadašnjih 20 članova. Pošto je utvrđena lista kandidata, tajnim glasanjem izabrano je novo Predsedništvo. Stambolić je odmah zatim otvorio prvu sednicu novog Predsedništva, na kojoj je tajnim glasanjem za predsednika izabran Milošević, a za sekretara Predsedništva Zoran Sokolović. Obojica su dobili 21 glas.⁵³ Funkcija „predsednika Predsedništva” uspostavljena je na ovom kongresu posle izmena Statuta SK Srbije.

⁵¹ Vera u uspeh i progres, Politika, 29. maj 1986, 2.

⁵² Isto.

⁵³ Slobodan Milošević predsednik Predsedništva CK SK Srbije, Politika, 29. maj 1986, 1; Novi ljudi, NIN, 1. jun 1986, 15.

Vreme je pokazalo da bi Milošević, da se tada nije dočepao najvažnije poluge vlasti, nestao sa političke scene. Ovako su ostareli ilegalci dobili novu nadu da će njihov lider („anti-Gorbačov“) spasiti revoluciju⁵⁴ Odmah pošto je Milošević izabran, Ivanu Stamboliću je prišao Špiro Galović i rekao: „Kroz šest meseci zabiće ti nož u leđa!“⁵⁵

Bilo kako bilo, poslednja je bila Miloševićeva. On se zahvalio Kongresu u ime svih novoizabranih funkcionera. U njegovom obraćanju dominiralo je sećanje na „slavnu komunističku prošlost“ koja je i u novim uslovima trebalo da bude ideja-vodilja daljeg razvoja društva, kao i nada za uspešno savladavanje teškoća: „Mi znamo za period našeg razvoja kada smo sa ponosom gledali u lice čitavog sveta zbog uspeha koje smo postizali u svom razvoju i zbog dostojanstva sa kojim smo podnosili teškoće. Ako smo se u ovome periodu našli u krizi, nismo na kraju istorije. Naprotiv. Sve što je potrebno za izlazak iz krize, sve je tu: i pamet da se smisle rešenja, i upornost da se na njima istraje, i optimizam da se u ta rešenja veruje. Vreme se promenilo i neke stvari iščezavaju zauvek sa političke i društvene scene. Ali, u političkoj organizaciji kojoj pripadaju komunisti ne mogu zastareti razlozi zbog kojih komunisti treba da izazivaju poverenje i poštovanje drugih ljudi: sloboda, društvena svojina, bratstvo i jedinstvo“.⁵⁶

Verovatno niko u pobedničkoj euforiji nije pretpostavljao da je to poslednji kongres srpske komunističke partije.

⁵⁴ Vidosav Stevanović, *Milošević, jedan epitaf*, Beograd 2002, 50.

⁵⁵ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 202.

⁵⁶ Izazov za hrabre i sposobne ljude, *Politika*, 29. maj 1986, 1. Milošević se zahvalio i veteranima revolucije koji su otišli sa političke scene: „Mnogi među njima celog života su radili i živeli za druge, za buduće ljude, za sutrašnji dan. Na te druge ljude i sutrašnji dan otišao je čitav njihov život i mladost i zrelo doba. Jedina moguća nagrada u ovom trenutku za sve što su veterani revolucije učinili za svoj narod i društvo treba da im bude izvesnost da su veliki proleterski ideali za koje su se opredelili u mladosti, danas politički program i svakodnevna politika partije i društva u kome radi i živi jedno novo pokoljenje. Danas, kad sve nije kako bismo želeli i kad toliko želimo da život bude bolji i srećniji, potrebno je i nešto od onog optimizma koji je grejao njihova srca kada im je objektivno bilo teže nego nama sada“. (Isto)

Kosta Nikolić

HOW SLOBODAN MILOŠEVIĆ GOT ELECTED FOR THE LEADER OF SERBIAN COMMUNISTS (II)

Summary

Formal election of Slobodan Milošević for the president of the Presidency of the Central Committee of the League of Communists of Serbia was conducted on the Tenth Congress of the Party, held from 26th until 28th of May 1986. The elections were accompanied by the great division in the League. Milošević was elected for the post of prevailing political power with the decisive aid of Ivan Stambolić. Although the general public perceived Milošević as a liberal communist prone to discontinue the dogmatic policies of his predecessors, only a year after a conflict between him and Ivan Stambolić erupted, as a consequence of Milošević's desire to grasp the absolute power. Milošević's election for the leader of Serbian communists deepened the crisis of the Yugoslav state and prompted its resolution in the sequence of bloody civil wars, in which Milošević's historical role was especially negative.

IZVORI

SLOBODAN SELINIĆ, istraživač-saradnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

NATAŠA MILIĆEVIĆ, istraživač-pripravnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

SRPSKO GRAĐANSTVO I PITANJE RATNE DOBITI 1946. GODINE

*Pismo beogradskih trgovaca ministru finansija
Sretenu Žujoviću*

Sa ciljem ekonomskog razvlašćivanja srpskog građanstva nova jugoslovenska vlast je primenila niz mera društveno-ekonomskog i političkog karaktera. Pored konfiskacije imovine kao prve i najvažnije mere, borbe protiv špekulacije i sabotaže, novčane reforme, a kasnije i nacionalizacije, primenjena je i mera oduzimanja ratne dobiti. Za razliku od konfiskacije imovine koja je pogodila pre svega krupno građanstvo (industrialce, trgovce, bankare...), mera oduzimanja ratne dobiti je obuhvatila srednje i sitno građanstvo, mada nije zaobišla ni krupnije predstavnike građanstva. Ona je trebalo da kazni njihovo poslovno ponašanje u uslovima minulog rata, a posebno privrednike koji su ostvarili, kako se pretpostavljalo, znatniji profit špekulacijom ili poslom na crnoj berzi. Na meti su se našli tzv. crnoberzijanci, odnosno svi oni koji su koristili poremećene privredne tokove i prodavali pojedine proizvode po nekoliko puta višoj ceni. Na taj način oni su uvećali svoju imovinu, kako se govorilo, koristeći „bedu naroda, privredne prilike i veze sa okupacijskim vlastima“. Sude-nje ratnim dobitnicima je predstavljalo i klasnu i ekonomsku meru. Građanstvu je oduzimana imovina kao vid ekonomskog razvlašćivanja. Preko nje se insistiralo na imovinskoj jednakosti. U isto vreme ona je bila i način da se obezbede novčana sredstva za obnovu ratom uništene zemlje.

Da će takva mera biti uvedena nagovešteno je već na Skupštini ASNOS-a u jesen 1944.¹ Šest meseci kasnije, maja 1945, Predsedništvo AVNOJ-a je usvojilo Zakon o oduzimanju ratne dobiti stečene za vreme okupacije. Građanski političari, M. Grol i J. Prodanović, smatrali su da se

¹ Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština Srbije (9–12. novembar 1944), Beograd 1945, 218.

zbog proizvoljnosti pojedinih članova može dogoditi da pod udar zakona dođu i lica koja ne pripadaju „ratnim bogatašima“.²

Pod ratnom dobiti podrazumevalo se svako uvećanje imovine u uslovima okupacije koje je na dan 9. maja 1945. prelazilo 25.000 dinara DFJ po odbitku troškova života. Smatralo se da su vanredne prilike rata pružile pojedincima povoljnu priliku za gomilanje dobiti koja u normalnim okolnostima privređivanja ne bi mogla da iznosi više od pomenutog iznosa. Pod udar je dolazila imovina stečena u uslovima rata kako u zemlji tako i u inostranstvu. U ratne dobitnike ubrajana su sva fizička ili pravna lica, jugoslovenski državljani ili stranci, koja su se bavila ma kakvom delatnošću usmerenom na povećanje prihoda iznad normalne dobiti od 25.000 dinara. Računalo se da je imovina koja se smatrala ratnom dobiti stečena trgovinom, industrijom ili zanatom. Samostalne zanatlije koje nisu upošljavale više od jednog pomoćnika i jednog učenika, zemljoradnici koji nisu stalno upotrebljavali najamnu radnu snagu, kao i lica koja su pretrpela veliku štetu usled ratnih događaja (bombardovanja, miniranja i sl.) i čija je imovina 9. maja 1945. bila manja nego 6. aprila 1941. nisu smatrana ratnim dobitnicima i ostali su van označenog kruga ratnih dobitnika.³ U raspisu Ministarstva finansija Srbije od oktobra 1945, među licima koja zakonom nisu smatrana potencijalnim ratnim dobitnicima napravljena je selekcija, pa je i izvestan broj zemljoradnika mogao da bude uvršten u ratne dobitnike. U pitanju su zemljoradnici koji su se za vreme rata obogatili donoseći u gradove male količine svojih proizvoda koje su prodavali na crnoj berzi, a iz gradova odnosili čitave sobe nameštaja, klavire i druge stvari od vrednosti. Oduzimanju ratne dobiti trebalo je podvrći „samo naročito upadljive primere ovakvog bogaćenja za vreme rata, pri čemu slobodno uverenje članova komisije treba konačno da odluči“.⁴

Za utvrđivanje ratne dobiti ustanovljene su komisije za ratnu dobit pri sreskim i okružnim narodnooslobodilačkim odborima od po pet članova. One su morale da putem javne rasprave a na osnovu slobodne procene utvrde visinu ratne dobiti. Komisije za ratnu dobit pri sreskim narodnim odborima utvrđivale su ratnu dobit fizičkim licima, a pri okružnim odborima bile su nadležne za pravna lica koja su imala upravu na dan oslobođenja na teritoriji dotičnog okruga. Oduzeta imovina išla je u Fond za obnovu zemlje i pomoć postradalim krajevima, kao jedan od načina finansiranja obnove zemlje.⁵

² Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944 - 27. oktobar 1945), 240-249.

³ Službeni list DFJ, br. 36, 29. maj 1945.

⁴ Arhiv Srbije Železnik (AS), Ministarstvo finansija (MF) Narodne Republike Srbije (NRS), komisija za ratnu dobit; k-2129; Raspis MF NRS br. 33.687 (red. br. 179) od 5. oktobra 1945. Na meti su se našli posebno zemljoradnici čiji je posed prelazio 10 hektara obradive zemlje, odnosno kod porodične zadruge 20 hektara (*Isto*, Predsedništvo narodne vlade Srbije br. 225 od 4. decembra 1945 - okružnim narodnim odborima).

⁵ Službeni list DFJ, br. 36, 29. maj 1945.

Pomenuti zakon je dopunjen i izmenjen u skladu sa Ustavom i ponovo usvojen 24. juna 1946. Novi Zakon o ratnoj dobiti iz jula 1946, osim odluka koje su poništavale donete presude protiv zadružnih organizacija, nije ništio prethodni već je propisivao sve postupke kojima će se ubuduće sprovoditi pre svega naplata utvrđene ratne dobiti (nadležne sudove, pravo žalbe na odluke suda i dr.). Osnovni cilj zakona vidljiv je u težnji vlasti da se što pre izvrši naplata dobiti i okonča sprovođenje pomenute mere.⁶

U radu komisija za ratnu dobit javljalo se više problema (otkrivanje ratnih dobitnika, procene visine ratne dobiti, naplata ratne dobiti). Ratni dobitnici su morali sami da se prijavljuju, što nije bio čest slučaj iako je zakon propisivao rokove za prijavljivanje i kazne. Za neprijavljivanje u roku od 30 dana sledila je kazna od 15% od ukupne procenjene ratne dobiti, a ako to nisu učinili ni posle pismenog poziva odnosno opomene kazna je povećavana na 30%.⁷ U Beogradu je, posle upućivanja javnog poziva da se sami prijave, prijavu podnelo samo devet ratnih dobitnika. Pri tome oni se nisu prijavili kao ratni dobitnici već „kao ratom oštećeni“.⁸ Vlast je zahtevala od masovnih organizacija da se uključe u otkrivanje ratnih dobitnika.⁹ Prema jednom podatku iz polovine novembra 1945, u Beogradu se nalazilo preko 350 ratnih bogataša.¹⁰ Slično je bilo i u ostalim gradovima.

Samostalno prijavljivanje privrednika-ratnih dobitnika je davalo skromne rezultate, pa je mnogo češći i efikasniji način za njihovo otkrivanje bio putem dostava i denuncijacija sugrađana, prijava aktivista masovnih organizacija ili podataka iz poreskih knjiga. Kao važan način otkrivanja ratnih dobitnika on je apostrofiran i u Uputstvu za izvršenje Zakona o oduzimanju ratne dobiti stečene za vreme okupacije.¹¹ Ministarstvo finansija Srbije je početkom avgusta 1945. raspisom naložilo svim komisijama pri okružnim i sreskim narodnim odborima da odmah pristupe izvršenju zakona, uz „strogo“ vođenje računa „da ni jedan ratni dobitnik ne promakne, a da ne vrati narodu preko Fonda za obnovu zemlje i pomoć postradalim krajevima njegovu neopravdano stečenu imovinu za vreme neprijateljske okupacije“.¹² Na taj način rapidno je povećan broj otkrivenih ratnih dobitnika. U unutrašnjosti Srbije taj broj se popeo na nekoliko stotina, dok je u Beogradu za manje od pola godine narastao na skoro 6.000

⁶ Isto, br. 52, 28. jun 1946; Zakon o potvrdi i izmenama i dopunama Zakona o oduzimanju ratne dobiti stečene za vrijeme neprijateljske okupacije od 24. maja 1945.

⁷ Službeni list DFJ, br. 36, 29. maj 1945.

⁸ Poziv je upućen 10. avgusta i važio je do 10. septembra 1945 (*Politika*, 10. avgust 1945, 5; *Politika* 16. novembar 1945, 6).

⁹ AS, MF, NRS komisija za ratnu dobit, k-2129; Raspis MF NRS br. 33.687 (red. br. 179) od 5. oktobra 1945.

¹⁰ *Politika*, 16. novembar 1945, 6.

¹¹ Službeni list, br. 52, 24. jul 1945.

¹² AS, MF NRS, komisija za ratnu dobit, k-2129; Raspis MF NRS br. 121 o započinjanju postupka za primenu Zakona o oduzimanju ratne dobiti od 2. avgusta 1945.

(april 1946).¹³ U jednom trenutku to je dobilo ozbiljne razmere pa su usledile intervencije CK KPJ i Ministarstva finansija radi smanjenja broja ratnih dobitnika.¹⁴ Posle toga znatno je smanjen broj osuđenih „ratnih bogataša.“ U Beogradu (sa Zemunom), prema podacima iz aprila 1946, broj je smanjen za osam puta (sa 5.912 na 707).¹⁵ To je svedočilo o izuzetnim preterivanjima u tumačenju pojma „ratnih bogataša“. Od 5.912 prijavljenih ratnih dobitnika posle prve revizije na internim sednicama oslobođeno je skoro 60%.¹⁶

U radu komisija za ratnu dobit uz primetan nehat bilo je dosta grešaka, propusta i nedostataka. Pojedine komisije su osnovane nekoliko meseci posle stupanja zakona na snagu. Vidljivi su bili odsustvo kontrole narodnih odbora kao nadležnih vlasti čije su one telo bile, neurednost u slanju izveštaja, nepostojanje uputstava, objašnjenja i naređenja Ministarstva finansija. Dva meseca posle traženja izveštaja o rasporedu ratne dobiti na dan 31. decembra 1945, od 148 komisija koliko je bilo u Srbiji krajem 1945. godine samo je 18 poslalo izveštaje o ratnoj dobiti.¹⁷ Prema uputstvima Ministarstva finansija u komisijama za utvrđivanje ratne dobiti trebalo je da uzmu učešća lica odgovarajućih kvalifikacija koja su poznavala prilike pod okupacijom i način rada ratnih dobitnika. Osim predsednika koji je bio iz redova narodnog odbora i članova, posebno je bio važan referent iz finansijske struke koji je trebalo da procenjuje ratnu dobit. Pored navedenih problema, dešavalo se da su se ratni dobitnici žalili na nepodobnost članova komisija da učestvuju u takvom radu pošto i sami treba da budu oglašeni ratnim dobitnicima.¹⁸

Licu koje je bilo osuđeno kao ratni dobitnik najpre se imovina osiguravala putem popisa. Posle toga se tražila naplata utvrđenog iznosa ratne dobiti, pri čemu je prednost davana naplati u gotovom novcu, a ako to nije bilo moguće pribegavalo se popisu ostale, pre svega pokretne imovine, koja bi se u slučaju neizvršenja obaveza prodavala. Poslednji način naplate odnosio se na preuzimanje nepokretnih dobara u korist države.¹⁹ Bilo je primera da se veći broj pojedinaca oglašanih za ratne dobitnike organizovao i zajednički istupao pred vlastima. Osim ovog pisma trgovaca

¹³ *Politika*, 20, 21, 22, 23. april 1946, 4.

¹⁴ AS, CK SKS, organizaciono-instruktorsko odeljenje, f-1; Direktiva CK KPS br. 1864 od 28. decembra 1945 – OK Vranje; AS, MF, NRS komisija za ratnu dobit, k-2129; Raspis MF NRS br. 22.313 (red. br. 45) od 19. februara 1945 – predsedništvima svih sreskih (gradskih, rejonskih) i okružnih narodnih odbora na području NRS.

¹⁵ *Politika*, 20, 21, 22, 23. april 1945, 4.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ AS, MF, NRS komisija za ratnu dobit, k-2129; Raspis MF NRS br. 25.437 (red. br. 46) od 26 februara – predsedništvima svih okružnih, sreskih (gradskih i rejonskih) narodnih odbora na području NRS.

¹⁸ AS, MF NRS, komisija za ratnu dobit 1945, k-2129; Žalba Miloša Aleksića, kožara iz Pirota, protiv odluke Okružne komisije za utvrđivanje ratne dobiti u Pirotu od 24. decembra 1945 - Komisiji za utvrđivanje ratne dobiti pri Ministarstvu finansija NRS.

¹⁹ *Isto*, k-2129; Raspis MF NRS br. 50605/III (red. br. 257) od 25. decembra 1945 – svim sreskim (gradskim i rejonskim) i okružnim narodnim odborima na području Srbije.

Beograda Sretenu Žujoviću, postoji i molba niških trgovaca upućena saveznom ministarstvu finansija. U njoj su tražili odlaganje plaćanja utvrđenog iznosa ili odobrenje mesečne otplate ratne dobiti.²⁰

Insistiralo se na brznoj i energičnoj naplati utvrđene ratne dobiti, „ne zadržavajući tok naplate nepotrebnim formalnostima“, jer je to, kako se navodilo, „nalagala potreba obnove zemlje i pomoć postradalim krajevima“.²¹ Međutim, ma koliko da su određivani krajnji datumi realizovanja mere (kraj 1945, zatim više puta tokom 1946) naplata ratne dobiti nije mogla da se izvrši, jer većina oglašanih ratnih dobitnika nije bila u mogućnosti da je isplati. Prema podacima Ministarstva finansija, utvrđena ratna dobit na teritoriji Srbije iznosila je skoro četiri milijarde dinara, a prema nekim podacima do novembra 1946. naplaćeno je u jednom slučaju samo 8% odnosno u drugom 11%.²² Ni rok do kraja 1946. nije ispoštovan, pa je utvrđivanje i realizovanje ratne dobiti okončano tek 1947. godine.²³

Pitanje ratne dobiti bilo je povezano sa zamenom novca kojom je obezbeđeno još jedno efikasno sredstvo za slabljenje ekonomske moći građanstva (često se pominje u pismu beogradskih trgovaca Žujoviću). Nova jugoslovenska vlast je morala da preduzme valutnu reformu radi sređivanja privrednog i finansijskog života zemlje budući da se na njenoj teritoriji posle oslobođenja u opticaju našlo sedam valuta. Na prostoru Srbije sa Vojvodinom i Kosovom i Metohijom nalazile su se četiri valute. Zamenom okupacijskih novčanica uveden je dinar kao zakonsko sredstvo plaćanja.²⁴ Na taj način je trebalo onemogućiti aktivnosti koje su se podvodile pod špekulaciju, a koje su se javljale usled različite kupovne moći svake od valuta, inflacije i velikog povećanja cena pojedinih proizvoda.²⁵

Da bi se sprovela zamena novca doneseno je nekoliko normativnih akata. Zakon o povlačenju i zameni okupacijskih novčanica usvojilo je Predsedništvo AVNOJ-a aprila 1945.²⁶ Njime su ustanovljene komisije za povlačenje i zamenu novčanica. Na prostoru Srbije sa Kosovom i Metohijom i Vojvodinom osnovane su četiri komisije. Svaka komisija određivala je po jednog delegata za svaki srez kao svoje poverenike za organizovanje svih poslova oko zamene. Zakon je propisivao da osim jednog člana porodice niko ne može da vrši zamenu i, pri tom, taj član je morao da bude

²⁰ Isto, k-2135; Molba privrednika grada Niša da im se odloži plaćanje ratne dobiti ili omogućiti obročna otplata br. 5575 od 12. juna 1946 – Ministarstvu finansija FNRJ.

²¹ Isto, k-2135; Raspis MF NRS br. 50605/III (red. br. 257) od 25. decembra 1945 – sreskim i okružnim narodnim odborima.

²² Isto, k-2130; Izveštaj MF NRS br. 135.616/III od 18. novembra 1946 – Predsedništvu vlade NRS; Isto, Izveštaj bez broja i datuma v. d. šefa neposrednih poreza – načelniku odeljenja poreza.

²³ B. Petranović, *Pravne i političke prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, Beograd 1964, 55.

²⁴ *Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ* (19. novembar 1944–27. oktobar 1945), 92–107.

²⁵ AS, MF NRS, zamena novčanica, 1945, k-690; Referat „Razmena novčanica i naša privreda“ M. Ilića od 14. maja 1945.

²⁶ *Službeni list DFJ*, br. 20, 10. april 1945; Zakon o povlačenju i zameni okupacijskih novčanica.

stariji od 15 godina. Ukoliko bi neko menjao tuđi novac sledila je zaplena novca kao kazna.²⁷

Drugi zakonski akt, Zakon o kursovima za povlačenje i zamenu okupacijskih novčanica i o regulisanju obaveza, koji je propisivao kurseve za razmenu, predstavljao je deo novčane reforme i bio je višestruko važan i osetljiv. Neophodno je bilo utvrditi što realnije kurseve za pojedine valute i pri tom voditi računa o nacionalnim odnosima. Zakon je predviđao kratak rok zamene, svega deset dana, od 20. do 30. aprila 1945. U tom roku je stanovništvo trebalo da preda celokupnu sumu okupacijskih novčanica; za predat novac dobijala se protivvrednost od samo 5.000 novih dinara u gotovom novcu, a za ostatak potvrda koja bi se isplatila u roku od tri meseca posle zamene.²⁸ Ono što je primenom zakona tangiralo građanske slojeve i podrivalo njihove finansije i egzistenciju jeste kako rok zamene tako i suma gotovog novca koja se dobijala zamenu. Bilo im je jasno da će samo mali deo gotovog novca dobiti prilikom zamene celokupne uštede okupacijskih novčanica.

Naplata potvrda izdatih na ime zamene preko predviđenih 5.000 dinara DFJ regulisana je Zakonom o isplati potvrda izdatih prilikom zamene okupacijskih novčanica i o raspolaganju potraživanja na vezanim računima, koji je 7. juna 1945. donelo Predsedništvo AVNOJ-a.²⁹ Sa gledišta ekonomske i finansijske moći građanskih slojeva taj zakon je najvažniji deo pravne regulative u oblasti novčane reforme pošto je omogućio da se u znatnoj meri smanji ekonomska snaga pripadnika građanstva. Isplata potvrda izdatih za zamenu novca preko 5.000 dinara, po ovom zakonu, vršila se tek po odbijanju određenog procenta za Fond za obnovu i pomoć postradalim krajevima, i to progresivnim putem u skladu sa visinom sume za koju je izdata potvrda. To znači da su bogatijim kategorijama imalaca potvrda odbijane veće sume. U nekim slučajevima odbijano je i do 70%, što se praktično svodilo na konfiskovanje.³⁰

Zamena novca, odnosno novčana reforma kao nužna mera novih jugoslovenskih vlasti u sređivanju privrednog života, iskorišćena je za slabljenje ekonomske i finansijske moći građanstva. Ona je predstavljala važno sredstvo koje je omogućavalo postizanje klasnog cilja i direktno je bila usmerena na ekonomski snažnije slojeve građanstva; istovremeno ona je bila dobar način da se sredstva za finansiranje obnove zemlje ponajviše preliju iz ruku pripadnika građanskih slojeva u državne ruke.

*

Mera oduzimanja ratne dobiti je duboko zadirala u interese srpskog građanstva. Otuda i važnost dokumenta koji ovde donosimo. Doku-

²⁷ Isto, br. 20, 10. april 1945; *Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ* (19. novembar 1944 - 27. oktobar 1945), 105.

²⁸ *Službeni list DFJ*, br. 23, 19. april 1945.

²⁹ *Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ* (19. novembar 1944 - 27. oktobar 1945), 290-304.

³⁰ Isto, 295.

ment čine četiri dela: 1) kratko pismo generalnom sekretaru Predsedništva Savezne vlade Mitru Bakiću u kome ga potpisani pripadnici beogradskog građanstva obavestavaju da su svoj Memorandum predali ministru finansija Sretenu Žujoviću uz molbu da ga prosledi predsedniku vlade Josipu Brozu; 2) pismo ministru Žujoviću na dve gusto kucane strane; 3) pravni Memorandum (tumačenje Zakona o oduzimanju ratne dobiti) na osam strana; 4) potpisi i pečati oko 335 pripadnika građanstva Beograda koji su time stali iza Memoranduma.

Dokument se nalazi u Arhivu Srbije i Crne Gore, fond Predsedništva Vlade FNRJ, fascikla 133, jedinica 271. Na njemu nema datuma, a jedina hronološka odrednica po kojoj se može datirati je to što se nalazi u košuljici na kojoj piše 1946. godina, pa se može pretpostaviti da potiče iz te godine. Analiza sadržaja dokumenta takođe ukazuje da je najverovatnije reč o 1946. godini budući da je namera potpisnika pisma da se Memorandumom „obezbedi pravednost komisijskih odluka od novih komisijskih grešaka“. Drugi izvori svedoče da su komisije za ratnu dobit u Beogradu počele sa radom krajem novembra i početkom decembra 1945, što znači da je reakcija beogradskog građanstva mogla da usledi samo posle toga. Uz to pominju se i problemi oko nerealno procenjenih ratnih dobiti, iskazivanih često u već zamenjenim okupacijskim novčanicama i sl.

U čemu je značaj dokumenta? Prvo, radi se o dokumentu koji pokazuje kako su predstavnici građanskog sloja gledali na jedan od važnih zakona novih vlasti u Jugoslaviji, koji su menjali socijalne i ekonomske prilike u državi posle Drugog svetskog rata i prilagođavali ih shvatanjima i potrebama novog vremena. Drugo, reč je o najmasovnijem do sada poznatom protestu povodom Zakona o ratnoj dobiti. Pomenuta molba građana iz Niša je značajno manja po broju ljudi koji su stali iza nje. Masovnost koja stoji iza Memoranduma beogradskih građana daje dokumentu posebnu težinu, a istovremeno postavlja i pitanje koliko se radilo o organizovanoj akciji, jer je teško pretpostaviti da je ceo posao pisanja i potpisivanja dokumenta obavljen bez dobre organizacije i bez stručne pomoći pravnika. Na pitanje da je neko pomagao potpisnicima ovog dokumenta u njegovom sastavljanju, što se može pretpostaviti s obzirom na sadržaj i pravna tumačenja, autori ovog priloga za sada nemaju odgovor. Ne treba potceniti značaj činjenice da je nekoliko stotina pripadnika sitnog građanstva u pisanoj formi iznelo primedbe na jedan važan zakon i stalo iza svog stava svojim imenima, potpisima i pečatima svojih radnji. U tom koraku, kao i u rečniku kojim su se služili (izrazi poput „gospodin Ministar“, „gospodin Maršal“) treba gledati inerciju ranijeg vremena, hrabrost, ali možda i nerazumevanje novog vremena. Uostalom, reč je o 1946. godini kada nov sistem još nije bio do kraja konstituisan čak ni formalno, a kamoli u svesti ljudi. Ovaj dokument je jedan od malobrojnih iz tog vremena u kome nije upotrebljen termin „drug“. Ovakav vid protesta protiv zakona bez sumnje govori i o stepenu ugroženosti koju su pripadnici građanskog sloja osećali zbog njegove primene. Skrećemo pažnju i na kom-

plikovani i pravnički zamršen jezik dela dokumenta u kome se obrazlažu kritike zakona. Ceo dokument odiše i željom da se njegovi potpisnici ne zamere novim vlastima, o čemu govori i prvih nekoliko rečenica u kojima se njegovi autori pozivaju na brigu „predsednika savezne vlade Maršala Jugoslavije Gospodina Josipa Broza Tita“ za pitanja „svih manifestacija koja se tiču našeg državnog i narodnog života“, a pozivanje na tu brigu je jedno od opštih mesta u predstavkama vlastima toga doba. Prva tri dela dokumenta donosimo bez izmena ili dorada, uključujući i jezičke korekcije. Spisak njegovih potpisnika se sastoji od imena, pečata, adresa, zanimanja lica ili radnji, pri čemu su ovi podaci često nepotpuni ili nečitki, pa smo naveli samo osnovne podatke kao što su ime vlasnika ili radnje i njegovo zanimanje.

Dokument koji sledi objavljuje se bez uobičajenih dopunskih objašnjenja, budući da smo u dosadašnjem tekstu dali sve relevantne činjenice neophodne za njegovo razumevanje (o Zakonu o oduzimanju ratne dobiti, Uputstvu za primenu zakona, delovanju komisija za ratnu dobit i sl.).

GENERALNOM SEKRETARU
PRETSTAVNIŠTVA SAVEZNE VLADE
FEDERALNE NARODNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE
Gospodinu
MITRU BAKIĆU,³¹
BEOGRAD

Mi dole potpisani građani predali smo priloženi memorandum Gospod. Ministru finansija Sretenu Žujoviću³² s molbom da po našoj molbi donese svoje rešenje.

Smatrajući da je naša molba od opšte važnosti znanja radi prepis ovog memoranduma predaćemo i predsedniku Narodne Skupštine Srbije

³¹ Mitar Bakić (1908–1960), general potpukovnik, rođen u Berislavcima kod Podgorice, gimnaziju je završio u Podgorici, a pravne nauke u Beogradu. Član Centralnog odbora Jedinствene radničke partije Jugoslavije postao je 1936, između dva svetska rata bio je i član Komisije za prebacivanje dobrovoljaca u Španiju. Osuđivan je od Suda za zaštitu države. Pred Drugi svetski rat bio je član Vojne komisije CK KPJ. Tokom rata bio je član Glavnog štaba za Crnu Goru, Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju, 1942. postao je politički komesar Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, a 1944. sekretar Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i šef kabineta maršala Jugoslavije. Od 1945. bio je generalni sekretar Vlade FNRJ, 1949. sekretar Koordinacionog komiteta Vlade FNRJ, 1950. i 1952. član jugoslovenske delegacije na zasedanju Generalne skupštine OUN. Posle rata bio je biran za poslanika Narodne skupštine. – *Ko je ko u Jugoslaviji, biografski podaci o jugoslovenskim savremeniciima*, Beograd 1957, 40, 41; *Mala enciklopedija 1, A-J*, Beograd 1978, 141.

³² Sreten Žujović Crni (1899–1976), član KPJ od 1924, emigrirao u SSSR 1933. Sredinom 1936. bio je član Politbiroa CK KPJ, za člana CK KPJ izabran na V zemaljskoj konferenciji. Bio je komandant Glavnog štaba NOPOJ Srbije 1941. godine i član Vrhovnog štaba NOV i POJ. Bio je član Predsedništva AVNOJ-a 1942 i 1943. i poverenik za saobraćaj NKOJ-a. Dobio je čin general-lajtnanta. Posle rata ministar finansija u Vladi FNRJ do 1948. kada je prihvatio Rezoluciju IB-a, *Mala enciklopedija 1, A-J*, Beograd 1978, 634.

Gospod. dr. Siniši Stankoviću³³ moleći ga kao najvišeg predstavnika narodne vlasti Srbije, da se ovim pitanjem zainteresuje kako bi ono dobilo svoje pravedno i pravično rešenje.

Kako nam je poznato da se predsednik savezne vlade Maršal Jugoslavije Gospodin Josip Broz Tito živo i stalno interesuje za sva pitanja koja se tiču svih manifestacija našeg državnog i narodnog života, mi smo slobodni umoliti Vas, da Gospod. Maršalu predate jedan primerak našega memoranduma jer smo ubeđeni da će ga ovaj problem interesovati, i smatramo da o njemu i Gospod. Maršal treba da bude detaljno obavešten.

U isto vreme Vas molimo da Gospod. Maršalu predate i naše izraze dubokog i iskrenog poštovanja i odanosti.

S. F – S. N!

MINISTRU FEDERATIVNE NARODNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE
GOSPODINU SRETENU ŽUJOVIĆU

B e o g r a d

Gospodine Ministre,

Kao predstavnici trgovaca u Beogradu prinuđeni smo da Vam se obratimo i da privučemo Vašu pažnju na izvesne momente u primeni Zakona o utvrđivanju ratne dobiti, koju po donesenom Zakonu treba vratiti narodu.

Stvar je u ovome, Zakon o oduzimanju ratne dobiti ima jasno izražen svoj politički cilj da se u javnom interesu prekomerna dobit u poslovima za vreme okupacije oduzme od lica koja su svoje privatne interese za vreme rata stavila ispred opštih interesa i ogrešila se o zakon humanosti, solidarnosti i etike što je sve moglo uticati na moralni otpor naroda prema jednom opasnom neprijatelju. Politički je cilj dakle bio da se povrati vera u moral i pravdu i pravednost kao prvi uslov preporođaja posle jednog dugog i teškog rata u opšte. Fiskalni interes države verujemo da je u drugom redu kao odgovarajuće sretstvo da se glavni cilj zakona uspešno sprovede. Niko ne može ma šta da primeti da taj Zakon bude primenjen prema licima koja su za vreme okupacije radila i prekomerno zaradila kakav se razlog u samom zakonu postavlja. Po sebi se razume da svaki nov zakon u sprovođenju na praktične slučajeve nailazi na teškoće u razume-

³³ Siniša Stanković (1892–1974), rođen u Zaječaru, gimnaziju završio u Beogradu, biološke nauke studirao u Beogradu, a završio u Grenoblu gde je i doktorirao. Od 1921. asistent, 1922. docent, 1924. vanredni, a od 1934. redovni profesor zoologije na Beogradskom univerzitetu. Godine 1941. uhapšen je i odveden u logor na Banjici, bio je član Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju, 1943. je ponovo uhapšen i odveden u banjički logor odakle je pobjegao 1944. Do kraja rata živio je ilegalno u Beogradu. Po oslobođenju bio je predsednik Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Beograda, predsednik Prezidijuma ASNOS-a, predsednik Prezidijuma Narodne skupštine Srbije prvog i drugog saziva. Član Srpske akademije nauka, predsednik Saveta akademija SFRJ, direktor Biološkog instituta. Objavio je veliki broj naučnih radova iz ekologije i biogeografije, proučavao osoben živi svet Ohridskog jezera, autor je knjige „Okvir života“. *Ko je ko u Jugoslaviji, biografski podaci o jugoslovenskim savremenima*, Beograd 1957, 659, 660; *Vojna enciklopedija*, drugo izdanje, 9, Sparta-Tirana, Beograd 1975, 143; D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004, 56, 239.

vanju i da se događaju greške koje najmanje žele oni koji su zakon spremili i preko zakonodavnog tela sproveli. To se događalo i pre rata, jer svaki tek na svojoj primeni i dobija pravni svoj smisao i značaj. Međutim ako je zakon jasan, a on je jasan ako ga prosvećen čovek lako shvata i razume, greške ne bi trebalo da se jave. Naročito ne treba da se dogode greške koje su u potpuno dijametralnoj suprotnosti, sa jasno izraženom voljom zakonodavca u svojoj osnovnoj Zakonodavnoj odredbi o ratnoj dobiti, koja odredba po samim rečima isključuje svako drugojače tumačenje (čl. 1 Zakona o ratnoj dobiti).

POGREŠKE SU DVOJAKE:

Materijalne, u pitanju valute koju treba u komisijskoj odluci sprovesti u pogledu visine ratne dobiti i valute kojom treba osudu platiti. Prva valuta za visinu ratne dobiti mora biti izražena u okupacionim dinarima, pošto sva ratna dobit proizilazi iz poslova za vreme okupacije koji su vršeni u valuti koja je za vreme okupacije važila kao novčano sretstvo plaćanja i koja je okupaciona valuta posle oslobođenja važila do zamene okupacionih novčanica. Druga valuta u osudi plaćanja jeste današnja valuta FNRJ kao jedino sretstvo plaćanja po zakonu o zameni novčanica. Te dve valute potpuno disharmonične u svom kapacitetu plaćanja trebalo je u komisijskoj odluci dovesti u red prema zakonskom kursu zamene okupacijskih novčanica i tako pretvorene u federativne dinare sprovesti u osudi na plaćanje. Komisije tako ne rade. One konstatuju ratnu dobit u okupacionim dinarima bez pretvaranja u federativne dinare izriču osudu i tako izjednačuju obadve valute protivno donetim zakonima.

Nije naše da objasnimo kako je do toga došlo. Samo konstatujemo dve stvari:

a/ da je čl. 1 za oduzimanje ratne dobiti jasan i precizan i zato ne trpi nikakvo tumačenje od strane ma koje vlasti u svojoj primeni. Isto tako je jasan i precizan Zakon o zameni okupacionih dinara za federativne dinare kao jedine valute za plaćanje svojih obaveza. Kod jasnih zakonskih odredaba niti se dopušta niti se govori o ma kakvom tumačenju, već samo o integralnoj primeni zakona.

b/ da autentično tumačenje kakvoga Zakona, koje treba da važi za sve procese i sve vlasti može dati samo Zakonodavno telo koje sprema i spravlja sve zakone po predlogu Vlade ako bi takav slučaj zakonodavnog tumačenja putem posebnog zakona bio potreban. Komisije izjednačujući obe valute prešle su granice svoje vlasti, jer su svojim tumačenjem preuzele zakonodavnu vlast menjajući jasne odredbe oba Zakona i donele nov Zakon umesto da postojeće primene.

U našoj vlasti nije da ispitujemo zašto je i kako je do toga došlo. Mi samo konstatujemo kao jednu od osnovnih pogrešaka koje mogu nepravedno da bace senku na samu pravednost Zakona usled osude koju niko ne može da plati.

U PROCEDURI:

a/ U pitanju konstatacija i činjenica koje odlučuju primenu samog Zakona, a to su poslovi u špekulativne svrhe i njihov obim kao izvor preterane ratne dobiti koja se oduzima.

b/ u pitanju dokaza i dokazivanja, po dostavama, pretpostavka-ma ili ličnoj oceni kao subjektivnom osećanju zamišljene istine a ne putem stvarne istine po zakonima logičkog mišljenja.

v/ U pitanju mehanizma suđenja predviđenog zakonom o ratnoj dobiti i uputstvom Ministra Finansija po slobodnoj oceni ili po slobodnom uverenju, koji nemaju nikakve veze sa subjektivnom ocenom ma u kom obliku kao diskrecioniranom vlašću, koje su u pitanju zaključka i odluke komisije uopšte isključuje, jer se može upotrebiti samo tamo gde je reč o oportunitetu a ne kao što je ovde slučaj gde se govori o zakonitosti same komisijske odluke u suđenju.

Iako je pravednost Zakona o oduzimanju ratne dobiti u samom zakonu dovoljno motivisana kao opravdana, i kako tu pravednost niko sa razlogom ne može da ospori, potrebno je, da se ta pravednost oseti u primeni zakona, a to je da se kroz komisijske odluke ta pravednost integralno i sprovede, pošto obe pravednosti čine jednu celinu u sprovođenju samog Zakona.

Mi znamo iz sopstvenog iskustva da svaka kritika treba da bude zdrava a ona je to ako je konstruktivna, a to znači ako i sama pokaže put kojim se učinjene greške mogu da poprave i sama stvar da koriguje. S toga smo Vam spremili jedan kratak pravni memoar, koji Vam podnosimo. U njemu je potpuno objektivno bez ikakve subjektivne senke ili ma kakve lične note sa gledišta naučnih istina i osveštanih istina iskustvom u primeni zakona izložen i raspravljen ceo mehanizam suđenja i zaključivanja u svim svojim oblicima. U tom memoaru izneti su objektivni razlozi kako treba suditi te da se dođe do proglašenja stvarne istine u presudi ili komisijskoj odluci te da time pravednost samog Zakona dobije svoj pravi značaj. Ti razlozi mislimo dovoljno pravdaju ovaj naš korak da se dođe do pravednosti presude.

Završavajući ovo naše izlaganje smatramo za potrebno da izjavimo:

Ovaj naš korak ne treba uzeti kao rad na zaštiti profesionalnih interesa trgovačkog reda. Na protiv ovaj je korak preduzet u javnom interesu kao što je i sam Zakon donesen da se pravednost toga Zakona u primeni pravedno i izvrši. I ako Zakon pogađa najviše trgovački red svaki zakon nosi opšti karakter za svakoga. Ipak kako je i trgovački red kao titular privatne inicijative priznat kao jedan sektor i kao najblažiji u zemaljskoj privredi, kao predstavnici toga reda smatrali smo da treba da se obratimo Vama kao Ministru finansija na čije je ruke preneto pravo pravilnog izvršenja samog Zakona, kako bi se blagovremeno ispravile sve greške koje primena svakog novog zakona sobom donosi.

Prema tome stvar je Gospodina Ministra da oceni umesnost ovog našeg koraka. S toga ako bi Gospodin Ministar posle ovoga našao da

ozbiljnost same stvari i objektivnost našeg izlaganja može izazvati njegovu intervenciju kao ovlašćenog mandatora Zakonodavnog tela u sprovođenju zakona; i uzevši u obzir da G. Ministar sam ovu pravednost samog zakona u svojim izdatim Uputstvima uslovno objektivnom komisijskom ocenom u utvrđivanju visine dobiti, mi smo slobodni da ga umolimo da dopuni svoje uputstvo u meri koja je dovoljna po njegovom mišljenju da obezbedi pravednost same komisijske odluke od novih komisijskih grešaka. Te mere po našem mišljenju a po prirodi same stvari obuhvatile bi i zadržale do izvršenja donetih odluka i obnovu samoga postupka i za one koji su već pravosnažnim odlukama osuđeni, te da se jednakost svih pred Zakonom oseti u jednoj meri. Mislimo i verujemo da bi time i sam Zakon o oduzimanju ratne dobiti dobio svoju punu i moralnu i materijalnu snagu i najjaču potporu svoje pravednosti u primeni uopšte.

Predmet

Zakon o oduzimanju ratne dobiti
njegov pravni socijalni i
ekonomski značaj i obim u primeni.

Zakon o oduzimanju ratne dobiti dobio je velike razmere u svojoj primeni. Kao nov zakon morao je naići na izvesne teškoće u svome tumačenju koje je nevoljno odvelo pogrešnom razumevanju od strane postavljenih komisija za suđenje, i to ne samo procedure predviđene zakonom i Uputstvom Ministra Finansija nego i naročito odvele pogrešnom razumevanju osnovne materijalne odredbe o valuti za vreme okupacije u kojoj ratna dobit pribavljena i o visini ratne dobiti koja treba da se u današnjoj valuti plati. Sem toga sam mehanizam zaključivanja u odlukama komisije iziskuje ozbiljnu pažnju na putu dovođenja komisijske slobodne ocene u harmoniju sa zakonima logičnog mišljenja, da bi se dobio jedan istinit sud o stvarnoj istini ratne dobiti, koja je stvarnost cilj svake procedure u suđenju.

S toga ovaj memoar i postavio je za cilj, da iznese naučne istine i osveštane istine iskustvom i da time doprinese ukoliko to može pravilnom sprovođenju samog Zakona da bi se u primeni osetila i pravednost Zakona i pravednost same presude kao jedna celina.

I

KAKO TREBA SUDITI

Šta je sudska presuda ili komisijska odluka. – Kako po Zakonu o ratnoj dobiti Komisija za utvrđivanje dobiti vrši ulogu sudske vlasti, jer donosi odluke o osudi na plaćanje kao i sudovi koje odluke imaju prinudnu snagu izvršenja, to sve što važi za sudove u odlučivanju glavne stvari, važi i za Komisiju u donošenju njene odluke. Po tome odluka Komisije za ratne dobiti u pitanju svoje pravne snage ista je kao i sudska presuda. Zato ova pravila, kako se dolazi do zakonite sudske presude primenjuju se i na donošenje komisijske odluke.

Prvo pitanje, šta je sudska presuda odnosno komisijska odluka. Odgovor je jednostavan. Svaka presuda kao manifestacija sudske zaključivanja jeste konstatacija materijalnih činjenica koje odlučuju u pitanju sporne stvari. Te činjenice sadržane su u dokazima same rasprave i one moraju biti istinite. Jer samo kao takve dobijaju svoje pravno dejstvo predviđeno od svake kategorije poslova unapred zakonom i samo kao takve vode do istinitosti sudske odnosno komisijske zaključke kojim se rasprava stvari konačno završava i koji se zaključak izvodi kao neposredna posledica istinitosti činjenica po zakonu.

Ceo taj mehanizam sudske zaključivanja vrši se po izvesnim logičkim pravilima i zakonima mišljenja, koji zakoni upućuju sudiju odnosno komisiju kako se dolazi do istinitosti sudijskog mišljenja i sudijskog uverenja kojim se sporna stvar raspravlja.

II

ŠTA JE TO SUDIJSKO-KOMISIJSKO UVERENJE U REDU SLOBODNIH OCENA

Kako se do njega dolazi i u čemu se ono ogleda. – Kada se pita šta je i u čemu je sudijsko-komisijsko uverenje u suđenju, može se dati jedan odgovor, a taj je u ovome. Sudije počinju spoljnim opažanjem stvari. Ta sudijska opažanja ostavljaju u svesti sudije mislene pretstave koje daju subjektivni logički sadržaj zamišljene istine jednog određenog pojma stvari kao psihološko subjektivno svoje mišljenje. Kako taj logički sadržaj mora da dobije opšti karakter kao objektivno logično mišljenje pa da sudijsko uverenje dobije znake stvarne istine, to se istinitost toga subjektivnog psihološkog mišljenja po mislenim pretstavama mora da opravda istinitošću suda iz koga se izvodi, a ovaj istinit sud ima da se opravda i istinitim razlozima po dokazima koji sadrže stvarnu istinu po zakonima logičkog mišljenja.

S toga se i može reći da sudijsko uverenje koje se spoljno manifestuje u sudijskom zaključku mora da se pravda zakonima logičkog mišljenja, koje daje znake istinitosti svakom logičkom sudu. A to znači, da samo ono sudijsko uverenje jeste stvarno koje ima svoj objektivni logički sadržaj u stvarnosti spornog objekta, kao bitni elemenat svakog logičkog zaključivanja.

III

DOKAZI I DOKAZIVANJE

Dokazati u suđenju znači proglasiti stvarnu istinu u jednom sudske zaključku po predviđenim metodama u samome zakonu i logici kao o nauci pravilnom i istinitom mišljenju. Dokazivanje se vrši dokaznim sretstvima koja sama za sebe treba da sadrže činjenice, koje odlučuju o spornim tačkama u tužbi i odbrani. Po tome, sva zaključivanja da se do istine dođe i vrše se po dokazima stranaka, iz kojih sud po metodama logičkog izvođenja zaključuje na istinitost jedne sporne činjenice i korigu-

je sva svoja subjektivna mišljenja do kojih dolazi svojim opažanjem u mislenim pretpostavama spoljnih objekata.

S toga se ceo taj sistem dokazivanja i pretstavlja u zaključivanju, a to je u dobijanju svoga suda iz istinitosti drugog suda po dokazima koji sadrže stvarne istine.

IV

PRETPOSTAVKE I ZAKLJUČIVANJE PO PRETPOSTAVKAMA

Šta je to hipotetično zaključivanje? Stvar je u ovome. Pretpostavke su lična zapažanja sudije kao zamišljene subjektivne istine u većini slučajeva bez materijalne podloge. Inače pretpostavke su kao mislene pretstave proste imaginacije i zato su u redu dokaza na poslednjem mestu kao način saznanja istinitosti pojmova stvari ili logičkog suda. Kako pak svakom logičkom sudu odgovara objektivni sadržaj kao stvarna istina spornog objekta, jasno je da hipotetični sudovi osnivani na pretpostavkama kao logični zaključci ostaju isto tako hipotetični, jer se njihova verovatnost mora naslanjati na zakone logičnog mišljenja, po kojima ako su oba suda hipotetična, a to znači ako su osnivana na pretpostavkama, onda je i zaključak isto tako kao sud hipotetičan. Inače, kao lična opažanja zamišljenih istina pretpostavke u suđenju mogu se upotrebiti u ispitivanju sporne činjenice samo u slučajevima gde se izvođenje zaključka oslanja na jedan istiniti drugi sud.

S toga što pretpostavke u hipotetičnom zaključivanju znače zaključivanje od istinitosti razloga u prvom sudu na istinitost posledice u zaključku, to se iz hipotetičkog zaključivanja u suđenju isključuju sve pretpostavke, koje za svoje pravdanje ne nose istinite razloge. Po tome, uzevši u obzir da se u svima slučajevima koje raspravlja redovan ili specijalan sud ili specijalna komisija traži stvarna istina, utvrđivanje istinitosti sporne činjenice kao logičkog pojma stvari putem pretpostavke nastoje samo onda, ako u toj vrsti spornih pojmova postoji dokaz koji sobom daje istinite razloge da se dobijeni zaključak može primiti kao stvarna istina putem dedukcije od istinitosti razloga prvog suda na istinitost posledice u zaključku. Jer svaki zaključak suda u sporovima i svaka odluka komisije koja sudi ne sme biti hipotetična, pošto time i posle presude spor ostaje nerazrešen, već mora biti kategoričan, a on to postaje ako u hipotetičnom zaključivanju koji se izvodi iz dva logička suda, prvi sud bude istinit tako, da se tom istinitošću daje samom zaključku kategoričan karakter, kao posledica istinitosti prvog suda.

V

ŠTA JE GLAVNO U ZAKLJUČIVANJU PO PRETPOSTAVKAMA

Kod upotrebe pretpostavke u suđenju, glavno je čime se pravda istinitost suda; iz koga se istinitost zaključka izvodi. Jasno je, da ta istinitost mora biti osnovana na dokazima koji je sadrže. Jer samo ti dokazi

mogu i treba da imaju objektivni logički sadržaj, koji se u logičkom sudu ogleda kao sama stvarnost sporne činjenice. Po sebi se razume, da se istinitost suda odnosi samo na svoj objekat kao sopstveni logički sadržaj i ne može se preneti i na ostale predmete stvari u sporu, koji svaki za sebe pretstavlja naročiti logički pojam, i kao takav mora isto tako imati svoj sopstveni istinit razlog po dokazima, te da se dobije za taj pojam stvari kategoričan umesto hipotetičan sud u spornome predmetu.

Jer svaka stvar kao logički pojam ima svoje osobene znake kao svoju suštinu u svome sopstvenom logičkom sadržaju, koji se zato i ne može preneti i na druge objekte u logičkom rasuđivanju, pošto ovakav sud ne dopuštaju zakoni mišljenja.

Tako:

Po zakonu identiteta svaki pojam stvari identičan je sa sobom i svaka stvar je ono što je.

Po zakonu protivvrednosti ni jedan pojam nije ono što nije i od dva kontradiktorna suda jedan mora biti lažan.

Po zakonu isključenja trećeg svaka stvar ili postoji kao takva, ili ne postoji. Trećega ne može biti. I samo se odgovara na pitanje samo jeste ili nije.

Po zakonu dovoljnog razloga svaki pojam koji se zamišlja ili postoji, mora imati dovoljno razloga zašto se tako zamišlja i zašto tako postoji, a ne drukčije.

S toga se kod hipotetičnih silogizama u suđenju gde se između više sudova traži jedan zaključak, mora upotrebiti disjunktivna metoda zaključivanja, a to znači, da se redom svaka za sebe ispituju sve pretpostavke kao spoljna opažanja pojedinih spornih pojmova u mislenim pretpostavama, pa se prema dokazima njihov subjektivni logički sadržaj kao subjektivna mišljenja redom isključuju kao moguće istinite posledice tako, da ostane poslednja pretpostavka koja kao takva važi kao kategorički zaključak, opravdan istinitošću prvog suda iz koga se izvodi.

Prema tome, uzevši u obzir da se svaki sud, a to znači svaki zaključak koji čini sudija mora da pravda jednim istinitim sudom iz koga se izvodi kao svojim korelitom i drugo, kako se u raznim spornim predmetima svako zaključivanje vrši iz dva druga suda od kojih samo jedan može biti hipotetičan, jasno je da sudska presuda kao i odluka komisije nije nikad pravilna, ako upotrebljene pretpostavke ne pravdaju se ma kojim zakonima logičkog mišljenja, koji zaključku daju znake istinitosti suda i koji zakoni mišljenja isključivo imaju za posledicu u suđenju da sudskoj konstataciji koja odlučuje pravnoj ili materijalnoj kao istinitom logičkom mišljenju dadu znake stvarne istine u presudi.

VI

KORIGOVANJE SVOG SUDIJSKOG MIŠLJENJA I KORIGOVANJE SAME PRESUDE ILI KOMISIJSKE ODLUKE

Korigovanje je osnovna vrlina svakog sudije i bitna osobina same ustanove suda i sudske vlasti. To se korigovanje mišljenja vrši intuitivno

po zakonima logičkog mišljenja po jednom logičkom redu u mehanizmu zaključivanja. Tako sudije počinju sa opažanjem kao subjektivno mislenom pretstavom stvari, koje se proširuje na subjektivni logički sadržaj sudijskog psihološkog mišljenja kao zamišljena istina logičkog pojma sporne stvari, da najzad po logičkim zakonima istinitosti mišljenja to subjektivno psihološko mišljenje sudije dobije snagu objektivnog, a to je opšteg logičkog sadržaja kao stvarne istine pojam spornog objekta u zaključku sudije, koji kao istinit pravda i istinitim prvim sudom u upotrebljenoj metodi zaključivanja. Zakoni logičkoga mišljenja, koje smo ranije naveli, uvek odvede sudiju da korigovanje svoga mišljenja do kraja sprovede tako, da njegov zaključak kao logički sud dobije znake istinitosti suda.

Uzevši sve to u obzir, sudija ili komisija služeći se pretpostavkom u razrešenju forme stvari, uzima kao pravilno ono mišljenje, koje po zakonima logičkog mišljenja može da se održi kao objektivni logički sadržaj spornog pojma stvari, a to znači mišljenje koje se opravda istinitim razlozima suda iz koga se izvodi, te da se kao takvo i proglasi za stvarnu istinu u sudskoj presudi ili komisijskoj odluci.

Kako je pak subjektivno mišljenje sudije, koje se ogleda u njegovom subjektivnom logičkom sadržaju kao zamišljena istina pojma stvari, tačno ako se poklapa sa objektivnim logičkim sadržajem sporne stvari, kao stvarnom suštinom logičkog suda izvedenog po zakonima mišljenja, to će sudija odnosno komisija uzeti pogrešan put u zaključivanju ako se zamišljene istine kao subjektivan logičan sadržaj ne slažu u redu dokaza o spornoj stvari u raspravi sa objektivnim logičkim sadržajem gde se zaključak stvarne istine javlja kao istinita posledica istinitog razloga u logičkom sudu. Sve to preporučuje komisiji odnosno sudiji da svako hipotetično mišljenje koje uvek izaziva kontradiktorno zaključivanje sa više hipotetičkih sudova, izbegava kao istiniti razlog svojoj odluci, koja po svojoj prirodi treba da proglasi istinu u svakom spornom slučaju, pošto samo tom proglašenom istinom sama presuda odnosno odluka komisije može dobiti i dobija materijalnu prinudnu snagu izvršenja. Inače u protivnom slučaju komisijska odluka nosiće znake subjektivnog sećanja a ne logičnog mišljenja u pitanju istine kao predmeta svakog spora.

Prema tome:

1. Svi razlozi u sudskoj presudi odnosno komisijskoj odluci kao pretpostavke sopstvene ili po dostavama za sudijsko odnosno komisijsko uverenje na kome treba osnovati odluku komisije, ne mogu nikad postati logičke ideje koje vode sudiju odnosno komisiju u stvaranju objektivne stvarnosti jednog logičkog suda, koja stvarnost treba da se kao unutrašnje uverenje sudije odnosno komisije spoljno manifestuje u zaključku suda odnosno komisije kao stvarna istina pa da se u presudi odnosno odluci komisije kao istina proglasi i dobije svoju materijalnu snagu izvršenja.

2. Svako generalisanje subjektivnih pretpostavki kao zamišljene istine od jednog predmeta odnosno od jednog posla na druge predmete odnosno druge poslove i svi zaključci koji se na taj način iz stvorenih su-

bjektivnih pretpostavki komisije po jednoj stvari prenesu na druge predmete ili poslove nemogući su u logičkom zaključivanju, pošto svaka pretpostavka može da se pravda samo svojim sopstvenim istinskim razlogom kao istinita posledica u jednom istinitim sudom spornoga slučaja.

VII

ŠTA JE TO SUĐENJE PO SLOBODNOJ OCENI

ŠTA JE SUĐENJE PO SLOBODNOM UVERENJU

(čl. 7 Zak. rat. dobiti

čl. III pod 3 Uputstva Min. Finansija)

Komisije za utvrđivanje ratne dobiti po zakonu sude po slobodnoj oceni svih dokaza prikupljenih na raspravi. Po uputstvu Ministra finansija one sude opet po slobodnoj oceni i u krajnjem slučaju po slobodnom uverenju opet po oceni svih dokaza i okolnosti. I u jednom i u drugom slučaju odluke komisije moraju biti obrazložene. Mora se zato odmah naglasiti da svaka obrazloženja komisijska moraju biti logični sudovi koji redom proizilaze jedan iz drugoga tako da zaključak komisije u njenoj odluci dobije znake istinitog suda i stvarne istine.

Prema tome ni slobodna ocena ni slobodno uverenje komisije ne mogu nikada biti proste lične ocene ma u kom obliku to bilo, jer lična ocena znači diskrecionarnu ocenu koja se u pitanju zakonitosti kao što je ovde slučaj o primeni zakona o ratnoj dobiti isključuje i može se upotrebiti samo u slučajevima gde nije reč o zakonitosti već o oportunisti ili celishodnosti spornoga slučaja. Slobodna ocena i slobodno uverenje znači samo to da komisija samim zakonom nije ograničena sistemom zakonskih dokaza po kome zakon unapred predviđa i daje znake istine izvesnim dokazima gde je sudijsko uverenje i komisijska slobodna ocena ne može ništa da izmeni.

Ali ono što je glavno ostaje u punoj snazi a to je da svaka slobodna ocena i svako slobodno uverenje bilo sudijsko bilo komisijsko mora da ima svoj objektivni logički sadržaj kao svoje opravdanje i obrazloženje koji sadržaj po zakonu logičkog mišljenja dobija znake stvarne istine u pitanju suštine sporne stvari na koju se slobodna ocena ili slobodno uverenje odnosi. A to opet znači da slobodna ocena kao i slobodno uverenje mora da se zaključku svome kojim se manifestuje u odluci pravda drugim istinitim sudom iz koga se zaključak izvodi. Inače ta slobodna ocena i to slobodno uverenje u utvrđivanju stvarne istine u sporu ostaje kao pretpostavka koja daje samo subjektivni hipotetičan zaključak koji se u suđenju isključuje, jer ostavlja samu stvar nerešenu kakva je i pre suđenja bila.

VIII
ZAŠTO ZAKLJUČAK KOMISIJE PO SLOBODNOJ OCENI ILI
SLOBODNOM UVERENJU MORA DA BUDE JEDAN OBJEKTIVNI
ISTINITI LOGIČKI SUD A NE SUBJEKTIVNO OSEĆANJE
ZAMIŠLJENE ISTINE
ILI
OBJEKTIVNOST U KOMISIJSKIM KONSTATACIJAMA

Ceo mehanizam u zaključivanju treba uvek da dovede do proglašenja materijalne istine u komisijskoj odluci. S toga se u tom mehanizmu zaključivanja i postavlja jedan logički red, po kome se ceo mehanizam sprovodi tako, da svi posebni zaključci u svakom narednom redu normalno proističu iz prethodnog reda kao neposredne posledice, dokle se sam mehanizam zaključivanja ne završi logičkim zaključkom kao logičkim sudom koji se pravda svim ranijim zaključcima kao istinitim sudovima opravdani istinitim razlozima u mehanizmu za zaključivanje. Taj niz zaključivanja logičkih sudova opravdan zakonima i logičkog mišljenja kojima se sprovodi mora da dovede do proglašenja stvarne istine kao objektivno logičkog sadržaja poslednjeg suda u izvršenom mehanizmu zaključivanja.

Prema tome jasno je ovo logičko osnovno pravilo: Ceo taj niz logičkih operacija i izvođenja narodnih sudova u kontinuelnom redu bez prekida moguće je samo ako izvedeni zaključci sadrže opšte istine kao osnovne znake objektivnog izlaganja bez ikakvog ličnog svog subjektivnog osećanja u nizu zaključivanja.

S toga se u samom mehanizmu suđenja te logičke operacije objektivno po samome zakonu i javljaju do konačne odluke po logičkom redu:

1. U konstataciji istinitih materijalnih činjenica, koje po svojoj sadržine odlučuju o spornoj stvari u komisijskom zaključku;

2. U pravnoj konstataciji koju zakon predviđa kao neposrednu zakonsku posledicu prve konstatacije u spornom pitanju odgovornosti za svoje izvršene poslove za vreme okupacije;

3. U konstataciji pravne situacije samih poslova kao izvora za predviđenu ratnu dobit po zakonu kao neposredna posledica ranijih konstatacija;

4. U zakonskoj konstrukciji poslednjeg zaključka komisije kao istinitog logičkog suda izvedenog iz istinitosti svih napred navedenih konstatacija kao posebnih logičkih sudova i kojim se zaključkom daje konačna forma i materijalna snaga samoj komisijskoj odluci kao završnoj fazi u mehanizmu suđenja. Taj poslednji zaključak to je odluka komisije o oslobođavanju pri osudi na plaćanju konstatovane ratne dobiti.

Kako sve te konstatacije komisijske moraju imati opšti karakter, jer su to zakonske konstatacije izvedene po odredbama samoga zakona kao objektivne norme u spornom slučaju, jasno je da sva subjektivna osećanja zamišljene istine nemoguća su u mehanizmu zaključivanja ratne dobiti,

jer objektivnost zakona o ratnoj dobiti traži uvek objektivnost zaključka komisijskog kao svoje posledice u primeni zakona kao opšte obavezne norme u suđenju. Po tome jasno mora biti zašto suđenje po slobodnoj oceni ili slobodnom uverenju mora da bude jedan objektivni istiniti logički sud opravdan zakonom po kome se raspravlja a ne subjektivna zamišljena istina kao subjektivno osećanje bez zakonske podloge.

IX

OBJEKTIVNOST U ZAKLJUČCIMA KOMISIJE

U pitanju zakonitosti koja treba da se ogleda u svakoj presudi i svakoj osudi komisije kao osnovna zaštita pravnoga reda i cilja u zakonu po kome se raspravlja suđenje po ličnoj oceni isključuje se po samoj svojoj prirodi kao nemoguća, jer su svi zaključci komisije kao i konstatacije vezani za primenu zakona a ne za celishodnost ili oportunitet koji bi zavisio od lične volje ili raspoloženja lica koje odlučuje. To je sve notorno poznato. Jer svaki sud kao i komisija u suđenju mora da konstatuje jednu konkretnu pravnu situaciju sadržanu u objektivnim odredbama zakona po kome se stvar raspravlja a to su konstatacija poslovanja u špekulativne svrhe predviđene zakonom o ratnoj dobiti koja se po samom zakonu oduzima. Zato zaključak komisije o visini dobiti mora biti objektivan kao što je objektivan i sam zakon o ratnoj dobiti po svom opštem karakteru u svima svojim zakonskim normama kao obaveznim u suđenju.

Po tome kako sama konstatacija tih poslova i njihov obim u odluci komisije mora biti potkrepljena istinitim dokazima koji sadrže istinite materijalne činjenice u kojima su se ti poslovi javili, pa da ta konstatacija dobije znake zakonske situacije o ratnoj dobiti to je jasno da odluka komisije mora da bude i da odgovara kao zaključak u potpunoj saglasnosti sa konstatovanom situacijom u razlozima komisijske odluke te da se smatra da je doneta odluka zakonita i kao takva da može dobiti prinudnu snagu izvršenja. Jer samo tako po samom zakonu o ratnoj dobiti smatra se da je komisijska odluka izvedena kao objektivni logički zaključak stvarne istine iz jednog istinitog logičkog suda kao neposredna njegova zakona posledica. Po tome, kako se ovde radi o primeni jednog specijalnog zakona o ratnoj dobiti za vreme okupacije, to se ta pravna situacija u komisijskoj konstataciji ratne dobiti i njene visine ogleda u okupacionim dinarima kao valutom u kojoj su svi poslovi iz kojih se ratna dobit izvodi, vršeni kao novčanim sretstvom plaćanja. S toga mora biti jasno za svakoga da ta konstatacija ratne dobiti u okupacionim dinarima kao tadanjom valutom mora biti od komisije automatski pretvorena u federalne dinare po zakonskom kursu zamene i tako pretvoreni imaju da dobiju izražaja u odluci komisije u osudi u sadašnjim federativnim dinarima. Inače je sama odluka očigledno materijalno nezakonita, jer pretstavlja izjednačenje dve potpuno razne i po kapacitetu plaćanja dijametralno protivne valute tako da osuda komisije daje znake apsolutne nemogućnosti plaćanja uopšte za svakoga.

X
UPUTSTVO MINISTRA FINANSIJA
ILI
SAMO OBJEKTIVNA OCENA VISINE RATNE DOBITI JESTE
OBJEKTIVNOST OSUDE I PRAVEDNOST SAMOGA ZAKONA

Kako se predviđalo da će zakon o ratnoj dobiti naići u primeni na teškoće ili pogrešno razumevanje, zakonodavac je u samom zakonu o ratnoj dobiti dao ovlašćenje Ministru finansija da propiše Uputstva za izvršenje zakona. (čl. 15 zakona). To je uputstvo doneto i objavljeno. U njemu se nalaze odredbe kojima se zakon objašnjava kao i odredbe koje nose znake instrukcije komisijama u pitanju postupka u suđenju. To je uputstvo obavezno za komisiju u njenom radu i ima snagu samoga zakona čiji je sastavni deo u primeni.

U svome odeljku „Pripremne radnje“ (tačka 2 od. III) uputstvo ministra predviđa: – „da je od najveće važnosti za sprovođenje ovoga zakona u život da se obezbedi objektivna ocena ratne dobiti u svakom pojedinom slučaju“.

Prema tome jasno je da ta objektivna ocena po ovom uputstvu Ministra finansija treba da pretstavlja pravednost same komisijske odluke o osudi na plaćanje i u isto vreme da opravda pravednost samog zakona. Usled toga sve naše izlaganje o slobodnoj oceni i slobodnom uverenju komisije o objektivnosti logičkih zaključaka i stvarne istine kao istinitog logičkog suda (od. VI, VIII IX) u granicama objektivnosti postojanja dobiti i utvrđivanju njene visine u zaključku komisije dobilo je najjaču potvrdu kao potpuno tačno u ovom uputstvu Ministra finansija. Jer ovo uputstvo Ministra finansija pravno i zakonski znači da samo objektivna ocena o visini dobiti može dati objektivnu komisijsku odluku o osudi kao istinitom logičkom sudu stvarne istine kao što je to ranije ovde detaljno izrađeno i objašnjeno. Po tome svaka odluka komisije koja ne bude inspirisana objektivnošću u suđenju a to znači odluka po subjektivnoj oceni ličnoj kao subjektivne zamišljene istine osnovane na pretpostavkama na dostavama ili ličnoj oceni i opažanjima mora se oglasiti za nezakonitu pošto je objektivnost u oceni prema uputstvima Ministrovim posledica objektivnosti samoga zakona o ratnoj dobiti, čije objektivne opšte norme i mogu naći svoju primenu samo u objektivnoj oceni i objektivnim zaključcima komisije koja sudi i donosi odluku o primeni samoga zakona.

XI
PRAVNI I SOCIJALNI ZNAČAJ PROGLAŠENJA
STVARNE ISTINE U SUĐENJU

Proglasiti istinu u suđenju znači održati pravni red od povrede; održati nadu stranaka u pravednost suda kao ustanove; povratiti snagu narušenom miru i očuvati objektivnu svoju ulogu kao sudija i time dati

stvarnu snagu zakonu koji treba primeniti. Sve se to može postići samo u slučaju, ako sudska presuda ili komisijska odluka odgovara, ako ne premaša i ako doslovce provodi onaj cilj koji je u zakonu jasno postavljen i zbog čijeg je ostvarenja zakon i donešen. Ne preći preko zakona; poštovati granice zakona; ne stvarati presudom ili komisijskom odlukom nov zakon, to je cilj i značaj svake zakonite presude ili komisijske odluke. S toga, kada u zakonu o ratnoj dobiti za vreme okupacije zakonodavac jasno i precizno kao ratnu dobit označuje zaradu od poslovanja u špekulativne svrhe za vreme okupacije, pravdajući to bedom i materijalnom nevoljom naroda, onda je time jasno postavljen cilj zakona, da se sva ta i takva ratna dobit oduzme od lica u onoj visini, koju nadležna komisija posle javne rasprave objektivno, kao što kaže Ministar finansija, kao takvu zaradu utvrdi.

Prema tome, svaka ratna dobit izražena je u okupacionim dinarima kao tadašnja valuta, pa se samo takva dobit može i oduzeti osudom da se njena utvrđena suma vlasti položi. Kako su okupacioni dinari zamenjeni dinarima federativnim posle rata, prva je dužnost bila komisije za utvrđivanje dobiti, da te okupacione dinare po zakonskom kursu zamene preobrate na sadašnju valutu i donese osudu da se po toj zameni zakonskoj i plati.

Radeći protivno a to je konstatujući u razlozima svoje odluke ratnu dobit u okupacionim dinarima od poslova izvršenih za vreme okupacije, kakvu konstataciju čine i državni zastupnici u svome referatu, jer se drugojača konstatacija ne može ni činiti pa te okupacione dinare u osudi proglasiti za jugoslovenske federativne dinare koje treba da se plate, znači izjednačiti dve potpuno razne valute i tim izjednačenjem:

stvoriti nov zakon umesto postojeći zakon primeniti;

stvoriti novu valutu za vreme okupacije umesto one koja je postojala;

preći preko cilja zakonodavca, da se zarada za vreme okupacije stečene oduzima kao ratna dobit;

preći preko zakona o zameni okupacionih novčanica za federalne jugoslovenske dinare,

a to sve znači:

1/ preuzeti ulogu zakonodavne vlasti privremene narodne skupštine, koja je zakon o ratnoj dobiti i donela, i u primeni ovoga zakona izvršiti zakonodavno tumačenje i tumačenjem proglasiti za zakonsku istinu ratnu dobit u jugoslovenskim federativnim dinarima, koja je valuta tek oslobođenjem specijalnim zakonom o zameni okupacionih dinara proglašena kao novčano sretstvo plaćanja. Jer je očevidno za svakoga da se kao prva i glavna posledica takve osude komisije javlja materijalna nemogućnost plaćanja dokle i zakon o ratnoj dobiti kao i svaki drugi zakon o plaćanju svojih obaveza ima za cilj, da se svuda plati i može platiti, a ne da se one-mogući samo plaćanje protivno i volji osuđenog da plati i izraženoj volji zakonodavca da se osuda i naplati i unese u određene fondove a ne da ostane osuda bez željenih posledica.

2/ Sve ovo dalje znači:

proglasiti usled nemogućnosti plaćanja stvarnu konfiskaciju cele imovine ratnog dobitnika umesto oduzeti iz imovine u poslovima zašto je zakon i donesen.

Prema tome svi razlozi i zakonski i fiskalni i politički i ekonomski preporučuju da se ne prelaze granice zakona; da se poštuje i očuva autoritet zakona i zakonodavne vlasti kao jedino merilo pravde i zakonitosti u komisijskim odlukama.

S toga ovaj pravni memoar i imao je za cilj da načelno iznese objektivne razloge uopšte za svakoga; da te razloge potkrepi pravnim principima i pravnim i logičkim istinama na kojima počiva ceo mehanizam suđenja i zaključivanja; da slobodu uverenja i slobodu ocene kao način saznanja istine u presuđivanju dovede u zavisnu harmoniju sa zakonima logičkog mišljenja; te da proglašena istina u komisijskoj odluci dobije znake pravednosti i zakonitosti a tom pravednošću komisijske odluke i pravednosti samoga zakona o ratnoj dobiti dobije svoju sankciju u svojoj primeni.

– Kosta Nikolić i Jovanović; Polić i Milošević; Bradić i Antonović; Nikolić i Petrović; Milan T. Lero; D. M. Milić; Nečitko; Josif Jarolimek i sinovi; Momir Dragačević; Galanterijska trgovina Dušana K. Đorđevića; Manufakturna trgovina Veljka Petrovića; Borivoje Đ. Milenković; Marko Vuletić, Gavrilović i Komp.; Antić i Petrović; Stanoje V. Josić; Braća Dželebdžić; Bogdan V. Petrović; Sava Sarić; Modna manufaktura Žarko Vranješević; Svetislav Trajković; Popović, Lazarević i Komp.; Anastas Pavlović; Petar Petrović i Belović; Stamenković i Komp.; Davinić i Popov; Dragomir Urošević; Modna manufaktura Dušan Jovančić; Parfimerija „KRSTIĆ“; Rajić i Vuković; Nečitko M. Pavlović i Kompanija; Drag. S. Bogosavljević; Trgovina tepiha Krsta V. Ivanović; Pomodno-manufakturna galanterijske i pletene rob. trgovina PURAĆ i RADIN; Muški šeširi „SLOGA“ Nikola Mišević; Tihomir M. Gajić „BEOGRAD; Bogdan Kovačević; Milan Petrović, gostioničar; Miloš Milićević, nečitko; Đorđe Pavić, gostioničar; Jela Vasiljević, gostioničarka; Vukosava M. Stojičević, gostioničar; Drago nečitko, gostioničar; Bogdan Stefanović, gostioničar; Nečitko N. Bratić, gostioničar; Vasilije V. Malotarac, gostioničar; Nečitko V. Ilić, nečitko; Sofronije Sabovljević, kafedžija; Slavko Đorđević, gostioničar; Milan Todosavljević, gostioničar; Nirnberška radnja Temistokle D. Papazisis; Staklarsko-porcelanska trgovina Arandelović i Nenadov; Staklarsko-porculanska radnja Dragojlo S. Stevančić; Staklarska-porculanska trgovina Momčilo Jovanović; Staklarsko-porculanska radnja Ilija Jovanović; Staklarsko-porculanska radnja Miloje S. Simić; Staklarsko-porcelanska trgovina „UKRAS“ Radomira S. Jovanovića; Stanko Đunić; Staklarsko-porculanska radnja Milomir Atanasijević; Gvoždarsko stolarsko farbarska radnja Velimira Milovanovića; Veljković i Stanić gvoždari; Gvoždarska radnja Stefanović i Milošević; Gvoždarska radnja Miodraga S. Stefanovića; Dimitrije Stanković; Gvoždarska trgovina Milan N. Janković; Jakov Smiljević; Nečitko; Miladin Milić; Gvoždarska trgovina Zarić i Marković; Momir Dugalić; Gvoždarska trgovina Vojislav N. Keserović; Dragomir Tomić; Gvoždarska trgovian Branko M. Grgić; Nečitko; Gvoždarska radnja Aleksandar S. Obradović; Miloško V. Đorđević, gostioničar; Gvoždarska radnja Jovan N. Hercegov; Dušan N.

Pavlović, gostioničar; Gvoždarska radnja Milićević i Nušić; Živković Živojin, gostioničar; Gvoždarska trgovina Gaćeša i Savatić; Nečitko; Gvoždarska trgovina Milivoj Radinović; Spasoje Kojović; Gvoždarska trgovina Dimitrije I. Smiljković; Vladimir Džamić; „GRANAD“ trgovačko odeljenje; Radenko Kostić, gostioničar; Gvoždarska trgovina Milana Markovića; Nečitko K. Cvetković; Trgovina šivaćih mašina, bicikla i pripadajućih delova Pivnički i Tošić; Gavriilo Pavićević; Gvoždarska trgovina Milutin Vuksanović; Jovan Vudoslin, gostioničar; Ilić i Andrejević elektrotehničko i mašinsko stovarište; Stevan Ilić, gostioničar; Kožarska trgovina Stanoja V. Vasiljevića; Nečitko Stanković; Trgovina Milan Đ. Kudra; Aleksandar Đ. Kostadinić, gostioničar; Vojislav Đorđević, gostioničar; Milovan Daničić; Uglješa Ločić, gostioničar; Mitar J. Mihić, gostioničar; Vasa Sujić, parfimerija; Nečitko; Dragoljub Stefanović; Svetomir Obradović, ughost.; Stovarište štofova Vlasnik M. Radošević; Nečitko; Darinka Kolarić; Lazić Boško, gostioničar; Modna galanterija Đorđe I. Zarić; Vukašin N. Simić, gost.; RIVOLI Francuski magacin; Nečitko; Modni magazin Momir M. Nikolić; Risto Marković; Manufaktura i galanterija Božica Miladinović; Vojislav nečitko, gost.; Momčilo M. Đurović; Bogoljub Jovičić; Nečitko; „FLORIN“ Trgovina kozmetičkih preparata Radovan Prica; Trajković T. Krsto, gostioničar; Manufakturna radnja Đorđe Nušopulos; Borisav nečitko; Svetožar nečitko; Dušan V. nečitko; Nečitko; Nečitko; Manojlo nečitko, gost.; Aleksandar nečitko, gost.; Mirković Č. Milinko, gost.; Radošević Dušan, gost.; Vlada B. Veljković; Čedomir Đukić; Luka nečitko, gostioničar; Nečitko Vojislav; Žarko nečitko; Velizar Filipović, gostioničar; Dragoljub Č. Krstić, gost.; Miladin nečitko; Nečitko; „STORA“ trgovina tkanina i zavesa za nameštaj Đorić i Lazić; Đura Janošević; Radulović i Arandjelović; Petar Mladenović; Manufaktura i galanterija Stanimir A. Radić; Nečitko; Karančević i Stefanović; Borivoje D. Stanačev; Jovitchitch & Vasovitch; Bogosav Radić; Miloš Z. Stefanović; Mihailović i Đurić; Vuković i Stojković; Rista V. Vasiljević i Komp.; Boža Dimitrijević; ČUČKOVIĆ; Mehanička tkačnica Braća Bešević i Živković; Tokmaković i Mirković; Ilija Đ. nečitko; DUNAVSKO TRGOVAČKO DRUŠTVO A. D.; Đorđe Polić; Miloš O. Novaković; Modna manufaktura STEVAN I LANIK; Sava Ivanić; Drag. Ž. Milovanović; Dušan Gašić; Galanterija za dame „NOVI UKRAS“ Timotijević i Nestorović; D. Đukanović i komp.; Braća M. Jovanović; Manufakturna trgovina TERZIĆ i DRUG; Ljujić i Krsmanović; Galanterija Žarko R. Milkov; Modna galanterija Miodraga Živkovića; Vojislav Rakić; Budimir M. Pavlović; Jovan J. Vujnović; Vasa S. Martić; Trgovina muškog-ženskog štofa i pribora Milovan G. Štrbojević; Parfimerija i bazar Braća Đuričić; Manufakturna trgovina Mirko Višnjički i Radivoj Međešin; Trgovina Marićević; Marko V. Vesić; Radoje T. Ignjatijević; Punišić, Marinković i Kovačević; Manufakturno-galanterijska trgovina – Adam S. Ivanović; Milovan S. Ilić; Jovan B. Jovanović; Parfimerija „Karanfil“; Nečitko-galanterijska radnja -Ljubomira Đ. Mančića; Manufakturna galanterijska radnja Radomir N. Jakšić; Galanterija „DANICA“ Miloš R. Danilović; Vladimir D. Vrbaški; Petar J. Vignjević; Trgovina štofa i pribora „KAVALJER“ D. Todorović; Galanterija kod „DVA MLADIĆA“ Braća Vojt; Galanterija Ivana S. Ristića; Živojin S. Mihailović; Petar Kalinić; Božidar Zlatković; Galanterijska radnja Lazar A. Lazarević; Svetožar Bogićević, trgovac; Nečitko; Boža Ž. Milovanović; Trgovina veša Anastas Šargas; Čedomir Bogićević; Obren Jovanović; Manufakturna trgovina Dimitrija i Janka – nečitko; Žarko St. Petković; Trgovina manufakturne i galanterijske robe Svetislav i Dragomir Đ. Božić; Radovan Milivojević; Nečitko; Šarkić i Terzić; Stevan Čičanović; S. S. Surutka; Parfimerija Petar U. Miočinović; Kod „MORAVCA“ Dobrosav M. Đorđević; Mod-

na galanterija Bešević i Tomić; Manufaktura „VERICA“ Nikolić i Mihajlović; Adžemović i Tajsic; Galanterija „NIKOLIĆ“; Parfimerija i galanterija kod „DVA BRATA“ Miloš Vukojić; Parfimerija IZVOR MIRISA; Čičanović i Despotović; Modna galanterija i ukrasi za dame Dragoljuba J. Đukića; „MIRA“; Manufaktura i galanterija Ranko S. Manić; Galanterijska radnja Tome Cvetković; Dušan S. Janković; Stavra Popović; Nečitko; Galanterijska radnja Dimitrije A. Lazarević; „RADISA“ Nedić, Ninković i Kolarov; Dušan S. Jurišić; Lazar J. Mandić; Soldatović i komp.; Modna manufaktura za dame Marko Tanasković; Nečitko; Dušan J. Pavković; Parfumerie „ITA“; Nečitko; Živojin J. Pejić; Nečitko Prodanović; Modna galanterija „SOLIDNOST“ Đorđa Miloradovića; „BAZAR SLOGA“ trgovina dečijih igračaka Ljubomira S. Veselinovića; Gvoždarska radnja Stefanović i Pavlović; Gvoždarska trgovina Radičanić i Perić; Gvoždarska trgovina Dimitrije Perović; Đorđe Petrić; Dragomir Zdravković; Braća Gođevac; Gvoždarska trgovina Radović i Jovanović; Nečitko; Gvoždarska trgovina Svetolik Spasojević; Milan R. Premović; Gvoždarska radnja Milan Jovanović i Brat; Gvoždarska radnja Živojina Tasića; Amerikan-guma Jovan Vučković; Živan J. Ilić; TEKOMA“; Gvoždarska trgovina Čedomir Vesić; Tehnička trgovina Svetislava V. Ignjatovića; Gvoždarska radnja Slavomir V. Dukanac; Gvoždarska trgovina Stanko Momčilović; Gvoždarska radnja Božidar M. Josipović; Gvoždarska trgovina Radoš N. Ilić; Dragić M. Zarić; Gvoždarsko-farbarska trgovina Branislav N. Keserović i brat; Gvoždarska radnja Miloš M. Panić; Gvoždarska trgovina Živka S. Gulana; Gvoždarska radnja Milana P. Grozdanića; Kožarska trgovina Anđelković i Macanković; Kožarska radnja Miloje P. Jeremić; Kožarsko-sportska i saračko-obučarska radnja Radmilo V. Spasojević; Kožarska trgovina Mile Peškirević; Kožarska trgovina Vladimira S. Đorđevića; Kožarska trgovina Martin Đ. Zagoričnik; Kožarska trgovina Svetozar Veselinović; Kožarska trgovina Selimira S. Jankovića; Kožarsko-herihterska radnja Milana Nikolića; Kožarska trgovina Aleksandar Cvetković; Kožarska trgovina Milivoja A. Savića; Kožarska trgovina Braća P. Klonder; Mileta R. Nikolić; Nečitko i Maksimović; „ZLATNA BEBA“, dečija kolica; Vuković i Stojković; „GRAFIKA“ vl. Đura Dankulov; „OKEAN“; Maričić i Janković; Antonijević i Čuković; Trgovina hartije i kancelarijskog materijala Vasić i Jocić; Dragoljub S. Tešić; Trgovina boja i hem. proizvoda Vladislav P. Nicić; Drogerija i laboratorija LAMIKO; Drogerija i laboratorija „IBAR“ Mr. Ph. Slavoljub D. Antonović; Časovničari i nečitko Matić; Trgovina boja i hemijskih proizvoda Jovan S. Vučković; Trgovina boja i hemijskih proizvoda; Dragoljub Milićević; „GUMA GOLD“ Nenad Ristić; Stefanović i Ognjanović; Dragoljub Stojanović izvoznik iz Beograda; Stevan D. Vasić; Privreda A. D.

OGLEDI

ŽELJKO VUJADINOVIĆ, asistent
Filozofski fakultet
Banja Luka

FENOMENOLOGIJA SREBRENICE

APSTRAKT: Događaji u toku i posle zauzimanja Srebrenice od strane Vojske Republike Srpske jula 1995, ne prestaju da privlače pažnju raznih tumača. Članak se bavi radom Komisije koju je 2003. formirala vlada Republike Srpske radi utvrđivanja tih događaja. Autor razmatra pravnu stranu događaja i njihovih posledica, kao i pitanje upotrebe termina genocid.

Srebrenica kao da je izgubila istoriju. Bolje rečeno, kao da je ona simplifikovana u desetak dana julskih događanja 1995. Pred njima blijedi priča o velikom srednjovekovnom rudniku srebra u prvoj polovini 15. vijeka, poslije Novog Brda najvećem na Balkanu¹. Privilegija je samo nauke proučavanje složenih demografskih posebno etnokonfesionalnih procesa na prostoru Podrinja, borbe za političku i ekonomsku dominaciju nad njim, kao i lokalnog odraza opštih procesa i događanja. Pa i događaji u samoj Srebrenici iz posljednjeg građanskog rata koji su neposredno prethodili julskim 1995, ne prelaze prag stidljive pravosudne i naučne znatiželje i pojedinačnog interesovanja². Zato su sami julski događaji, preciznije – pojedini njihovi pojavi segmenti, predmet interpretacije mnogih, i pozvanih i nepozvanih. U crno-bijelom njihovom poimanju sadržana je i prethodna istorija, ukoliko se i nje poneko dotakne³. Već i kao udžbenički

¹ Kako ranija istorija Srebrenice nije predmet rada, za ovu priliku ukazujemo na članak Desanke Kovačević-Kojić, *Izgled Srebrenice u dubrovačkim izvorima (1352–1460)*, Spomenica Milana Vasića, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Odjeljenje društvenih nauka 14, Banja Luka 2005, 79–99, sa ranijom literaturom.

² U još neobjavljenoj publikaciji Republičkog sekretarijata za odnose sa Međunarodnim krivičnim sudom u Hagu (ICTY) i istraživanje ratnih zločina *Srebrenica – stradanje Srba 1991 - jula 1995. Analize, svjedočenja, dokumenti*, I-III, Banja Luka, jun 2004, prezentovani su izvori različite provenijencije u vezi sa događajima u i oko Srebrenice od 1991. do 1995, sa akcentom na stradanje Srba u navedenom vremenu.

³ Navođenje literature o srebreničkim događajima jula 1995. izgubilo bi praktični smisao. S obzirom na to da su u pitanju „živi“ događaji, iz nedavne prošlosti, veliki dio predstavljaju novinski napisi kao i „angažovani“ komentari. Tu su i selektivne zbirke izvora, izvještaji raznih eksperata, vlada Holandije i RS, presude Haškog suda (ICTY). Publikacija Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji *Srebrenica: od poricanja do priznanja*, Beograd 2005, dobar je pokazatelj razvojne ali uglavnom jednostrane saznanje niti o srebreničkim događajima 1995. Budući da su glavna pitanja u vezi s njima još uvijek otvore-

standard, postepeno se ukorjenjuje srebrenička metafora, može se slobodno reći – završna poslije „slučaja Sarajevo“.

A suština te metafore je sljedeća: interpretacija događaja u Srebrenici jula 1995. proizvela je kratkoročne i dugoročne posljedice. Kratkoročne su ubrzo doživjele svoju demonstraciju: eskalaciju vazdušnih napada NATO na položaje Vojske RS; ukidanje formalnog embarga UN na uvoz oružja (26. jula 1995 – odluka Senata SAD), što se u konkretnom slučaju manifestovalo javnim naoružavanjem Armije BiH iz inostranstva (u latentnom vidu naoružavanje je počelo znatno ranije); direktnim uključivanjem SAD u građanski rat na strani Armije BiH (26. jula NATO je prihvatio plan vazdušnih napada na Vojsku RS, dok su SAD odluku o upotrebi svoje avijacije operacionalizovale još 19. jula); zamjenom snaga UNPROFOR jedinicama NATO; angažovanjem britansko-francuskih snaga za brze intervencije⁴. „Srebrenica '95“ poslužila je i kao opravdanje za skorbu operaciju „Oluja“ (4. avgust), s obzirom na to da je i Republika Srpska Krajina (RSK) bila zona pod zaštitom UN – medijska pokrivenost „Srebrenice“ zasjenila je etničko čišćenje Srba sprovedeno u „Oluji“⁵. Na kraju, nije trebalo čekati ni nedjelju dana (25. jula, uz kasnije dopune) do objavlivanja optužnica ICTY – Haškog suda (prema ocjeni jednog italijanskog sociologa – prvog „geopolitičkog suda“) protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića za „genocid, zločine protiv čovječnosti, kršenje prava i običaja ratovanja, teške povrede Ženevskih konvencija“⁶.

Dugoročne posljedice „Srebrenice '95“ znatno su ozbiljnije. U prvom redu, Srbima uopšte, a Srbiji prvenstveno, treba pripisati odgovornost za izbijanje rata u bivšoj Jugoslaviji, konkretno u BiH. Nesuvislo se traže duboki istorijski korijeni srpske ekspanzionističke politike, još u prvoj polovini 19. vijeka, i konstruišu nemoguće vertikale od tog vremena

na, skoro da i nema ozbiljnih naučnih, prvenstveno istorijsko-pravnih, studija sa temeljnom heurističkom i metodološkom podlogom.

⁴ HINA – Izbor iz općeg servisa za 5. jun - 26/27. jul 1995. Percepcija srebreničkih dešavanja na Zapadu, način njihove interpretacije, intenzivna diplomatska i vojna aktivnost i odlučivanje, dijelom se mogu sagledati iz memoara tadašnjeg visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu, Švedanina Karla Bilta. – Karl Bilt, *Zadatak mir*, Beograd 1999. Bilt ističe da su dešavanja poslije srpskog zauzimanja Srebrenice 11. jula promijenila „u osnovi celu političku igru u ovom konfliktu“ (str. 96), podrazumijevajući pod „konfliktom“ čitav rat od 1992. do 1995.

⁵ Predsjednik Hrvatske Stjepan Mesić odbacio je poziv predsjednika Srbije Borisa Tadića da na desetogodišnjicu „Oluje“ osudi zločine nad Srbima počinjene tokom te akcije, kao što je Tadić osudio zločine počinjene u Srebrenici jula 1995. Svojevremeno je te zločine osudila Vlada RS. Komemoraciji u Potočarima 11. jula 2005. prisustvovali su Boris Tadić i cjelokupno rukovodstvo RS. Na proslavi desetogodišnjice „Oluje“ Mesić je izjavio da u toj akciji „nije bilo zločina niti etničkog čišćenja, već 'pojedinačnih ekcesa'...“, citirano prema, *Nezavisne novine*, avgust 2005.

⁶ ICTY, *Predmet Karadžić, (IT-95-5/18)*; *Predmet Mladić*, zaveden pod istim brojem. Prva optužnica podnesena je 24. jula 1995 (tužilac Richard J. Goldstone), koju je potvrdio sudija Žorda (Jorda) 25. jula 1995. Drugu optužnicu od 14. novembra 1995. potvrdio je sudija Riad 16. novembra. Sudija Ori potvrdio je 8. novembra 2002. izmjenu djevu važećih optužnica protiv Ratka Mladića, nakon što je Tužilaštvo (tužilac Karla del Ponte) 11. oktobra 2002. podnijelo zahtjev za njihovu izmjenu.

do danas⁷. Nijesu izostala ni teoretisanja o srpskoj nezdravoj karakterologiji, slična „umovanjima“ o Srbima poslije Sarajevskog atentata 1914⁸. Često ponavljana tvrdnja o „najtežem zločinu počinjenom u Evropi poslije Drugog svjetskog rata“ (okvalifikovanom kao „genocid“) ima višestruke konotacije. U zapadnoj crno-bijeloj predstavi, „Srebrenica '95.“ je simbol „srpskog zla“ i „žrtve bosanskohercegovačkih muslimana“. Ona predstavlja opravdanje i za nesumnjivu ulogu Zapada u razbijanju Jugoslavije, kao i opravdanje za bombardovanje položaja VRS u BiH, Vojske RSK pred „Olujom“, a posebno za agresiju na Saveznu Republiku Jugoslaviju (SRJ) 1999.⁹ Njemačko učešće u bombardovanju SRJ tadašnji ministar od-

⁷ Dijelom se i kod akademske javnosti ustalilo mišljenje da je *Načertanije*, spoljno-politički program Srbije iz 1844, u stvari „program velikosrpskog hegemonizma“. I na suđenju bivšem predsjedniku Srbije i SRJ pred ICTY Slobodanu Miloševiću, kada je svjedok optužbe bila Odri Bading, istoričarka sa Harvardskog univerziteta, dosta se raspravljalo o *Načertaniju*. Takva percepcija *Načertanija* ima dugu istoriju – bivši austrougarski komandant u BiH tokom Prvog svjetskog rata, general Stjepan Sarkotić, 1930. u tom dokumentu je vidio početak srpske politike prisvajanja tuđih teritorija. Tada je *Načertanije* ponovo objavljeno na njemačkom jeziku, u vezi sa raspravljanjem Rajhstaga u Berlinu o odgovornosti za izbijanje rata 1914. Danas je „pitanje istorijskog nastanka srpske nacionalne doktrine 1844. nemoguće vratiti u naučne okvire“. Realno, *Načertanije*, koje ima duboku diplomatsku prvenstveno britansku podlogu, predstavljalo je plan okupljanja Južnih Slovena oko Srbije u nezavisnu državu; vid. Milorad Ekmečić, *Srbija između Srednje Evrope i Evrope*, Beograd 1992, 20–21; isti, *Evropska pozadina Načertanija...*, Dijalog prošlosti i sadašnjosti, Beograd 2002, 95–137; Radoš Ljušić, *Knjiga o Načertaniju*, Beograd 1993. Sudbinu sličnu *Načertaniju* imao je i Memorandum SANU iz 1986. Trenutno vodeći muslimanski intelektualac iz BiH akademik Muhamed Filipović zaronio je u dalju prošlost. Eksplicitan iskaz da je „Srbija vodila ratničku politiku... da je ona rat započela i to u trostrukom i logičnom slijedu, prvo, kao napad na Hrvatsku, zatim kao napad na BiH, te najzad, kao napad na Albance na Kosovu...“ radi „stvaranja Velike Srbije“ (str. 5), obrazložio je idejama „o pravima Srba na teritorije koje je nekada držala Osmanska imperija...“ Te ideje „bile su direktan izvod iz temeljne teze cjelokupne srpske nacionalne historiografije i ideologije, a zapravo srpske kosovske mitologije...“. Filipovićevo poimanje „kosovske mitologije“ ne zaslužuje pažnju. – Muhamed Filipović, *Pitanje odgovornosti za rat u Bosni i Hercegovini 1992–1996*, Sarajevo 2002, 111. Obimna knjiga direktora Instituta za proučavanje ratnih zločina iz Sarajeva Smaila Čekića (inače, odlukom visokog predstavnika, potpredsjednika Komisije Vlade RS za Srebrenicu), naslovljena je *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, I-II, Sarajevo 2004. Kao agresore na BiH Čekić je apostrofirao Srbiju (i Crnu Goru) i Hrvatsku, uz naznaku da je „sadržaj proporcionalan angažovanju država u agresiji“, str. 9. Prvih sedam poglavlja posvećeno je „velikosrpskom agresoru“ (15–932), dok se osmo poglavlje odnosi na „uključivanje Republike Hrvatske u agresiju“, 935–1115. Organe vlasti i oružane snage RS Čekić je okarakterisao kao „velikosrpsku petu kolonu u BiH“. I pored pokušaja stvaranja značajne heurističke podloge, Čekićevo djelo karakteriše jednostran i angažovan pristup, a često i jezik primjereniji političkom pamfletu nego naučnoj studiji.

⁸ Kvalifikativi *balkanizma*, nastali takođe tokom Prvog svjetskog rata, sve češće se „rezervišu“ samo za Srbe. U novije vrijeme „obogaćeni“ su naglašenijom civilizacijskom komponentom, takođe ranije stvorenom, odnosno pričom o inferiornosti vizantijske civilizacije (koju Srbi uglavnom baštine) u odnosu na zapadnu, v. Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999; Bogoljub Šijaković, *Kritika balkanističkog diskursa*, Nikšić 2000; Milorad Ekmečić, *Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi*, Ogledi iz istorije, Beograd 1999, 285–334; isti, *Sukob civilizacija ili stvaranje svetskog sistema velikih sila*, 335–371; Željko Vujađinović, *Od globalizma preko regionalizma ka balkanizmu i srpskom pitanju*, Integracija i ličnost, Banja Luka 2005, 171–197.

⁹ Angažovanje Zapada često je u tamošnjim intelektualnim krugovima opravdavano „civilizatorskom misijom“, jer jugoslovenski narodi nijesu bili u stanju da izgrade vrijednosti civilnog društva prema zapadnom modelu. Filozof Jürgen Habermas, čiji je glas

brane Rudolf Šarping (mart 1999) opravdavao je „srpskim masakrom nad 30.000 srebreničkih muslimana“¹⁰. (Sasvim je razumljivo da je angažovanje Zapada u jugoslovenskom sukobu dio dugoročne i brižno pripremane strategije prodora na Istok i drugih globalnih ciljeva¹¹).

U ideološkom smislu, „Srebrenicom '95.“ namjerava se potrijeti i ranije istorijsko nasljeđe, umanjiti ili staviti u drugačiji kontekst zločine nad Srbima tokom Prvog a naročito Drugog svjetskog rata. U reagovanju aktuelnog hrvatskog predsjednika Stjepana Mesića u Jad Vašemu, 16. marta 2005, istaknuto je da se prilikom spominjanja jasenovačkih žrtava „ne smije preskočiti Srebrenica“¹². Kvalifikativi rezervisani za Treći rajh ili Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH) postepeno se transponuju na Srbe.

Moćni mediji, politika i dijelom nauka pobrinuli su se da se „poželjna“ slika o „Srebrenici '95“ predstavi kao ekskluzivno istinita i konačna prije bilo kakvih ozbiljnijih proučavanja. U zajedničkoj izjavi zastupnika njemačkog Bundestaga već 13. jula 1995. naglašeno je da su „Srbi planirali progon lokalnog stanovništva, uništenje bosanske kulture na Balkanu i smišljeni genocid“¹³. Još se tokom same operacije počelo manipulirati brojem žrtava, u dijapazonu od 6.000 do čak 27.000. Prema Žan-Rene Ruzeu (2001), glavnom istražitelju Haškog suda (ICTY) za Srebrenicu, pogubljeno je u „organizovanom i sistematskom pokolju verovatno više od 5.000 ljudi“¹⁴. U prvostepenoj presudi (kasnije preinačenoj) komandantu Drinskog korpusa VRS generalu Radisavu Krstiću (2. avgust 2001), čak je

dosta uticajan u zapadnom svijetu, za razliku od 1991. kada se oštro protivio unilateralnoj intervenciji na Irak, NATO agresiju na SRJ opravdavao je „masakrom u Srebrenici“ kao prelomnim činom za takvo opredjeljenje. Habermas je uočio zapadna razmimoilaženja u vezi s tom akcijom. U kontinentalnoj Evropi međunarodno pravo, iako dosta labavo, ispostavljalo se kao prepreka intervenciji, dok se britansko-američki svijet pozivao na sopstvene „nacionalne vrijednosti“ – J. Habermas, *Pismo Americi*, Odjek 1/2003, 64–65 (intervju prenesen iz časopisa *The Nation*). Književnica Suzan Zontag opravdavala je rat „protiv Miloševića“: „U Bosni je bila dovoljna minimalna upotreba sile da se okonča rat i to je bilo moguće i dvije godine ranije. Kada su konačno pale bombe, mislim da nije bilo više žrtava. Na Kosovu je nažalost još više ljudi ubijeno“ – Susan Sontag, *Budi patriota i ne razmišljaj*, Odjek, 1/2003, 62 (intervju prenesen iz dnevnika *Der Spiegel*). Prema Noamu Čomskom, devedesete godine 20. vijeka su za „Zapad“ „možda najniže tačke u intelektualnoj istoriji Zapada“ – *Politika*, 8. maj 2006.

¹⁰ U tok-šouu *Kristijanije*, 28. marta 1999, u traženju opravdanja za bombardovanje SRJ, Šarping je izjavio kako su plavi šlemovi UN jula 1995. morali „da posmatraju kako je u Srebrenici pogubljeno 30.000 ljudi“; v. Jirgen Elzeser, *Ratne laži. Od kosovskog sukoba do procesa Miloševiću*, Beograd 2004, 37.

¹¹ Opširnije, NATO na Balkanu. *Glasovi otpora* (Remzi Klark et al), Podgorica - Beograd 2000; Jelena Guskova, *Istorija jugoslovenske krize 1990–2000*, 1–2, Beograd 2003; Milorad Ekmečić, *Srbi na istorijskom raskršću*, Beograd 1999; isti, *Ogledi iz istorije*; isti, *Dijalog prošlosti i sadašnjosti*.

¹² Na tematskom zasijedanju *Sjećanje na prošlost, oblikovanje budućnosti*, Mesić je reagovao na govor tadašnjeg predsjedavajućeg Predsjedništva BiH Borislava Paravca da je u „koncentracionom logoru Jasenovac stradalo nekoliko stotina hiljada Srba i da se istina o tome i danas prećutkuje“, *Novi list*, 17. mart 2005.

¹³ HINA – izbor iz općeg servisa, za 13. jul. Izjavu je pročitala predsjednica Rita Svesmut.

¹⁴ Intervju listu *Monitor*, br. 548, 19. april 2001. i br. 549, 27. april 2001, preštampan u publikaciji *Srebrenica: od poricanja do priznanja*, 739.

i Haški sud baratao „vrlo vjerovatnom“ *pretpostavkom* o „7.000 do 8.000 muškaraca i dječaka bosanskih Muslimana pogubljenih na najokrutniji način“¹⁵. I kasnije preuzimanje ovih brojeva nije otišlo dalje od pretpostavki.

Slika ne bi bila potpuna bez povezivanja Srbije sa tim događajima; već se 15. jula 1995. na sjednici Vlade Federacije BiH govorilo o učešću arkanovaca i „tzv. Vojske Jugoslavije“. Sjutradan, 16. jula, tadašnji predsjednik te Vlade Haris Silajdžić na sastanku u Sarajevu sa tadašnjim vođom britanskih liberala i doskora aktuelnim visokim predstavnikom u BiH Pedijem Ešdaunom, „upozorio je da se tzv. SRJ izravno umiješala u vojne operacije u istočnoj Bosni...“¹⁶ itd.

Stiče se utisak da se ovim pitanjima najmanje bavila ona koje se to najviše tiče – Republika Srpska (RS). Možda je dijelom razlog za to nadležnost za ekshumaciju grobnica prvo Haškog tribunala a zatim Komisije za nestala lica Federacije BiH. *Izveštaj o slučaju Srebrenica* 1 Biroa Vlade RS za odnose sa ICTY i Dokumentacionog centra RS za potrebe Vlade RS (objavljen septembra 2002), zbog osude OHR i pritiska međunarodnih činilaca nije nikada bio predmet njenog razmatranja i nije predstavljao zvaničan dokument Vlade¹⁷. Uslijedilo je prvo 49 a ubrzo još oko 1.800 tužbi Domu za ljudska prava (danas – Komisija za ljudska prava) pri Ustavnom sudu BiH protiv RS, koje su podnijeli najbliži rođaci lica nestalih u događajima u i oko Srebrenice jula 1995. Ocijenivši negativno pomenuti *Izveštaj* (u kojem je navedeno da je oko 2.000 „muslimanskih vojnika“ stradalo u borbama a „vjerovatno“ oko 100 likvidirano iz „lične osvete ili jednostavno nepoznavanja međunarodnog prava“¹⁸), kao i odgovor Vlade RS Domu za ljudska prava na 49 podnijetih apelacija, Dom je odlukom od 3. marta 2003. naredio RS da „po hitnom postupku... sprovede temeljnu i detaljnu istragu...“¹⁹ Vlada RS je krajem 2003. formirala „Komisiju za ispitivanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995“²⁰. S druge strane, u obraćanju Savjetu NATO 3. novembra 2004. glavni tužilac Haš-

¹⁵ ICTY, Predmet br. IT-98-33-T, 2. avgust 2001, *Tužilac protiv Radislava Krstića. Presuda*, paragraf 720. Sud je više „sugerisao“ nego stvarno dokazao da je većina od oko 2.000 lica čija su tijela do tada ekshumirana stradala u egzekucijama a ne u borbama između pripadnika OS VRS i 28. divizije Armije BiH. I S. Čekić (n. d., 1126, 1132) tu pretpostavku prihvata kao gotovu činjenicu i navodi kako je „samo u Srebrenici u očiglednoj genocidnoj namjeri ubijeno više od 8.000 fertilnih muškaraca i dječaka“.

¹⁶ HINA – izbor iz općeg servisa, za 16. jul 1995.

¹⁷ *Izveštaj o slučaju Srebrenica (I dio)*, pripremio: Darko Trifunović, Banja Luka, septembar 2002. *Izveštaj* je osudio visoki predstavnik Pedi Ešdaun. U izjavi za javnost, 3. septembra 2002, Ešdaun je naglasio da je „*Izveštaj* koji je danas objavljen toliko daleko od istine da skoro i nije vrijedan komentara. To je tendenciozan, apsurdan i huškački izvještaj i nadam se da nijedan odgovoran političar ne bi dozvolio da se uz takav izvještaj veže njegovo ime, posebno pred održavanje izbora koji bi trebalo da budu usmjereni na budućnost BiH a ne na prekranje njene prošlosti“.

¹⁸ *Izveštaj o slučaju Srebrenica (I dio)*, 35.

¹⁹ Dom za ljudska prava za Bosnu i Hercegovinu; predmeti CH/01/8365 et al. Selimović i 48 drugih protiv Republike Srpske. „*Predmeti Srebrenica*“. Odluka o prihvatljivosti i meritumu, uručena 7. marta 2003, paragraf 8 poglavlja Zaključci.

²⁰ Vlada RS, Odluka o obrazovanju Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995, broj: 02/1-020-1378/03, od 15. decembra 2003.

kog suda Karla del Ponte zaključila je da je Komisiju „Republici Srpskoj nametnuo visoki predstavnik“²¹.

Prvobitni plan Komisije o cjelovitom ispitivanju događaja, sagledavanjem istorijskog konteksta i uzročno-posljedične niti događanja kao i konkretnog rada na terenu, nije mogao biti ispunjen zbog kratkog (šestomjesečnog) roka rada i ograničenog kadrovskog potencijala. Zbog „racionalizacije postupka i ograničenog vremena“, Komisija je preuzela „istorijski kontekst i činjenično stanje“ iz prvostepene presude Haškog suda generalu Radisavu Krstiću (to je u odluci od 3. marta već bio preuzeo Dom za ljudska prava)²². Intervencijom visokog predstavnika aprila 2004. mandat Komisije ograničen je isključivo na ispitivanje sudbine Bošnjaka od 10. do 19. jula 1995, a uspjeh rada Komisije doveden u direktnu vezu sa opstankom institucija sistema RS, prvenstveno predsjednika i Vlade. Tako je u toku rada redefinisan mandat Komisije²³.

Komisija, koja je imala sedam članova od kojih je dvojicu imenovao visoki predstavnik²⁴ (u njenom radu u svojstvu posmatrača stalno su bili prisutni predstavnici OHR i Tužilaštva Haškog suda), od početka je radila u tri tima. U teškom i mučnom procesu usaglašavanja i u stresnoj trci sa vremenom,²⁵ Komisija je potvrdila postojanje zločina i u *Dodatku Izvještaja* od 15. oktobra 2004. u *Preporukama* naglasila potrebu sudskog procesuiranja odgovornih i potrebu za nastavkom istraživanja²⁶. Od svih nje-

²¹ Office of the Prosecutor, Den Haag, 3. 11. 2004, Saopštenje za javnost, JP/P. I.S./907-t.

²² Ova formulacija iz *Izvještaja* je neprecizna. Komisija se uopšte nije bavila „istorijskim kontekstom“, pošto su sva dešavanja izvan perioda od 10. do 19. jula bila izvan njenog mandata. Preuzimanje „činjeničnog stanja“ moglo je da se odnosi samo na pitanja kojima se Komisija bavila, pod uslovom da oko tih činjenica na samom suđenju nije bilo spora. To je, u svakom slučaju, isključivalo bavljenje pravnom kvalifikacijom događaja – u *Izvještaju* (str. 5) istaknuto je da „Komisija nema karakter sudskog organa i nema mandat da se bavi pravnim pitanjima“.

²³ Kada me Vlada RS 17. maja 2004. imenovala na upražnjeno mjesto člana Komisije, nijesam znao za navedena ograničenja. Na ovako definisan mandat Komisije upozorio me je 26. maja 2004. Bernar Fasije, tada viši zamjenik visokog predstavnika, u vezi sa mojim prvim nastupom u svojstvu člana Komisije i insistiranjem na strogo naučnom pristupu, kompleksnom ispitivanju događanja, razmatranju istorijskog konteksta, kao i dostavljanju dokumentacije obavještajnih službi i 28. divizije Armije BiH. Iako su navedeni postupci detaljno obrazloženi u prvom dijelu *Izvještaja* Komisije iz juna 2004, ovdje su navedeni zato što u dijelu javnosti još postoje nejasnoće i pogrešne interpretacije osnivanja i mandata Komisije.

²⁴ Sastav Komisije: Marko Arsović, predsjednik (do 20. aprila, kada je podnio ostavku), Milan Bogdanić, predsjednik od 20. aprila, potpredsjednici: Đorđe Stojaković i Smail Ćekić, članovi: Milorad Ivošević, Gojko Vukotić, Gordon Bejkon, Željko Vujadinović (od 17. maja). Ćekića i Bejkona nominovao je visoki predstavnik. Mandat Komisije prvobitno je bio ograničen na period od 15. decembra 2003. do 11. juna 2004, kada je podniet prvi dio *Izvještaja*, da bi kasnije posao na sređivanju spiskova bio produžen do 15. oktobra 2004, kada je podniet *Dodatak Izvještaju*.

²⁵ Prvi dio *Izvještaja* potpisan je 11. juna 2004. u 11,30 časova, a sjednica Vlade RS na kojoj je razmatran počela je u 12 časova. U nedostatku vremena leži bitan razlog nepostojanja izdvojenih mišljenja.

²⁶ U *Zaključcima Izvještaja* iz juna 2004, između ostalih, navedeno je kako je Komisija „utvrdila da je u periodu od 10. do 19. jula 1995. likvidirano više hiljada Bošnjaka, na

nih preporuka, realizovana je samo ona o preispitivanju „angažmana lica zaposlenih u državnim organima, institucijama kao i javnim službama, a koji su osumnjičeni za ratne zločine“ – prema nalogu visokog predstavnika krajem 2004. formirana je Radna grupa koja je radila na ovom zadatku. U svom radu, Radna grupa je proširila svoj mandat baveći se utvrđivanjem identiteta svih lica koja su učestvovala u srebreničkoj operaciji jula 1995.²⁷ Najznačajniji doprinos rada Komisije ogleda se u otkrivanju lokacija *potencijalnih* grobnica (razumljivo, sve informacije o grobnicama nije su se pokazale vjerodostojnim) i sređivanju spiskova nestalih lica, što je usko bilo povezano sa njenim mandatom.

Izvještaj Komisije (kao ni *Dodatak*) nije oslobođen vidljivih nedostataka. Uz navedena ograničenja i zalaženje u područja van njenog mandata, ti nedostaci uslovljeni su i kvalitetom dostupne dokumentacije²⁸ kao i samom interpretacijom, što je posebno vidljivo u dijelu o „mješovitoj koloni“. ²⁹ Komisiji nije bila dostupna sva relevantna dokumentacija – između ostalog – stranih obavještajnih službi; Tužilaštvo Haškog suda dostavilo je selektivnu građu, a nepotpuna je bila i ona koju je dostavila Federacija BiH. Pojedine institucije iz Federacije BiH nijesu u potpunosti sarađivale sa Komisijom, a naročito Komisija za nestala lica Federacije BiH, bez ikakvih personalnih posljedica.

Izvještaj nije izbjegao sudbinu javne zloupotrebe. Ustaljenom metodologijom, odmah po završetku prvog dijela rada Komisije, od pojedina, pojedinih institucija, nekih medija pa i samog OHR, čule su se konstatacije kako *Izvještaj* „sadrži i dokumente koji jasno ukazuju“ da je operacija „Krivaja 95“ imala tri faze (napad na Srebrenicu,³⁰ odvajanje žena i djece i likvidaciju muškaraca – a to u svom pismu visokom predstavniku

način koji predstavlja teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava, te da je izvršilac, pored ostalog, preduzeo mjere prikrivanja zločina „premještanjem tijela“.

²⁷ S obzirom na to da nijesam bio član Radne grupe kao i na to da mi njen *Izvještaj* nije dostupan, ne mogu konkretnije govoriti o načinu i rezultatima njenog rada. Komisija i Radna grupa bile su različitog personalnog sastava (samo je Smail Čekić na insistiranje visokog predstavnika bio član oba tima) i imale su različit mandat. Radna grupa oformljena je poslije završetka rada Komisije. Ipak, u javnosti se često poistovjećuju.

²⁸ Dokumentaciju su najvećim dijelom dostavile oficijelne institucije RS. Uglavnom, nju je već posjedovao ICTY.

²⁹ Ovaj dio *Izvještaja* (13–23) obiluje brojnim nedorečenostima, kao i krajnje relativizovanim i nepreciznim a ponegdje i sugestivnim pokazateljima. Na primjer, navedeno je kako se u sabirnom centru u Kasabi nalazilo od 1.500 do 3.000 ljudi, a u Sandićima od 1.000 do 4.000 (str. 15), da je zarobljen „veći broj“ ljudi, a u „selu Liješanj zarobljeno je 6–7(!) Bošnjaka“ (16) itd. S druge strane, nijesu date nikakve procjene broja stradalih u probu, u međusobnim sukobima pripadnika 28. divizije A BiH, samoubistvima, prilikom prelaska rijeka. Stradanja prilikom pokušaja prelaska rijeke Jadar nijesu ni spomenuta. Prema ocjeni ICTY „mješovita kolona predstavljala je legitimni vojni cilj“ i izostavljanje ovih ispitivanja onemogućilo je realno sagledavanje razmjera zločina. To bi svakako morao biti zadatak sudskih postupaka i složenih naučnih ispitivanja.

³⁰ Prema raspoloživoj dokumentaciji, planom „Krivaja 95“ nije uopšte bilo predviđeno zauzimanje Srebrenice, nego presijecanje koridora Srebrenica–Žepa i sužavanje teritorije „zaštićene zone“, s obzirom i na to da je ona od 150 km² bila proširena na oko 900 km². Pošto je otpor 28. divizije Armije BiH bio „začudojuće slab“ VRS je produžila napredovanje i 11. jula ušla u Srebrenicu.

EU za spoljnu politiku i bezbjednost Havijeru Solani i generalnom sekretaru NATO Jap de Hop Sheferu navodi i tadašnji visoki predstavnik P. Ešdaun), zatim – da su ubistva bila planirana, da je pogubljeno 7.800 ljudi, potvrđeno učešće Vojske Jugoslavije.³¹ Svega navedenog u *Izveštaju* jednostavno nema (*Izveštaj* je dostupan preko interneta, na sajtu Vlade RS).

Kako tadašnja Vlada RS nije reagovala na pogrešne interpretacije *Izveštaja*, reagovali su članovi Komisije iz RS *Otvorenim pismom* iz januara 2005.³² U *Pismu* je, između ostalog, naglašeno da se u *Izveštaju* nigdje ne govori o „trećoj fazi operacije Krivaja 95“, koja je navodno podrazumijevala „plan ubijanja“, da nije pomenuto učešće jedinica iz tadašnje SRJ i RSK jer Komisija nije raspolagala nikakvim dokazom za takav zaključak.³³ Komisija nije imala mandat za obavljanje ekshumacija i identifikacija posmrtnih ostataka,³⁴ što znači da nije mogla utvrditi uzrok, način i vrijeme smrti niti ukupan broj stradalih, koji će biti poznat tek poslije završenih ekshumacija i identifikacija; sljedstveno navedenom, Komisija nije mogla utvrditi broj lica stradalih kao žrtve zločina u odnosu na broj lica stradalih na druge načine (u borbi, u međusobnim sukobima, samoubistvima, na minskim poljima, prelasku preko Drine i Jadra) prilikom klasičnog proboja iz okruženja 28. divizije Armije BiH (A BiH), koja je i prema ocjeni Haškog suda (ICTY) predstavljala legitimni vojni cilj. Jedan pripadnik 28. divizije ABiH izjavio je kasnije Službi bezbjednosti 2. korpusa ABiH da je 12. jula 1995. u rejonu Konjević Polja, u borbi sa VRS, smrtno stradalo oko 2.000 učesnika kolone koja se preko teritorije pod kontrolom VRS probijala prema Tuzli³⁵. Kao i druga dokumentacija, i ovaj dokument podliježe provjeri vjerodostojnosti. U svojim memoarima nekadašnji visoki predstavnik za BiH Karl Bilt navodi podatak o 4.000 ljudi poginulih u borbi i na druge načine i 3.000 stradalih kao žrtve zločina.³⁶

Komisija je analizom i komparacijom postojećih spiskova i drugih raspoloživih izvora prezentovala popis prijavljenih *nestalih* lica, a ne lica koja su predmet zločina. Spisak od 7.806 imena odnosi se na lica koja su prijavljena kao nestala tokom čitavog mjeseca jula 1995. U vrijeme rada Komisije bilo je identifikovano 1.438 posmrtnih ostataka, a do početka jula 2005. Međunarodna komisija za traženje nestalih identifikovala je 2.070

³¹ Ovakvi navodi pojavili su se u mnogim medijima, maltene još dok *Izveštaj* nije bio ni završen. Već 12. juna štampani mediji (npr. *Nezavisne novine*, 3) prenijeli su sadržinu Ešdaunovog pisma Solani i Sheferu.

³² Poslije mnogih peripetija, *Pismo* je objavljeno u listu „Patriot“ 7. marta 2005, u „Večernjim novostima“ 18. juna 2005, a kasnije i na sajtu Vlade RS.

³³ Komisiji nije bio poznat film o egzekuciji „Škorpiona“ nad šestoricom srebreničkih Bošnjaka. Vrijedno je još jednom napomenuti da su u radu Komisije u svojstvu posmatrača stalno bili prisutni predstavnici Tužilaštva ICTY, koje je nešto kasnije prikazalo taj film tokom procesa Slobodanu Miloševiću.

³⁴ Ekshumacije, koje su u nadležnosti Komisije za nestala lica Federacije BiH, do danas nijesu okončane.

³⁵ Izjava Ismeta Handžića, pripadnika 28. divizije Armije BiH, Službi bezbjednosti Komande 2. korpusa Armije BiH.

³⁶ Karl Bilt, *Zadatak mir*, 106.

posmrtnih ostataka, od čega je oko 1.300 bilo sahranjeno u Potočarima. Zbog vremenskog ograničenja, Komisija nije empirijski provjeravala navode spiskova, nastalih na osnovu prijava članova porodica kao i drugih lica. Na osnovu raspoložive dokumentacije, za neka lica prijavljena kao nestala dokazano je da su živa, neka su promijenila identitet, u spiskovima ima duplih i pogrešnih unosa itd.³⁷

Rad na spiskovima (*Dodatak*) prezentovan je u drugom dijelu *Izveštaja* Komisije iz oktobra 2004. Taj dio *Izveštaja*, znatno studioznije urađen od prvog dijela iz juna 2004, uglavnom je zanemaren – kao da je sveden na pogrešno (najblaže rečeno) interpretiranje broja lica prijavljenih kao nestala kao broja žrtava zločina. Tako je u obraćanju Savjetu NATO 3. novembra 2004. glavni tužilac Haškog tribunala Karla del Ponte istakla je da je „prema Izveštaju Komisije ... broj ubijenih u nekoliko dana iznosio 7.800“; u više navrata to se čulo i od direktorice Fonda za humanitarno pravo Nataše Kandić; kao „broj ubijenih (7.000 do 8.000)“ naveden je i u pomenutoj publikaciji Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, u internetskoj enciklopediji Wikipedia navedeno je: „Komisija je ustanovila da je više od 7.800 ljudi ubijeno nakon što su sakupljene 34 liste imena žrtava“³⁸.

Ovi navodi uslijedili su poslije objavljivanja *Izveštaja*, u kojem je Komisija izričito naglasila da zbog ograničenog vremena nije završila konsolidaciju spiskova *nestalih lica* i da taj posao treba nastaviti.

U Pismu je posebno citiran dio *Izveštaja* u kojem je istaknuto da on ne predstavlja „kraj nego početak priče“ kao i da „kompleksna naučna valorizacija predmetnih događaja, posebno istorijsko-pravna, ostaje imperativ“. Prijedlog Komisije, sadržan u *Preporukama*, da ona bude model formiranja komisija sa istim mandatom koje bi ispitalle sve zločine počinjene u BiH u proteklom ratu, a prije svih stradanje Srba u Sarajevu, do danas je ostao nerealizovan.³⁹ Dakle, Komisija je brojna pitanja ostavila otvorenim, a ponovo je otvorila neka do tada naizgled zatvorena. Ta pitanja i dalje su bez potpunijih odgovora.

³⁷ U *Dodatku Izveštaja* od 15. oktobra 2004. navedeni su konkretni primjeri za navedena slučajeve. Radni tim Komisije je do 15. oktobra intenzivno radio na prečišćavanju i sređivanju spiskova sa vidnim rezultatima. Zbog ograničenog vremena, taj posao je ostao nezavršen.

³⁸ Office of the Prosecutor, Den Haag, 3. 11. 2004. Saopštenje za javnost, JP/P. I.S./907-t. *Srebrenica: od poricanja do priznanja*, Beograd 2005, 811; u enciklopediji Wikipedia posebno poglavlje naslovljeno je „Genocid u Srebrenici“.

³⁹ Uz posredovanje raznih udruženja, Komisiji za ljudska prava pri Ustavnom sudu BiH upućene su brojne pojedinačne apelacije kojima je zahtijevano razrješenje pitanja nestalih i stradalih Srba u Sarajevu tokom rata 1992–1995. Značajnu dokumentaciju prikupio je i MUP RS. Ustavni sud BiH obavezao je Federaciju BiH na razrješenje tih pitanja. Ta odluka nije realizovana. Na osnovu odluke Parlamentarne skupštine BiH, Savjet ministara BiH imenovao je 15. juna 2006. Komisiju za ispitivanje stradanja Srba, Hrvata, Bošnjaka i ostalih u Sarajevu tokom rata 1992–1995. Rad te Komisije praktično još nije zaživio, a trenutno (oktobar 2006) nejasna su njena ovlašćenja. Na ovome mjestu valjalo bi podsjetiti da je odlukom visokog predstavnika P. Ešdauna mandat Komisije Vlade RS za Srebrenicu ograničen isključivo na ispitivanje sudbine „Bošnjaka u Srebrenici od 10. do 19. jula 1995“ i da su sve institucije BiH obavezane na saradnju sa njom.

Jedno od osnovnih neriješenih pitanja odnosi se na demografsku situaciju u Srebrenici tokom rata.⁴⁰ Taj zadatak dodatno je otežan nesprovođenjem popisa stanovništva poslije rata.⁴¹

Iz predmetnog perioda (10–19. juli 1995) najmanje pažnje posvećeno je vojnom aspektu, planovima, borbama, naoružanju, gubicima. Nije utvrđeno brojno stanje jedinica VRS i MUP RS koje su učestvovalе u operaciji, njihovi gubici,⁴² što se odnosi i na 28. diviziju A BiH.⁴³ Posebno je zanemareno bavljenje aktivnostima 28. divizije A BiH (do 1. januara 1995 – Osmе operativne grupe). Iz dokumentacije se prepoznaje postojanje Operativnog plana iz 1995. o spajanju srebreničke enklave (uključujući i Žepu) sa ostalim područjima pod kontrolom A BiH. Naređenja Generalštaba A BiH o intenziviranju diverzantskih akcija izvan enklave tokom maja i juna, pretpostavljala su angažovanje znatnijih snaga VRS oko enklave, čime bi bilo „rasterećeno“ sarajevsko ratište.⁴⁴ Izvršavajući naređenje, diverzantski odred pod komandom Zulfa Tursumovića spalio je 25. juna 1995. selo Višnjicu, nanoseći pri tom civilne i vojne žrtve. I vojni vještak Haškog tribunala Ričard Batler konstatovao je *nastavak* „aktivnosti naoružanih vojnih jedinica Armije BiH unutar ... enklave, što je primoralo

⁴⁰ Brojem stanovništva u Srebrenici konstantno se manipulisalo, posebno od njenog proglašenja za zaštićenu zonu UN. Praksa je bila da se taj broj prikaže znatno većim od stvarnog. Indikativan je dopis Opštine Srebrenica broj 01-06/94 od 11. januara 1994. koji je potpisao predsjednik Predsjedništva Opštine Fahrudin Salihović, upućen Zavodu za statistiku BiH, odnosno Odjeljenju za statistiku u Tuzli i Okružnom sekretarijatu za odbranu u Tuzli. U njemu se „dostavljaju traženi podaci: - broj lokalnog stanovništva u Opštini 9.791; broj lokalnog stanovništva koje se u okviru Opštine dislociralo sa svojih ognjišta 10.756; broj prognanog stanovništva sa drugih opština 16.708“. Međutim, u dopisu je posebno naglašena „Napomena: Tražene podatke vam prilažemo za statistiku koju vi ne biste trebali davati na uvid međunarodnim organizacijama jer mi sa istim kalkulišemo sa brojem od 45.000 stanovnika“.

⁴¹ Popis stanovništva mogao je da bude pokazatelj i broja žrtava u ratu. U posljednje vrijeme znatno su revidirane brojke isticane tokom rata i godinama poslije rata o „200.000 do 300.000 stradalih“. Da je u „sistematskom uništavanju... pobijeno 200.000 muslimana“, od čega u Srebrenici jula 1995. „u masovnom ubojstvu...11.000“ tvrdi i M. Filipović, *nav. djelo*, 100. Bez stvarnog istraživačkog uporišta, slične podatke navodi i S. Čekić, *nav. djelo*, 1132. Ozbiljnija istraživanja pobila su ove navode. Prema nedavno objavljenim rezultatima Informaciono-dokumentacionog centra iz Sarajeva (na čijem čelu se nalazi Mirsad Tokača), broj stradalih tokom rata iznosi ispod 100.000.

⁴² Primjera radi, u srebreničkoj operaciji samo Zvornička brigada VRS imala je 43 poginula i 182 ranjena vojnika, najvećim dijelom u sukobima sa kolonom u svojoj zoni odgovornosti, v. Jovo Blažanović, *Sarajevo – cпчка Сребреница*, rukopis, 5. S obzirom da je njen mandat intervencijom visokog predstavnika bio ograničen isključivo na ispitivanje sudbine muslimana Bošnjaka, Komisija se nije bavila žrtvama na srpskoj strani.

⁴³ U javnom razgovoru u Sarajevu, 8. oktobra 2005, potpredsjednik Komisije koji je jedini od njenih članova na osnovu preporuke visokog predstavnika bio angažovan i u Radnoj grupi - Smail Čekić, izjavio je da su „19.473 pripadnika VRS, MUP RS, civilne zaštite i jedan broj vozača“ učestvovali u srebreničkoj operaciji jula 1995. Ovaj podatak dobio je na osnovu raznih spiskova a ne ispitivanjem konkretnih akcija. Prema mišljenju vojnih analitičara, zbog velikog broja trebalo bi da bude podvrgnut provjeri stvarnog učešća na terenu.

⁴⁴ Pored dokumentacije, v. *Srebrenica – stradanje Srba, I-III*, Banja Luka 2004 (u ovoj publikaciji prezentovan je značajan izvorni materijal, kao i izvodi iz odgovarajuće literature), o tome piše i Sefer Halilović, *Lukava strategija*, Sarajevo 2001.

VRS da održava borbenu liniju koja se protezala nasuprot označene granice enklave". Nekadašnji viši zvaničnik UN u BiH, Filip Korvin, srebrenička događanja okarakterisao je kao „čitavu seriju krvavih napada i kontranapada koji su trajali tri godine, a svoj vrhunac doživjeli u julu 1995". Komandant UNPROFOR francuski general Filip Morion svjedočio je u Haškom sudu da su događaji u julu 1995. bili odgovor na akcije jedinica pod komandom Nasera Orića iz ranijeg vremena, posebno 1993. Naravno, sve ovo ni u kom slučaju ne opravdava one koji su počinili zločin 1995.

Iako je Srebrenica još sredinom aprila 1993. proglašena zonom bezbjednosti, njena demilitarizacija nije nikada sprovedena. Naprotiv, i pored prisustva mirovnih snaga UN i zabrane leta za sve letjelice, helikopterskim desantima dopremano je dodatno naoružanje i vojna oprema.⁴⁵ Kako se odgovornost za srebreničke događaje u julu 1995. prebacuje i međunarodnoj zajednici, Komisija holandske vlade sastavila je o njima opširan izvještaj na nekoliko hiljada stranica⁴⁶ jer je tada u Srebrenici bio stacioniran holandski bataljon UNPROFOR.

Posebno mjesto pripada diplomatiji. Jedinice Drinskog korpusa bez otpora su ušle u Srebrenicu. Za tadašnjeg francuskog ministra spoljnih poslova Arvi de Šareta bilo je (13. jula) „čudno da se više hiljada bosanskih vojnika prisutnih u Srebrenici nije branilo, što otvara cijeli niz pitanja."⁴⁷ Visoki predstavnik za BiH Karl Bilt susreo se u Strazburu 11. jula 1995. sa ministrom spoljnih poslova BiH Muhamedom Šaćirbegovićem. U svojim memoarima kaže da je vijest o ulasku VRS u Srebrenicu „više de-lovala" na njega (Bilta). „Njegova (Šaćirbegovićeva) staloženost i mirno rezonovanje spadaju u za mene još uvek tajanstvene kockice mozaika srebreničke drame." Šaćirbegović je otvoreno istakao da bi svaki mirovni sporazum značio „gubitak enklave i srpsko zauzimanje je pojednostavilo situaciju"⁴⁸. Kraj rata bio je u izgledu.

⁴⁵ Proglašenjem za zaštićenu zonu Srebrenica nije bila demilitarizovana kako je bilo predviđeno Rezolucijom SB UN 819/93 i Sporazumom o demilitarizaciji od 17. aprila 1993. između generala Ratka Mladića i Sefera Halilovića. Enver Hadžihasanović, nekadašnji načelnik Štaba A BiH, kao svjedok optužbe u pretresu protiv R. Krstića, izjavio je kako je helikoptere sa oružjem „poslao" na teritoriju enklave 31. decembra 1994, a zatim 10. 01, 6. 02, 11. 02, 16. 02, 22. 02, 19. 03, 21. 04, 30. 04, 7. 05. 1995, *Srebrenica – stradanje Srba*, II, 482. To svakako nijesu bile jedine isporuke oružja.

⁴⁶ Izvještaj holandske vlade, izuzev kratkog sažetka, još nije preveden na srpski jezik.

⁴⁷ HINA – izbor iz općeg servisa, za 13. jul. Ipak, vojni otpor svakako bi ugrozio imidž žrtve, od ranije pažljivo konstruisan i brižljivo negovan.

⁴⁸ Karl Bilt, *Zadatak mir*, 98–99. Razumije se da je diplomatski krug znatno širi i kompleksniji od ovdje predstavljenog; u Biltovim memoarima može se osjetiti atmosfera u zapadnoevropskoj i američkoj diplomatiji u vezi sa zbivanjima u Srebrenici tih dana. Prema navodima generala Sefera Halilovića, svojevremeno načelnika Štaba Armije BiH, „još od 1993. kalkulisalo se Izetbegovićevim i Silajdžićevim prijedlogom za razmjenu teritorija: Srebrenica i Žepa za Vogošću i druga sarajevska predgrađa". U dva navrata prijedlog je „nakon konsultacija sa narodom i borcima rezolutno odbijen", Sefer Halilović, *Lukava strategija*, Sarajevo 2001.

Izražena neslaganja i nedoumice izazvala je pravna kvalifikacija događaja.⁴⁹ U drugostepenoj presudi ICTY komandantu Drinskog korpusa generalu Radislavu Krstiću (april 2004) događaji u Srebrenici jula 1995. okarakterisani su kao „genocid koji su izvršile snage bosanskih Srba protiv bosanskih Muslimana“, a on osuđen za „pomaganje i podržavanje genocida“. Početkom 2005. za isto djelo, uz dodatak „saučesništvo“, osuđen je i komandant Bratunačke brigade Vidoje Blagojević. Pred istim sudom u toku je objedinjen proces devetorici komandanata OS RS koji su učestvovali u srebreničkoj operaciji,⁵⁰ a početkom maja 2006. pred Sudom BiH počeo je proces u vezi sa zbivanjima u Zemljoradničkoj zadrugi u Kravici.⁵¹ Ovo je prvi slučaj u Evropi poslije Drugog svjetskog rata da je neki čin okarakterisan kao „genocid“. Emitovanje video-snimka egzekucije šestorice bošnjačkih zarobljenika u Haškom sudu (jun 2005) pozdravljeno je kao konačan i posljednji dokaz. Uslijedila je i značajna politička podrška: u rezolucijama Senata i Predstavničkog doma američkog Kongresa (jun 2005) kaže se da su „agresija i genocid počinjeni od ... bosanskih Srba ... uz direktnu podršku vlasti SRJ te režima Slobodana Miloševića i njegovih sljedbenika“⁵². Bivši predsjednik Haškog tribunala Teodor Meron podsjetio je 11. jula 2005. u Potočarima da za taj sud „nema nikakvih sumnji o tome što se zbilo u Srebrenici prije deset godina jer je u presudi generalu Radislavu Krstiću masakr u julu 1995. jasno okvalifikovan kao genocid“.

⁴⁹ To pitanje bilo je izvan mandata Komisije.

⁵⁰ Jedinstven proces vodi se protiv bivšeg pomoćnika komandanta za bezbjednost Glavnog štaba VRS pukovnika Ljubiše Beare (predmet IT-02-58), komandanta Združenih snaga MUP RS generala Ljubomira Borovčanina (IT-02-64), komandanta Prve zborničke pješadijske brigade generala Vinka Pandurevića (IT-02-86), pomoćnika komandanta za bezbjednost Drinskog korpusa pukovnika Vujadina Popovića (IT-02-57), pomoćnika komandanta za bezbjednost Zvorničke brigade majora Draga Nikolića (IT-02-63), pomoćnika načelnika za bezbjednost Zvorničke brigade kapetana Milorada Trbića (IT-02-86). Svi su optuženi za „genocid, zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja“. Za „zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja“ optužnicom se još terete pomoćnik komandanta GŠ VRS za obavještajno-bezbjednosne poslove general Zdravko Tolimir (trenutno nedostupan Tribunalu), pomoćnik komandanta GŠ VRS za moral, vjerska i pravna pitanja general Milan Gvero i načelnik odjeljenja za operativno-nastavne poslove general Radivoje Miletić (IT-04-80; optužnica protiv Tolimira dopunjena je 8. septembra 2006, IT-05-88/2-). Navedene funkcije optuženi su obavljali u vrijeme događanja u Srebrenici jula 1995. Stiče se utisak da bi ovako objedinjeno suđenje nalikovalo nekadašnjem Nirberskom procesu. Ipak, uočena je i bitna metodološka distinkcija: Džordž Žamueli, član Grupe za istraživanje o Srebrenici, vidio je ICTY kao „neku vrstu obrnutog Nirberga. Princip... da sprovođenje naređenja nadređenih nije nikakva odbrana – okrenut je naglavačke. Tribunal proglašava da vojnici nižeg ranga koji su činili zločine uistinu nisu odgovorni za svoja dela zato što su samo sprovodili naredbe nadređenih. A šta je dokaz da su sprovodili naredbe? Pa razumljivo je da ne bi radili ono što su radili da im nije bilo naređeno“ – *Politika*, 3. jul 2005.

⁵¹ Sud BiH, predmet X-KR-05/24 – *Mitrović i drugi*. Optužnica je potvrđena 19. decembra 2005. Za „saučesništvo u krivičnom djelu genocida“ optuženi su desetorica pripadnika MUP RS i jedan pripadnik VRS.

⁵² *House Resolution 199*. Gotovo identična, rezolucija Senata (*Senate Resolution 134*) donesena je nekoliko dana ranije. Inicijator ovih rezolucija je Kongres Bošnjaka Sjeverne Amerike, a glavni sponzor rezolucije Predstavničkog doma bio je kongresmen Christopher Smith. Od 371 kongresmena protiv rezolucije glasao je jedan.

U aktualnim pregovorima u vezi sa budućim uređenjem BiH, kao argument ukidanja entiteta ponekad se navodi „način na koji su oni stvoreni“. Krajem februara 2006. pred Međunarodnim sudom pravde u Hagu počeo je proces na osnovu tužbe BiH protiv SCG za „genocid“. Tužba je podnijeta još 1993, davno prije „Srebrenice '95“, ispred tadašnje Republike BiH. Tužba danas nema saglasnost RS, pa je sporna njena aktivna legitimacija; pred Ustavnim sudom BiH nalazi se podnesak srpskog člana Predsjedništva BiH o „povredi vitalnog nacionalnog interesa“; sporna je i pasivna legitimacija, jer SRJ u vrijeme podnošenja tužbe nije bila članica UN.⁵³

Prema mišljenju nekih stručnjaka za međunarodno pravo, nijedan od bitnih elemenata genocida (motiv, ideološka baza i plan, organizacija) „ne postoji u slučaju Srebrenice“⁵⁴ i u prvostepenoj presudi generalu Krstiću bitno je proširena definicija genocida, s obzirom i na to da predmet zločina nijesu bili žene i djeca već vojno sposobni muškarci.⁵⁵ U svom ra-

⁵³ U istupanju predstavnika optužbe, velika pažnja posvećena je događajima u Srebrenici jula 1995. Ti navodi bazirani su uglavnom na presudama ICTY. Ukazujemo ovdje na zapažanje poznatog američkog intelektualca Noama Čomskog. Protiv nekadašnjeg predsjednika SRJ i Srbije Slobodana Miloševića ICTY je podigao optužnicu u vrijeme NATO bombardovanja SRJ. Međutim, kako je „skoro čitava optužnica obuhvatila vreme posle bombardovanja... oni su i tada shvatili da je to slaba optužnica. Onda su joj dodali pretходne balkanske ratove. Mnogo strašnih stvari se tamo dogodilo. Ali najgori zločin za koji su hteli da ga optuže bio je genocid u Srebrenici. Međutim, tu postoji mali problem: naime, holandska vlada, koja je bila odgovorna za to, jer su tamo bile holandske trupe, sprovela je iscrpnu... istragu ... i oni su zaključili da Milošević ništa nije znao o tome...“ Čomski je dodao da „ovo suđenje nije nikada moglo da bude održivo, čak i da je bilo polupošteno. To je bila farsa; u stvari, oni su bili srećni što je umro“, v. *Politika*, 8. maj 2006 (Milošević je umro u martu 2006).

⁵⁴ *Zločin jeste, genocid nije*, *Politika*, 16-17. jul 2005, izjave Smilje Avramov i Milana Škulića.

⁵⁵ Mnogi istaknuti stručnjaci za međunarodno pravo osporili su kvalifikaciju srebreničkih događaja jula 1995. kao „genocid“. Milan Bulajić ukazuje na to „da u Srebrenici nije bilo genocida dovoljna je činjenica da je VRS... deportovala preko 25.000 muslimana iz Srebrenice u ... Tuzlu ... Da je bilo genocida, prvo bi njih ubili“. Najveći broj „muslimanskih vojnika“ izginuo je u pokušaju proboja preko teritorije pod kontrolom VRS prema Tuzli - v. *Glas javnosti*, 20. maj 2005; takođe, www.srpskapolitika.com/pol_komentari/2005/137.html. Prema sopstvenoj izjavi, Bulajić je pripremio obimnu studiju o ratnim zbivanjima u Srebrenici 1992-1995. Da je postojao genocidni plan, svakako ne bi bila ostavljena „mogućnost bekstva ka severu“, istakao je Karlos Martins Brank, svojevremeno vojni posmatrač UN a kasnije član Međunarodne grupe za istraživanje o Srebrenici - *Politika*, 1. jul 2005. U krivičnom pravnom smislu bitan je i broj žrtava, a posebno da li su stradale u borbi ili su poslije zarobljavanja likvidirane. Preuveličavanjem broja žrtava zločina stvaran je „humanitarni povod“ za demonizaciju Srba i pridobijanje javnosti za vojnu intervenciju. Međunarodni komitet crvenog krsta do početka avgusta 1995. registrovao je 35.632 lica iz Srebrenice i „najmanje 3.000 muškaraca“ koji su „preraspoređeni na druge frontove bez znanja njihovih porodica“ (u raznim osvrtima na srebrenička zbivanja jula 1995. ovaj podatak MKCK skoro potpuno je zanemaren). Nekoliko stotina probilo se do Žepe i u Srbiju. Dodavanje preko 7.000 likvidiranih lica bila bi znatno premašena brojka od „46.000 stanovnika, što je veliko preterivanje u odnosu na bilo koju verodostojnu brojku iz tog vremena“, izvještaj Džonatana Rupera, nekadašnjeg novinara BBC i člana Međunarodne grupe - *Politika*, 1. jul 2005. Ruper citira i članak iz 2003. Patriše Vold (Patricia Wald), sudije Pretresnog vijeća u „slučaju Krstić“, u kojem navodi da je prije jula 1995. „Srebrenica bila selo sa oko 37.000 stanovnika“. Evakuacija komande 28. divizije A BiH na čelu sa Nase-rom Orićem ukazuje na taktički potez „namjernog žrtvovanja grada, kako bi se potkopale UN i pružilo NATO opravdanje za vazdušne napade“ na VRS. I bivši šef lokalnog odbora

du Komisija Vlade RS nije našla nikakve tragove planiranja ubistava⁵⁶. Gostujući na TV BH 1 (17. januara 2006), američki intelektualac Noam Čomski eksplicitno je naglasio da bi pravna kvalifikacija srebreničkih događaja iz jula 1995. kao „genocid“ značila radikalno redefinisanje toga pojma. Pri tome je ustvrdio da savremeni svijet poznaje teže zločine koji nijesu okvalifikovani kao „genocid“. Postoje sličnosti između američke invazije na irački grad Faludžu novembra 2004. i događanja u Srebrenici jula 1995.⁵⁷ Važno je ovdje ukazati na specifičan karakter ICTY i na instituciju sporazumnog priznanja krivice⁵⁸. U svakom slučaju, ističemo da bi

SDA Ibran Mustafić govorio je o „svjesno pripremljenom“ scenariju za „izdaju Srebrenice“ – *Politika*, 2. jul 2005, gdje je citiran dio izvještaja Karlosa M. Branka. Dodajmo i zapažanje Sefera Halilovića o tome da poslije napada „na ove prostore, ništa nije poduzeto da im se pomogne već su jednostavno ostavljeni sami sebi“ v. Sefer Halilović, *Lukava strategija*, Sarajevo 2001. Važan argument predstavlja i činjenica da proglašenjem za zaštićenu zonu Srebrenica nije bila demilitarizovana kako je bilo predviđeno Rezolucijom SB UN 819/93 i Sporazumom o demilitarizaciji od 17. april 1993. između generala Ratka Mladića i Sefera Halilovića (v. napomenu 44). Iz „zaštićene zone“ izvođene su kontinuirane akcije prema srpskim okolnim selima, kojih je uništeno preko 140. U tim akcijama srpskoj strani nanešene su brojne civilne i vojne žrtve. General F. Morion, bivši komandant UNPROFOR, zaključio je da je „Orić izgleda sprovodio političke instrukcije iz Predsedništva u Sarajevu“. Novinar Bil Siler opisao je Orića kao „najkrvožednijeg ratnika koji je ikada kročio na bojište“ – *Politika*, 2. jul 2005, (prenosi dijelove Izvještaja Međunarodne grupe na čijem čelu se nalazi profesor Edvard Herman.). ICTY je podigao optužnicu protiv Orića tek 2002 (predmet IT-03-68) i to za krivična djela „kršenja zakona i običaja ratovanja“. Pretresno vijeće predsjedavajućeg sudije Carmela Agiusa osudilo je 30. juna 2006. Orića na dvije godine zatvora. De facto, presudom su minimizirana stradanja Srba na tom području tokom proklog rata. U toku je žalbeni postupak.

⁵⁶ I pored velikog pritiska Komisija nije uzela u obzir izjavu Miroslava Deronjića o sporazumnom priznanju krivice datu ICTY, jer je Deronjić imao status optuženog lica. Zbog zločina u selu Glogova 1992, Deronjiću je u drugostepenom postupku potvrđena kazna od 10 godina zatvora, ICTY, predmet br. IT-02-61-PT, kojom je Deronjić optužen za „progone i zločin protiv čovječnosti“. Žorž Bogdanić, autor poznatog filma *Rat koji se mogao sprečiti*, podsjetio je na „dimenziju lažnih svjedoka u srebreničkom slučaju“ – „Sudjenje generalu R. Krstiću je pokazalo da su Srbi, suočeni sa izgledom višegodišnjeg zatvora, spremni da lažno svedoče kako bi podržali zvaničnu verziju o događajima u Srebrenici“, izjava *Politici*, 3. jul 2005. Naveo je još primjere sa suđenja Momiru Nikoliću, a posebno slučaj ključnog svjedoka Tribunala Dražena Erdemovića, koji se prije pristupanja VRS borio na strani Armije BiH i Hrvatskog vijeća obrane. „Na kraju se ispostavilo da su Erdemovićeve nekadašnji partneri u zločinu služili kao plaćenici u Kongu za francusku obaveštajnu službu“.

⁵⁷ Čomski je ovo gledište detaljnije obrazložio u intervjuu RTS i *Politici*, 7–8. maja 2006. „U slučaju Srebrenice, žene i deca su odvedeni kamionima, a onda je došlo do masakra. U slučaju Faludže, ženama i deci je naređeno da odu, nisu odvedeni, ali muškarcima to nije bilo dozvoljeno. I onda je došlo do napada. Pri tome, ispostavilo se da su putevi bili blokirani“. Zauzimanjem bolnice, pacijentima su „vezane ruke na leđima, lekari su bačeni na pod sa rukama na leđima“, što je u nekim velikim američkim medijima „prikazano kao divna stvar“ jer je prikazivanjem bolnice kao „propagandnog“ centra „bilo ispravno izvršiti veliki ratni zločin“. Gali Hasan, profesor Univerziteta u Pertu, akciju u Faludži određuje kao „mnogo veći i suroviji masakr“ a koji je istovremeno predstavljen kao „neophodan korak na održavanju izbora i uspostavljanju slobode i demokratije“. *Glas Srpske* 3. avgust 2005, prenosi izdvoje iz Hasanovog članka objavljenog na sajtu kanadskog Centra za istraživanje globalizacije.

⁵⁸ I pored priznanja da je likvidirao nekoliko desetina zarobljenika, nakon sporazuma sa Tužilaštvom ICTY, Dražen Erdemović je osuđen kaznom od pet godina zatvora (v. i nap. 49).

se prilikom pravnih kvalifikacija moralo držati utvrđenih definicija pojmova i pozitivnih akata međunarodnog javnog prava.

Značajna intelektualna i stručna imena današnjice (E. Herman, N. Čomski, D. Džonston, Č. Sudetić, R. Klark, S. Flaunders, M. Ekmečić, S. Avramov, K. Džejms, J. Elzeser, E. Vlajki, M. Bulajić i drugi) relativizovali su jednostrana gledišta, uopšteno prezentovana na početku ove priče, o događanjima u Srebrenici i u bivšoj Jugoslaviji uopšte tokom posljednjeg rata. Ti procesi predstavljaju ozbiljan izazov i za srpsku pravnu i istorijsku nauku. Fenomenološki, valja doći do samih stvari i pustiti da one „same govore“. Jednom riječju, pustiti „korjensku situaciju kao pretpostavku događaja“. To bi razorilo brižno stvarane ratne metafore, ali i cjelokupnu diskurzivnu mašineriju koja iza njih stoji.⁵⁹ Tom elementarnom postulatu mora se težiti, iako je u atmosferi euforije i pritisaka glas ozbiljne nauke slabo čujan. Ali, ipak čujan.

⁵⁹ Jedino se skidanjem „metaforičkog pokrova (pokrova mnjenja, pokrova u koji je dovoljno da se vjeruje), može suočiti sa događajem, svako za sebe i svako sa svakim ... Pomirenje je moguće samo ako se pusti da istina dođe, ako se svako sa svoje strane suoči sa jezikom događaja, sa užasom koji se desio, i „tu unutar sebe“ ako se istinski pokaje ...“, Zoran Arsović, *Paradoks evropskog svijeta*, u: Integracija i ličnost, Banja Luka 2005, 105–106, nap. 183.

PRAZNA!!!

PRIKAZI

Leonardo Benevolo, GRAD U ISTORIJI EVROPE, Klio, Beograd 2004, 323

Izdavačka kuća Klio objavila je 2004. godine u biblioteci Agora delo uglednog italijanskog profesora Leonarda Benevola (Orta, 1923) o urbanističkom razvoju (zapadno)evropskih gradova od njihovog nastanka u ranom srednjem veku do danas. U originalu knjiga se pojavila 1993. godine kao prvo izdanje međunarodne edicije „Fare l' Europa“ koju uređuje čuveni istoričar Žak le Gof i čiji je cilj da predstavi poreklo moderne Evrope kroz „specifične teme i momente“ njene složene, duge i bogate istorijske tradicije. S obzirom na ovu činjenicu *Grad u istoriji Evrope*, između ostalog, nosi obeležje savremenih integrativnih tokova zemalja Starog kontinenta.

Objavljivanje Benevolovog dela u prevodu na srpski jezik (prevodilac Snežana Milinković) ima nesumnjiv značaj za domaću čitalačku publiku budući da je autor jedan od najistaknutijih svetskih stručnjaka u oblasti istorije arhitekture i urbanizma. Tokom višedecenijske karijere Benevolo je predavao na fakultetima u Rimu, Firenci, Veneciji i Palermu. Međunarodno priznanje stekao je brojnim radovima među kojima se, pored knjige o kojoj govorimo, posebno ističu *Istorija moderne arhitekture* (1960) i *Istorija gradova* (1975).

Važnost izučavanja evropskih gradova autor iskazuje kroz stav da oni u „izvesnom smislu stvaraju Evropu“ i da su „možda najvažniji smisao postojanja Evrope kao posebnog istorijskog entiteta“. Od vremena kolonijalne ekspanzije, takođe, evropske naseobine ostavljaju „presudan“ trag na urbane aglomeracije širom sveta i postaju dominantan model oblikovanja modernog grada. Benevolove odrednice „Evropa“ i „evropski“ treba čitati uslovno jer se prevashodno odnose na njenu zapadnu političko-kulturnu sferu.

Širina teme uslovlja je autora da osnovnu pažnju posveti „fizičkom scenariju“ gradova, to jest glavnim odlikama njihovog urbanističkog planiranja tokom istorijskog razvoja. Pomoću tog „nezamenljivog komunikacionog kanala između sadašnjosti i prošlosti“ Benevolo nastoji da pred čitaocem što vernije rekonstruiše oblike nestalih gradskih pejzaža. Svestan njihove mnogobrojnosti i specifičnosti on se odlučuje da ponudi izbor najkarakterističnijih primera, grupisanih po periodima važnim za istoriju evropskog kontinenta.

Preobražaji „fizičkog scenarija“ govore ne samo o razini urbano-tehničkih dostignuća jednog društva već i o njegovom

karakteru uopšte. U tom pogledu knjiga nije namenjena samo stručnoj publici već svima onima koji su zainteresovani za fenomen grada. Posebno stoga što autor nastoji da osnovnu temu analizira u širem društvenom kontekstu i odredi glavne činioce – političke, vojne, socijalne, ekonomske, religijske, kulturne i druge – promena koji u datim istorijskim prilikama utiču na urbanu transformaciju. Doživljavajući grad kao mesto koje ne samo što biva oblikovano već i oblikuje Benevolo (u duhu Luisa Mamforda) sa posebnim interesovanjem procenjuje humani potencijal evropskih urbano-tehničkih ostvarenja merilom grada po meri čoveka. S obzirom na ta nastojanja *Grad u istoriji Evrope* predstavlja delo sintetičkog karaktera sa uspešnim multidisciplinarnim pristupom.

Knjiga je podeljena na sedam poglavlja (svako na nekoliko užih celina) u skladu sa periodizacijom koju nudi autor: 1. odvajanje od antičkog sveta (do X veka), 2. formiranje srednjovekovnih gradova (1050–1350), 3. trenutak doterivanja (1350–1500), 4. suočenje sa svetom (1500–1600), 5. teško prilagođavanje pravilima perspektive (1600–1750), 6. industrijski grad (1750–1890), 7. Evropa u savremenom svetu (od 1890). Pored osnovnog teksta (13–276) delo sadrži i inspirativan uvod (7–12), spisak bibliografije sreden po hronološko-tematskom obrascu (309–312) i kritički osvrt dr Sretena Vujovića (313–323). Kao poseban kvalitet izdajamo 149 ilustracija – planova, mapa, gravira, crteža i fotografija koje vizuelno obogaćuju i dopunjuju tekst. Ilustracije su raspodeljene u dve celine: kao prateći deo glavnog teksta i kao zasebni odeljak na kraju knjige (277–308).

Prvo poglavlje (13–42) predstavlja svojevrstan uvod u nastanak evropskih gradova. U njemu je obuhvaćen veoma dug hronološki period od postanka prvih urbanih naseobina (III-II milenijum p. n.e.) do X veka n. e. i sagledane su osobenosti antičke civilizacije i njenog nasleđa u ranom srednjem veku. Prema Benevolu prvi gradovi nastaju u trenutku kada je čovek formirao „omeđene prostore ili skupove omeđenih prostora“ i gde se razvila „veština ovladavanja srednjim ili malim rastojanjima“. Piramide Egipta i Mesopotamije smeštene u prirodno okruženje predstavljaju prelazni period u razvoju urbanih aglomeracija i ukazuju nam kako je taj proces tekao. Klasični obrazac „gradogradnje“ ostvarile su grčka i rimska kultura. Autor stavlja naglasak na skladnost „otvorenog“ grčkog grada sa prirodnim sredinom – što omogućava harmoničan razvoj ljudske ličnosti – i je-

dinstvenost geometrijskog nacrtu rimskih planera u kome dominira smisao za racionalnost. Značajnu transformaciju poznatim rimski grad doživljava u III i IV veku n. e. usled varvarskih napada i širenja hrišćanstva. Bedemi uslovljavaju pojavu „omeđivanja“, a crkvene građevine policentrično svojstvo urbanog prostora.

Padom Zapadnog rimskog carstva, smatra Benevolo, „niče nova istorijska stvarnost koja se od tada naziva Evropa“ i otvaraju se mogućnosti urbanističkog eksperimentisanja tokom „mračnog“ perioda od VII do X veka. Novi centri života izmeštaju se dvojako: geografski ka severu, prostorno van nekadašnjih gradskih jezgara. „Ruševine“ antičkog sveta (amfiteatar, pozorište, terme, akvadukti, magacini, cirkusi itd.) postaju neupotrebljivo breme savremenih naraštaja i usled niskog kulturnog stupnja gube funkciju i značaj. Nasuprot tome, hrišćanske građevine postepeno menjaju u svoju korist ravnotežu gradske strukture. Unutrašnji sklop grada doživljava „duboke promene“ drastičnim preinačavanjem nekadašnje namene zgrada, uiscenjem novih blokovskih prolaza i sl. Podražavanje antičkih arhitektonskih uzora ima simbolički, a ne praktičan karakter, a u naseobinama bez urbane tradicije sjedinjuju se pre svega „zahtevi odbrane i trgovine“. Stoga nije čudno što germanski osvajači u tom nesigurnom i primitivnom svetu grad jednoznačno tumače logikom zamka (Burg). Evropski grad u zametku, zaključuje autor, arhitektonski je neartikulisan i pokazuje se kao neusaglašena stilska mešavina starog i novog.

U drugom poglavlju (43–100) Benevolo razmatra na koji način iz neskladnih i anahronih urbanih naseobina s početka srednjeg veka izrasta autentičan evropski grad. Osnovni činioci napretka su opšta stabilizacija političkih prilika u drugoj polovini X veka, prestanak spoljnih invazija, demografski i privredni uspon. Dominantan faktor, međutim, jeste sticanje prava na gradsku autonomiju i po autorovim rečima „to preuzimanje odgovornosti, nesvojstveno arapskom i istočnom svetu, predstavlja osnovnu osobenost i srž vitalnosti evropskih gradova, postaje presudan činilac evropske civilizacije i razlog njenog uspeha u svetu“. Kao generalne odlike navode se: gotovo potpun nestanak ostataka antičke kulture iz sadržaja fizičkog scenarija, obustavljanje potrage za savršenom urbanističkom formom, pojava predgrađa, svođenje grada na skromne razmere i njegov „zastvorenost“ za neposredno seosko okruženje.

Izgled reprezentativnih gradskih pejzaža Benevolo je opisao u tri uže celine. U prvoj su se našli italijanski primorski gradovi Venecija, Piza i Đenova kao „tri izuzetna i rana primera“; u drugoj gradovi raznih evropskih regija razvrstani prema kriterijumu urbanog nasleđa (1. Sredozemna oblast, 2. južna Italija i Španija, 3. oblast između Loare i Rajne, Nemačka, Engleska, skandinavske i slovenske zemlje); u trećoj „ex novo“ gradovi koji nastaju kolonizacijom proširene teritorije Evrope ka „istoku i jugu“. Sistematizujući mnogobrojne posebnosti „događanja u prostoru“ Benevolo izdvaja četiri temeljne novine: urbanističku celovitost javnog i privatnog, policentričnu kompleksnost gradske strukture, koncentrisanost na mali prostor sa proširenjem u visinu i opštu nedovršenost usled stalne gradnje. Prvi put, takođe, izumljen je i jedinstven graditeljski jezik kojim evropski svet može zajedno da komunicira. Gotički stil nastao u XII veku učinio je da evropski gradovi „postaju prepoznatljivi kao proizvodi jedinstvene i samosvesne civilizacije“. Sumirajući uspehe ostvarene u periodu između 1050. i 1350. godine Benevolo konstatuje da je ovo odlučujući trenutak u kreiranju urbane Evrope. Arhitektonski stil je uobličen, obnovljena je i proširena mreža gradova, ispoljena je znatna urbanotehnička inovativnost što sve daje potporu tvrdnji da se onovremeni evropski gradovi mogu bez stida porediti sa onima u svetu.

Tema trećeg poglavlja (101–136) jeste zaustavljanje napretka i stabilizacija urbanističkih dostignuća u drugoj polovini XIV i u XV veku. Velika ekonomska kriza, demografski pad (naročito posle epidemije kuge 1348), zaoštavanje socijalnih sukoba i slabljenje nadnacionalnih autoriteta (papstvo, Sveto rimsko carstvo i dr.) navedeni su kao neodgovarajući faktori za dalje uređenje gradova. Autor izdvaja samo Avinjon, Prag i Nürnberg koji doživljavaju procvat zahvaljujući posebnim istorijskim preduslovima. Gradogradnja je izgubila odlike celovitog urbanističkog poduhvata i svela se na pojedinačne „arhitektonske intervencije“. Nastupilo je vreme „ukrašavanja“ grada i u tome su odlučujuću ulogu preuzeli umetnici. Njihovo oruđe je reformisana umetnička kultura zasnovana na otkriću linearne perspektive i oživljenom antičkom nasleđu. Glavni arhitektonski uzori potiču iz Firence gde Brunelleski isprobava nove metode projektovanja i kao „programski znak“ savremene arhitekture gradi čuvenu kupolu firentinske katedrale. U doživljaju urbanog pejzaža ta kupola,

naglašava autor, više ne predstavlja simbolički, već vizuelni centar gradskog prostora i najavljuje širenje vizuelne civilizacije. Rascep između urbanističkog i arhitektonskog principa imao je trajne posledice u Evropi, a nova graditeljska kultura je dosegla harmoničnu ravnotežu samo u nekim malim i srednjim gradovima gde su promene bile dosledno sprovedene. Ta kultura imala je i teorijsku potporu u veoma uticajnom i značajnom traktatu Batista Leona Albertija o arhitekturi iz 1452. godine. U njemu je grad, po Benevolovim rečima, shvaćen samo kao „okvir ukupnosti projektantskih intervencija“. Jedna od posledica bila je i to da su teorija i praksa gradogradnje bili razdvojeni pa se umesto urbanističkog planiranja realnih gradova prešlo na opise zamišljenih i idealnih naseobina („utopije“).

Četvrto poglavlje (137–161) Benevolo posvećuje širenju modela evropskog grada po svetu u uslovima kolonijalne ekspanzije zemalja Starog kontinenta. Odlazeći u prekomorske krajeve Evropljani nose potrebu da žive u mestima sličnim zavičaju pa Portugalci imaju, po autorovim rečima, „naviku da grade nove gradove tamo gde može biti ponovljen srednjovekovni model tipičan za domovinu“, dok Španci pokazuju „upornost da u Meksiku i Peru reprodukuju urbane predele Andaluzije, Estramadure ...“. Kolonijalna osvajanja imala su različite urbanizacijske posledice na pojedinim kontinentima. S obzirom na to autor je u jednoj celini obradio kolonizaciju Afrike i Azije, a u drugoj Amerike. Afričko-azijska celina je kraća; u njoj se izdvaja opis Goe, centra portugalske Estade u Indiji, gde se jedino „istinski težilo suživotu evropske i azijske tradicije“. Većina drugih gradova bili su utvrđenja sagrađena po pravilima evropske vojne veštine, odvojeni od urođeničkih naseobina i manje bitni za lokalnu urbanizaciju. S druge strane, kolonizacija Novog sveta je imala drastičan karakter. Prestonice Asteka i Inka koje su zasenjivale veličinom, vizuelnim utiskom i skladnošću sa prirodnim ambijentom porušene su i ponovo izgrađene prema evropskom graditeljskom repertoaru. Urbana kultura domorodaca je uništena jer osvajači, zaključuje autor, „nisu [bili] u stanju da se time koriste, niti da razumeju“. Druga važna osobenost kolonizacije bila je formiranje mreže gradova i prisiljavanje domorodaca da žive u njima. Nove aglomeracije su premeštene u niže, zaravnjene oblasti i izgrađene po jednoobraznom sistemu – Kortesoovo naređenje iz 1525. i za-

kon iz 1571. godine. Određujući specifičnosti kolonijalne gradnje Benevolo daje tri karakteristike: 1. planom se definišu parcele, a ne zgrade, i na tom prostoru se gradi kako i kada se može; ulice i trgovi su ogromni, a zgrade neproporcionalno male; 2. planom nije predviđeno „omeđavanje“ i grad se po potrebi pravilno širi u okviru ortogonalne šeme; 3. ortogonalna mreža nije saobražena sa prirodnim okruženjem. Geometrijska kultura renesanse izvedena u režiji „skromnih pripravnika“, zaključuje autor, doslednije je realizovana na američkom tlu nego u Evropi. Krajnji bilans susreta civilizacija „nepopravljivo“ je negativan, a „teorijska univerzalnost evropskih uzora besmislena“.

U petom poglavlju (161–202) autor opisuje pokušaje podvrgavanja evropskih gradova pravilima perspektive. Uspostavljanje političke i religijske ravnoteže tokom XVI veka, uvećanje finansijskih sredstava, demografski porast, napredak građevinske tehnike i naučno-kulturni procvat omogućili su reorganizaciju urbanog prostora. Uređivanje ulica do polovine XVI veka imalo je cilj da se „saobraze mnogobrojni arhitektonski organizmi u jedinstven front“ i združe kratke poprečne perspektive. Od sredine XVI veka dolazi do promene i nastoji se da se u unutrašnjem gradskom prostoru vizuelno povežu udaljena mesta. Probijaju se duge prave putanje, „lišene bočnih utisaka“. Takođe, teži se tome da novi razmeštaj urbanističkih elemenata postane pravilniji i simetričniji. Ovi građevinski zahtevi su skupi i u velikim državama njih pomažu apsolutistički vladari. Međutim, u razvoju ne zaostaju ni slobodni gradovi. Po Benevolu među njima istaknuto mesto zauzima primerno preuređeni Amsterdam sa znamenitim sistemom kanala, ograničenom dubinom perspektive i kreativnim arhitektonskim rešenjima trkastih odseka duž kanalskih linija. Od XVII veka evropske metropole se preuređuju pod zajedničkim uticajem klasicizma i pravila perspektive, a autorova pažnja se više zadržava na Rimu i posebno Parizu. Berninijeva izgradnja Trga crkve Sv. Petra i povezivanje hrama sa ostatkom gradskog scenarija, kao i ambijentalno uređenje dvoraca Voa i Versaja (arhitekate Le Vo, Le Notr i Le Bren), ostaju vanvremenska remek-dela. Francuski specijalitet su moderno projektovani parkovi koji skladno posređuju između prirodnog okruženja i građevina. Francuski klasicizam, ističe Benevolo, nudi obrazac koji postaje uzoran za celu Evropu, a njegov odjek dopire čak do Kine. Jedini

izuzetak predstavlja Engleska u kojoj pravila perspektive nisu dominantna. To se najbolje uočava u Londonu koji posle požara iz 1666. godine biva izgrađen po starom nacrtu, a novina je izgradnja manjih građevinskih celina koje zajedno nemaju urbanističku jedinstvenost. Engleski parkovi, takođe, odstupaju od normi „kartezijske geometrizacije“ i slobodno podražavaju nepravilnost prirode. Čak je i arhitektonski jezik ovde izmenjen i, kako Benevolo napominje, preuzima se repertoar gotike.

Tema šestog poglavlja (203–238) je razvoj haotičnog i nezdravog industrijskog grada i pokušaji njegovog uređivanja u drugoj polovini XIX veka. Revolucije u sferi politike i industrije izmenile su lice Evrope krajem XVIII veka. Nastupile su brojne promene i njih Benevolo sistematizuje u četiri karakteristike: 1. ogroman priliv stanovništva u gradove; 2. prestanak umetničkog uređivanja grada; 3. povlačenje javnog nadzora pred privatnom inicijativom i principom „laissez faire“, što kreira „liberalni“ grad sa „zbunjujućim predelom“; 4. revolt prema državnoj inicijativi unošenja reda u funkcionisanje komunalnog sistema. Preokret nastaje, po autoru, od sredine XIX veka, a politička nužnost – zaštita od revolucionarnih pretnji po ugledu na one iz 1848 – daje podsticaj ponovnom preduzimanja javnih zahvata. Kao najbolji primer preuređenja liberalnog grada Benevolo izdvaja Pariz. Na čelu tog poduhvata je baron Osman, gradonačelnik Pariza, koji uz podršku autoritarnog Napoleona III sistemski izgrađuje infrastrukturu i uslužne objekte, menja mrežu ulica i „okolno gradsko tkivo“. Međutim, opseg izmena u jednom momentu dostiže limit zbog otpora građanstva koje smatra da se drastično krše njegova vlasnička prava. To se i zakonski uređuje dekretom iz 1858. čime je uspostavljena nova ravnoteža između privatnog i javnog, karakteristična i za sve druge evropske metropole. Sagledavajući taj proces Benevolo uočava njegove posledice: suprotstavljenost javnog i privatnog ambijenta; „dvosmislenost odnosa sa starim gradom“, to jest uništavanje starih jezgara i ulica; rezervisanost intelektualaca prema modernom (pravilnom, simetričnom, „netajanstvenom“) gradu; koegzistencija raznih arhitektonskih stilova i drugo.

U poslednjem, sedmom poglavlju (239–276) autor pokazuje kako evropski urbani koncept potpuno preovladava u svetu tokom XIX i XX veka, u kom smeru je krenulo preuređenje postliberalnog grada u moderno vreme i koji problemi aktuelnog

vremena uslovljavaju urbanistički razvoj budućnosti. U XIX veku evropske prekomorske baze se proširuju i postaju „najvažniji“ lokalni gradovi, a pored njih se formiraju i „ex novo“ naseobine. Ono što ih odlikuje jesu pravilni nacrt i postliberalna praksa (od druge polovine XIX veka). Načelo razdvajanja Evropljana od starosedelaca utiče na potiskivanje lokalne urbane kulture koja se postepeno gubi. Ubrzana modernizacija izaziva preskakanje faza pa autor konstatuje da se van Evrope „neposredno prelazi sa predindustrijskog na postliberalno stanje“. Posledice toga u XX veku su istovetne onima u Evropi vek ranije: „prenaseljenost, nered, nezdravost, neobuzdane špekulacije i nedovoljnost javnih pravila“. Sa druge strane, Stari kontinent nastoji da se izvuče iz postliberalnog urbanog čorsokaka krajem XIX i početkom XX veka primenom dva principa: 1. ponovnim angažovanjem umetničkih dostignuća; 2. pretvaranjem planiranja u racionalnu kombinaciju javnih i privatnih interesa. Kao modeli nastaju, kaže Benevolo, programi izgradnje kuća za siromašne javnim novcem, „vrtni grad“ u Engleskoj, „industrijski“ grad – zamišljen kao skladna organizacija industrije i drugih životnih funkcija grada – itd. Potrebe koje diktiraju poboljšanja pre svega su ravnoteža javne i privatne sfere, kao i zahtev za ostvarivanjem „aristotelovske uloge“ grada – sredstvo za harmoničan razvoj ljudskog bića. Nova rešenja nudi pokret nazvan „moderna arhitektura“ iz prve polovine XX veka (Gropijus, Mis van der Roe, Le Korbizije, Alto itd.), prema Benevolu „climax“ evropske umetničke škole koji „preseca veze sa tipično evropskom tradicijom i nudi konceptualnu osnovu, upotrebljivu u celom svetu, za modernizovanje svake druge tradicije“. Jedna od glavnih odlika modernog pristupa je integralno planiranje i shvatanje geografskog ambijenta kao celovitog prostora. Uporedo se, takođe, odvija proces snažne urbanizacije evropskog prostora i posle 50 godina on se danas nalazi u fazi ustaljivanja. Po autorovoj oceni sada postoji potreba za pronalaženjem „uravnoveženog sklopa“ fizičkog scenarija. Posebno se moraju preurediti periferije i ujednačiti sa centrima formiranim na temelju istorijskog nasleđa. Ta arhitektonska baština prošlosti treba da bude „mreža podrške svemu ostalom, kao znak prepoznavanja, kao uporište kolektivne imaginacije“. U poslednjoj glavi autor „razmišlja na pragu budućnosti“ i sumira najvažnije potrebe današnjeg grada: održanje lokalne uprave, uspostavljanje ambijentalne ravno-

teže sa okruženjem, integrisanje kulturno-umetničkih dobara u život grada i ostvarivanje aristotelovskog principa grada kao mesta gde se formira celovita ličnost.

Grad u istoriji Evrope je delo koje pleni sveobuhvatnim pristupom, sistematičnom obradom teme, bogatstvom podataka i preciznim zaključcima. Osnovno pitanje – promene fizičkog scenarija evropskog grada tokom vremena – autor efektno razrešava i povezuje sa složenim istorijskim materijalom iz različitih oblasti društvenog života. Kao rezultat čitaoci su dobili knjigu koju odlikuje dubina analize iskazana na kompleksan, ali sažet i dobro organizovan način. Impresivan je ogroman vremenski i teritorijalni raspon koji autor savlađuje i raznovrsnost urbanističkih primera koje nudi. Benevolovo delo će u formi svojevrstnog pregleda istorije evropske urbanizacije biti od velike koristi svakome ko se bude stručno interesovao za to pitanje, ali će istovremeno značiti i svima onima koji se budu zanimali za fenomen grada uopšte. Posebno stoga što gradska zdanja iz prošlosti, složićemo se sa autorom, nisu samo puki arhitektonski ostaci minulih epoha i estetsko-muzeološke reminiscencije već suma vrednosti koja oblikuje identitet stabilnosti i otpornosti na haotičnu promenljivost savremenog doba.

Goran Antonić

Aleksander Bajt, BERMANOV DOSIJE, Srpska reč, Beograd 2006, 1289

Odavno se u srpskoj kulturi nije pojavila slična knjiga poput prevoda istorijsko-memoarističke studije Aleksandera Bajta o kontroverznim događajima iz Drugog svetskog rata. Na impozantnom broju strana, uz korišćenje obimne literature i mase istorijskih izvora, srpski čitaoci dobili su priliku da se upoznaju sa autentičnim, neideološkim pogledom na burna i tragična zbivanja u okupiranoj Kraljevini Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata. Knjiga je objavljena u izdanju *Srpske reči*, izdavačke kuće koja već više od 15 godina objavljuje dela koja čitaoce podsećaju da „Zemlja nije ravna ploča“.

Ko je autor studije? Aleksander Bajt je u bivšoj Jugoslaviji bio jedan od najuticajnijih i najcenjenijih ekonomista, osnivač poznatog „Bajtovog instituta“ u Ljubljani, jedan od pristalica tržišne ekonomije i saveznik u poslednjoj jugoslovenskoj vladi

Ante Markovića. Kako sam kaže, „svi koji su bili u bližim dodirima s komunističkom vlašću, znali su da sa Bajtom nešto ne štima“. Od tadašnje vrhuške optuživan je da je „belogardejac“ i „reakcionar“ zbog svog tumačenja ekonomije, ali niko nije slutio da je bio ne samo sledbenik rojalističkog pokreta otpora u Jugoslaviji, već i glavni obaveštajac generala Dragoljuba Mihailovića u Rimu.

Na kraju života posvetio se pisanju autobiografije („kratko razdoblje o kojem govori bilo je najzbudljivije u mom životu“), prave historiografske studije koja je, kada se 1999. godine pojavila u Sloveniji, izazvala šok jer je Bajt svojim tumačenjem, koje je za slovenačku javnost predstavljalo novo čitanje bliske prošlosti i temeljno prevrednovanje službenih istina, nametnutih voljom jugoslovenskih komunista. Te „istine“ nikada u Sloveniji nisu dovodene u sumnju ni za vreme postojanja SFRJ, ali ni u godinama posle osamostaljenja nekadašnje jugoslovenske republike.

Reakcija na Bajtovu knjigu u Sloveniji bilo je uvredljivo čutanje i čekanje da na nju padne zaborav, jer se nije uklapala u stereotipe o „četnicima“ i posebno zbog toga što je taj stereotip odigrao jednu od ključnih uloga u ratovima za jugoslovensko nasleđe.

Bajt ima izrazito pozitivan odnos prema JVuO i generalu Mihailoviću, a istovremeno je i žestok kritičar komunista, njihove ideologije, strategije koju su koristili tokom rata, ali i onih koji su utemeljili zvaničnu verziju i nametnuli dogmu o „oslobodiocima“ i „odmetnicima“, o „herojima“ i „izdajnicima“.

Knjiga počinje autorovim odlaskom iz Ljubljane u Rim 1943 (kada je bio mladić od 22 godine) i opisom iskušenja na italijanskom frontu. U Rimu se povezao sa poručnikom Radom Cotičem, oficijom JVuO zaduženim za inostranstvo i postao obaveštajac pod imenom Hugo Berman. U Rimu je postojao štab JVuO, sa majorom Karlom Novakom na čelu. Štab je održavao redovnu vezu sa generalom Mihailovićem i bio je finansiran od emigrantske vlade Kraljevine Jugoslavije, koja se tada nalazila u Kairu.

Najvažniji Bajtov zadatak bio je da popravi sliku o četnicima na Zapadu: „Treba lo im je objasniti da u Jugoslaviji gube jedinog pouzdanog saveznika, saveznika koji na sebe može da veže dodatne nemačke snage“. Kako sam kaže, želeo je da se na taj način bori protiv uspostavljanja „boljševičkog sistema u otadžbini“, kako u Sloveniji, tako i u Jugoslaviji, jer su težnje komunista

za „isključivim vladanjem bile neograničene“. „Komunisti su se postavili iznad naroda, nije ih zanimalo šta misli narod“.

Bajt je dosledan u svojim ocenama o karakteru partizanskog pokreta u Jugoslaviji i on se ne koleba: oslobodilačka borba korišćena je za izvođenje revolucije, partizani su prvi 1941. godine otpočeli građanski rat i izdali ustanak; glavni cilj im je bilo uništenje četnika i zavođenje „diktature proletarijata“, nisu se obazirali na civilne žrtve, vršili su tajne likvidacije političkih protivnika. Nasuprot Mihailoviću koji je vodio računa o civilnim žrtvama, Tito je bio spreman na grubitak bilo kog procenta, na bilo koju patnju stanovništva, čak i svojih najvernijih boraca, samo ako je to bilo u interesu pobeđene revolucije.

Bajt opširno piše o širenju građanskog rata u Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini i krivicu za to, sa puno neoborivih argumenata, pripisuje partizanima („Skok u drugu etapu“; „Likvidacija četnika kao revolucija“; „Tito radije ubija četnike nego okupatore“). Nije pošteđeo ni slovenačke partizane. Naprotiv: vrlo ubedljivo pokazuje kako su oni likvidirali svakog pojedinca koji bi pokušao da formira „bilo kakve oružane trupe van partizanskih“. Edvarda Kardelja smatra najodgovornijim za pretvaranje oslobodilačke borbe u partizansku diktaturu i u Srbiji i u Sloveniji.

Bajt opširno piše i o presudnim događajima u građanskom ratu 1942. i 1943. godine na zapadu Jugoslavije, kada je partizansko vođstvo sarađivalo sa Nemcima i ustašama bez ikakvog kompleksa. Posebno je apostrofirao konkretne operacije u istočnoj Bosni (kod Han Pijeska, Vlasenice i Srebrenice) i operacije severoistočno od Sarajeva kada su partizani pomagali ustašama da se obračunaju sa bosanskim četnicima. Takođe, opširno piše i o dobro poznatim martovskim pregovorima 1943. godine, posle kojih su partizani obustavili napade na Nemce. Na drugi način piše i o operaciji „Švarc“ (bitka na Sutjesci) kada su Nemci faktički omogućili partizanima izvlačenje iz obruča.

Pretresao je sva sporna mesta i iz politike saveznika prema pokretima otpora u Jugoslaviji, pre svega zakulisne diplomatske i vojne poteze Velike Britanije, sa jasnom ocenom da je Mihailović napušten zbog nagodbe Zapada sa Sovjetskim Savezom. Istovremeno je iscrpno pisao i o svim antiosovinskim akcijama Mihailovićevog pokreta koje na Zapadu nisu uvažene kao relevantan doprinos slamanju nacizma, za razliku od suparničke strane kojoj su i mi-

norne gerilske akcije priznavane kao „velike bitke“.

Bajt se ne dvoumi kada izriče zaključni sud o komunističkoj revoluciji u Jugoslaviji: „Partizani su, u prvom redu, odgovorni za opšte grehove koje pripisuju svojim protivnicima, prvenstveno za vojnu i civilnu saradnju sa zavojevačem, kao i za sve, s tim povezane, počinjene zločine narodne izdaje (...) Odgovaraju za sve žrtve, ljudske i materijalne, koje je pretrpelo stanovništvo, civilno i pod oružjem, zaključno sa stradalima od okupatorovih represalija zbog dela počinjenih u ime revolucije, za sve i svakoga pojedinačno od 1,7 miliona Jugoslovena, čijom smrću se Tito ponosio. Sve su to njihovi zločini i njihove žrtve, njihova kolaboracija i njihove narodne izdaje“.

Danas je Bajtova knjiga u Sloveniji stavljena na marginu i zaboravljena. Ali, ona je ipak odigrala svoju istorijsku ulogu. Posle nje usledili su javni istupi i drugih Slovenaca koji su priznali da su bili pripadnici JVuO. Zatim se pokazalo da nisu bili u pitanju pojedinci, već da je više hiljada ljudi u Sloveniji tokom rata bilo privrženo jugoslovenskoj kruni i pokretu generala Mihailovića.

Aleksander Bajt je svojom knjigom više nego ubedljivo pokazao da je u Jugoslaviji dugo godina na snazi bila poznata sintagma engleskog istoričara Edvarda Kara o tome da je za poznavanje jednog društva najbolji putokaz upoznavanje sa onim što njegova istoriografija nije napisala. Knjiga *Bermanov dosije* pisana je kao ispovest i odiše mirnoćom, jasnim stavovima, u njoj nema primesa ličnog, posebno ne nagoveštaja obračuna sa neistomišljenicima. Bajt je i svedok i učesnik, ali i savesni istraživač i njegovi vrednosni sudovi sa distance od šest decenija imaju snagu ubedljivosti. Zato je prevodom njegove knjiga srpska kultura dobila nezaobilazan priručnik za sva buduća istraživanja svoje bliske prošlosti.

Kosta Nikolić

Dušan Mihajlović, POVLENSKE MARGE I VIDICI, tom 1 i 2, Beograd 2005, 1200

Na oko 1200 strana bivši lider Nove demokratije, Demokratske opozicije Srbije i ministar unutrašnjih poslova Srbije od januara 2001. do marta 2004, dao je svoja sećanja, od najranijih dana dejinjstva do preseka aktuelnih događaja. Dušan Mihajlović

se nadovezao na rastući niz autobiografskih dela iz pera aktera najnovije srpske istorije: Čedomira Jovanovića, Mileta Isakova, Milana St. Protića, Nebojše Čovića, Zorana Mijatovića, ali i na nekoliko drugih naslova koji govore o Zoranu Đinđiću, post-petooktobarskim događajima, zaključno sa nedavno objavljenom monografijom *Vlade Srbije 1805–2005*.

Ova dvotomna knjiga može se proveravati sa zapisima Čedomira Jovanovića, ili nekog od aktera koji su napisali svoja sećanja. Mihajlovićeve *Povlene magle i vidici* imaju korelaciju sa nekim od ovih dela, tako da autor polemiše sa pojedinim navodima bivšeg pomoćnika načelnika Resora DB Z. Mijatovića, odnosno hvali knjigu novinara lista Vreme, Miloša Vasića, *Atentat na Zorana*.

Imam utisak, ili možda sam pod opštim utiskom, da se više očekivalo od Mihajlovićevih dnevničkih zapisa i ličnih saznanja, koji bi bacili novo svetlo na događaje i aktere koje uglavnom poznajemo. Ipak, posle drugog čitanja može se konstatovati da smo dobili nov ugao posmatranja i knjigu kojoj je obezbeđen dijalog. Akteri, obična publika ali i naučnici bez sumnje će se vraćati ovoj knjizi i zbog obimnosti biće im stalan priručnik za dileme razumevanja savremene istorije Srbije.

Osnova za dvotomno delo bile su Mihajlovićeve dnevničke beleške, koje on zove *Zapisi*, a potom i deo originalne dokumentacije koju je delom ili u celini prezentovao, kao ilustracije, kako sam kaže, „na granici zloupotrebe“. Prva knjiga, posebno u drugom delu, bogatija je fotografijama koje otkrivaju autorovu bliskost sa mnogim akterima kulturno-političke scene Srbije u proteklih dvadesetak godina i omogućavaju da ga svrstamo u političko-društveni kontekst te epohe.

Knjiga je narativna, na momente veoma dinamična, a potom i sa težnjom da tumači i podučava, posebno analizirajući protekle dve godine od kada je autor van vlasti. U nekoliko prvih poglavlja druge knjige autor nabraja događaje, da bi potom prešao na njihovo tumačenje.

U vremenu opšte otvorenosti državne dokumentacije nije bilo za očekivati da će D. Mihajlović izneti na videlo neka paradoksalna i potpuno nepoznata dokumenta. Ubistvo premijera, opsežna istraga, ali i ranija i kasnije fluktuacija važnih dokumenata prema medijima u svrhu kompromitacije političkih protivnika, ogolili su tajnovitost i intrigantnost neotkrivene građe, za kojom mi istoričari tako strasno žudimo.

Od originalnih dokumenata u knjizi se nalaze: izjava ranijeg načelnika RDB Radomira Markovića, neka dokumenta o povezanosti vojnih službi sa licima iz kriminalnog sveta, Mihajlovićev dosije, svedočenje jednog od pomagača u atentatu na premijera itd. Da bi na verodostojan način pokazao šta je sve urađeno u Ministarstvu unutrašnjih poslova, autor je priložio skraćenu verziju dokumenta *Hiljadu tordih dana* o aktivnostima njegovog ministarstva od januara 2001. do septembra 2003.

Povlene magle i vidike možemo da komentarišemo iz više pozicija, uglova i po više osnova. Jer, knjiga je pre svega političko svedočenje. Zainteresovani čitalac će naći mnogo manje detalja o Mihajlovićevom radu u MUP-u Srbije. Ako se pošteno pogleda, autor i o sopstvenoj partiji govori samo uzgred ili kroz fotografije kojima ilustruje njen rad. U pogledu bezbednosne problematike, zanatski gledano, Mihajlović daje više naznake, na bazi kojih bi mogao da se napravi presek njegovog ministrovanja u unutrašnjim poslovima Srbije.

Autor je ipak izneo niz podataka važnih za razumevanje njegovog ministrovanja. Po njegovoj oceni, Jedinica za specijalne operacije, kao i njen ozloglašeni komandant Ulemek Legija, uglavnom je bila svet za sebe i on kao ministar nije mogao mnogo da učini za njih – osim da im reši profesionalni status u ministarstvu („Ne treba zaboraviti da smo mi nasledili JSO kao „državu u državi““). Autor daje i upečatljive slike svog odnosa sa ovom jedinicom; kao i Čedomir Jovanović u svojoj knjizi, ilustruje momente u kojima se odnos prema ovoj jedinici prelama. Čelnici nove vlade shvataju da imaju posla sa opasnom legalizovanom kriminalnom grupom, sa ljudima teatralnih manira koji su, od zaštićenih manipulata, svojom ulogom u 5. oktobru od jeseni 2001. definitivno zaigrali na kartu produživanja političkog jaza unutar DOS-a. Od Mihajlovića smo dobili i nekoliko pojašnjenja o tome šta je zatekao u ministarstvu na početku mandata, odakle su došli pojedini novi ljudi u MUP, ideji o formiranju žandarmerije, problemima oko uprave za obezbeđenje ličnosti, nesaradnji sa vojnom službom bezbednosti, odnosima sa Saveznim MUP-om i njegovim ministrom Zoranom Živkovićem, formiranju UBPOK-a, modernizaciji policije, elementima korupcije, uvođenju njegovog zamenika, ubistvu generala Buhe, hapšenju potpredsednika Perišića, atentatu na premijera Đinđića itd.

Posebno su značajna zapažanja o nedostatku bezbednosne kulture kod politi-

čara, a posebno DOS-ovih. Svi njegovi pokušaji da uozbilji državni vrh, bar kada je to u pitanju, nisu uspjeli: *Ili me nisu ozbiljno shvatali ili su imali svoje poverljive izvore ne bih znao tačan odgovor*, zaključuje Mihajlović. Na primeru afere Delimustafić pokazuje da je zbog brzopletosti prekinuta obaveštajna operacija koja je imala obrise većeg posla i operativne akcije, regionalnog podzemlja ali i pojedinih regionalnih službi. Iz današnje perspektive posebno je ilustrativan slučaj reklo bi se njegove otvorene zaštite i navodnog „traganja“ za generalom Ratkom Mladićem, u kome autor daje presek problema koje je kao ministar unutrašnjih poslova imao sa vojskom oko tog pitanja.

Kako je bio akter svih političkih događaja 2000–2004. Mihajlovićevi zapisi su neobično važno štivo i izvor za političko sagledavanje prve epohe post Miloševićeve Srbije. On od početka detaljno slika raskol između glavnih aktera 5-oktobarske promene, Zorana Đinđića i Vojislava Koštunice (zadržavajući distancu, kaže: *Što se ličnih odnosa tiče, ne mogu da tvrdim ko je prvi prekršio dogovor... Mogu da pretpostavim da je istina negde na sredini.*). Značajno je autorovo ukazivanje da su sukob Đinđića i Koštunice dodatno podstrekivali njihove kabineti i okolina. Autor vešto skicira proces stvaranja Đinđićeve vlade i elementi njegovog sećanja imaju osobine potpuno relevantnog dokumenta za ono što je Zoran Đinđić nameravao tih dana. Autor navodi da ga je Đinđić „kupio“ jednim razgovorom iz tog vremena. Iz ovog dvotomnog dela može da se skicira i Đinđićev portret, od prvih trenutaka njihovog poznavanja (1993) preko predizborne kampanje DOS-a do vlade Srbije u kojoj su ova dva aktera zajednički radili.

Mihajlović lucidno ukazuje da je meta medijskih ali i drugih napada bila vlada Srbije, odnosno njen prvi čovek dr Zoran Đinđić. To je činjeno preko „lakih meta“, premijerovih bliskih saradnika Čedomira Jovanovića (tada šefa poslaničke grupe DOS) i Vladimira Popovića (tada šefa vladine kancelarije za odnose sa medijima). Naš memoarista Mihajlović je takođe bio na skoro svakodnevnom udaru medija. Tek posle ubistva premijera postalo je očigledno da je medijska hajka otvarala put prema premijeru, „koji, na žalost, nije razumeo tu igru. Ponekad sam imao utisak da nije verovao u tekstove sa takvom sadržinom“, kaže Mihajlović.

U pogledu moguće sopstvene odgovornosti za atentat na premijera, Mihajlo-

vić na nekoliko mesta, umesto nekakvog ličnog preispitivanja, ukazuje na to je zanimljivo kako je BIA izgubila atentatore sa praćenja neposredno pre atentata, kako je došlo do propusta u obezbeđenju premijera koje čak ne konstatuje ni „Koračeva“ Vladina komisija za utvrđivanja tih propusta.

Autor sugerise (2. tom, str. 9) da su njegove beleške „pisane u dahu, po narodnoj „što na um to na drum“, bez ikakve zadržke, bez ambicije da ih neko čita. Zato se njihova suština teško može shvatiti bez poznavanja okolnosti u kojima su nastale i mog povlenskog stila“. Ta ograda nam ipak nije brana da ukažemo na nekoliko primera različitog tona u beleškama i u knjizi.

Kako sam čitao prvo drugi tom pa prvi, autorovi zapisi posle 5-oktobarskih promena, koji su na samom kraju, najviše su mi se urezali u pamćenje. O čemu se radi? Iz direktno prenetih redova Mihajlovićevih Zapisa vidljivo je da odmah posle 5. oktobra autor nije bio sasvim naklonjen dr Zoranu Đinđiću. U zapisima od 21. oktobra on ga naziva „Žuti“ i konstatuje da su Crvene beretke uz „Žutog“...da su došli lešinari SPS-a. Žuti u dilu sa njima, kao i Đukanovićem, a u DOS-u desna ruka mu je Čović čija ambicija sija. U toku je preuzimanje Miloševićeve mafije od strane Žutog. Nametnulo mi se pitanje: Kada u Mihajlovićevoj internoj komunikaciji sa svojim beleškama Đinđić nije više „Žuti“? Dalje, u više navrata on smatra da Đinđić vodi vladu na isti način kao i Milošević i, kako kaže, *jedina novina je bila što je on sve radio sa mnogo šminke zapadnog tipa, i sa sve većom medijskom manipulacijom.* On je premijeru zamerio da je imao naviku da u radu oko konkretnih pitanja zaobilazi svoje ministre (pa i njega, što potkrepljuje primerima). Premijer Zoran Đinđić je želeo da vodi sve i da kontroliše sve. U njegovoj vladi nije bilo prostora za pravu podelu posla i za puno poverenja u saradnike. Navedeni su sukobi sa premijerom oko razrešenja dužnosti Bože Prelevića, poslovanja ministrove firme Lutra, (ne)aktivnosti u suzbijanju kriminalnih grupa navedenih u Beloj knjizi, itd. Mihajlović se žali i na Đinđićevu političku sebičnost u jednom slučaju. Opisujući predsedničke izbore i svoje razmišljanje na izborima krajem 2002. on otkriva da lično glasa za Koštunicu, smatrajući da je kako stari sve konzervativniji, lamentirajući da su ovi novi jurišnici bez vere i duše. Valjanost nekih Đinđićevih poteza (na primer, insistiranje na načinu suprotstavljanja duvan-skoj mafiji) Mihajlović tek kasnije shvata, kako sam priznaje. Ono što je značajno je-

ste da se Mihajlovićev sud o premijeru me-
nja i da njegove beleške imaju kritičniji ton
od njegovog mišljenja u knjizi, odnosno
onog kada je Đinđić postao meta atentatora.

Za razumevanje Đinđićevih ideja sa
početka 2003. godine veoma je značajno
Mihajlovićevo svedočenje o premijerovom
insistiranju na tome da ministri i celokup-
na vlada rade na definisanju dalje strategije
u slučaju, kako je on nazvao, *Najlošijeg sce-
narija* (kako je i naslovljen ovaj Đinđićev
papir, priložen faksimil).

Slično Đinđiću u početku je prolazio i
Čedomir Jovanović, o čemu beleške daju
indikaciju. Posle raskola sa DSS u zapisima
piše: *Čeda, prvi džip dali surčinci pa digli u
vazduh da bi bio važan, pa novi audij od mleka-
džije, Legija ima li obezbeđenje Čedino...* Pre-
ma drugom bitnom akteru DOS-ove vlasti,
Čedi Jovanoviću, Mihajlović jasno pravi
vododelnicu tek opisujući događaje u Kuli,
posle pobune JSO, 13. novembra kada mu
ovaj uzima već napisanu ostavku i stvar
okreće u sasvim drugom pravcu. Posle tog,
dramski snažno opisanog događaja, Č. Jo-
vanović postaje jedan od najpozitivnijih ju-
naka knjige.

U opisu rasprave posle sukoba sa
DSS, avgusta 2003, kada mu potpredsednik
vlade Perišić kaže za JSO: „Oni stoje iza
ubistava koje istražuješ“, što se posle poka-
zuje potpuno tačno, Mihajlović ne ide da-
lje u razmišljanju ili tumačenju ovih reči
koje otkrivaju dubinu isprepletenosti ove
kriminalne grupe sa vlašću, odnosno nači-
ne kojima su cirkulisale vesti do i kroz vla-
du. U nekim drugim situacijama on relati-
vizuje i ostavlja bez odgovora zaintereso-
vanog čitaoca. Na primer, samo kaže „me-
ni je za tu funkciju predložen general Sre-
ten Lukić, itd.“ a ne otkriva ko je bio pred-
lagač. Takođe, autor ne razjašnjava da li je
bio na meti atentatora ili na meti osвете ne-
poznatog, a „ljubomornog bosa“. Dalje na-
vodi da je „neko, na voljeban način, isko-
pao podatke iz dosija pokojnog Momira
Gavrilovića“ itd. Autor i sam podvlači:
„Svakako da to nije sve što imam da vam
kažem, pa se ne mogu pozvati na „Rekoh i
spasih dušu!“ To mi i nije bila namera. Ali
knjiga pred vama jeste moje ogledalo.“

Iako ne otkriva sve detalje, Mihajlović
je lucidan tumač posledica, pa pobunu JSO
smatra početkom kraja svog autoriteta kao
ministra odnosno, autoriteta Đinđićeve
vlade. On ukazuje da od tog trenutka premi-
jer Zoran Đinđić gubi poverenje u dojučerašnje
„sagovornike“ a moj ljubimac „Čeda Jovanović
postaje najotvoreniji protivnik „crvenih beret-
ki“... Sumirajući svoju političku aktivnost,

u sredini knjige, Mihajlović rezignirano za-
ključuje: *Moja bitka za promene u Srbiji posle
5. oktobra je moja izgubljena bitka... stavljali
smo glavu tamo gde drugi ni prst nisu hteli ni
smeli. Uprkos svemu, pretrpeo sam poraz. Kao
ministar policije izgubio sam bitku sa srpskom
mafijom, sa medijima, sa svojim kolegama iz
politike.*

Kao neko ko se i formalno bavio od-
branom i bezbednošću u vreme Mihajlovi-
ćevog mandata, mogu da potvrdim sve
autorove dileme i sve njegove navode oko
ideje da se formira Nacionalni savet za
bezbednost, aktivnosti MUP-a u vremenu
operacije *Sablja*. Mogu i da dodam svoje
mišljenje o ministru unutrašnjih poslova u
vreme „naše vlade“ na bazi nekoliko susre-
ta, ako ne računam one protokolarne, sa
nama iz Ministarstva odbrane: prvo oko
neuspešne četvorne komisije za reformu si-
stema odbrane u junu, zatim u pregovori-
ma oko vraćanja dela naoružanja vojsci i
najviše u pregovorima tokom septembra i
oktobra 2003. da se jedan naš odred uputi
u sastav američkih snaga u Avganistan.
Moje impresije su bile takve da je to bio sa-
govornik koji je odmah shvatao poentu
problema o kojima se vodio razgovor,
sklon operativnim rešenjima, daleko lucid-
niji, duhovitiji i rečitiji nego na svojim tele-
vizijskim nastupima.

Znajući ga takvog mogu samo da se
zapitam: Šta li još sadrže Mihajlovićeve be-
leške a što nije ušlo u tumačenje događaja
u *Povlenskim maglama i vidicima*?

Bojan Dimitrijević

Bojan B. Dimitrijević, JUGOSLOVEN-
SKA NARODNA ARMIJA 1945–1954. NO-
VA IDEOLOGIJA, VOJNIK I ORUŽJE, Insti-
tut za savremenu istoriju, Beograd 2006, 426

Tema kojom se Bojan Dimitrijević ba-
vi u najnovijoj studiji omeđuje jedan od
najinteresantnijih i događajima najbreme-
nitijih perioda u razvoju Jugoslovenske ar-
mije (JA). Ovaj period predstavlja najinten-
zivnije vreme ne samo te armije, već i same
socijalističke Jugoslavije. U tih desetak go-
dina, događaji i akteri na spoljnom i unu-
trašnjem političkom planu smenjivali su se
kao na filmskoj traci, a politička, vojna i
bezbednosna iskušenja bivala su sve veća.
Čitav period je tako postao nezaobilazno
istorijsko razmeđe, od prvorazrednog zna-
čaja za istoriografiju.

Srpska istoriografija u drugim seg-
mentima već je duboko zakoračila u period

istorije posle 1945. godine. Postoje nizovi naslova istoriografskih dela sa temama iz jugoslovenske istorije u vreme komunizma. Ponudeni su relevantni odgovori iz istorije jugoslovenskog (srpskog) društva, sela, grada, kulture, industrije, međunarodnih odnosa, različitih spornih događaja partijske i drugih segmenata istorije. Velika je lista domaćih istoričara koji su svojim istraživanjima i objavljenim radovima zakoračili u istoriju ovog prostora u naznačenom vremenskom opsegu. Jedan od retkih „nepokrivenih“ segmenata ostala je vojska. Tako su armija i njena uloga u drugoj jugoslovenskoj državi ostali do danas van istraživačkog fokusa srpske historiografije.

Tu prazninu popunio je Bojan Dimitrijević svojim radom o JNA u prvoj deceniji njenog postojanja. U tri osnovna tematska kruga (*Temelji nove armije, Novi čovek i Novo oružje*) Dimitrijević analitičku prati prve godine života nove oružane sile u socijalističkoj Jugoslaviji. U monografiji o prvoj deceniji postojanja JNA autor je analizirao sve konsekvence nastale iz diskontinuiteta sa vojskom Kraljevine Jugoslavije; pratio je proces ideologizacije nove vojske koja postaje njeno bitno istorijsko svojstvo; razmotrio je prelazak partizanske armije u mirnodopsku, proces njene modernizacije, izgradnju vojne industrije, sukob sa Sovjetskim Savezom i njegove posledice.

U uvodnom poglavlju autor prati napore nove vlasti da oružanu silu stavi pod svoju punu kontrolu. Poseban deo u ovoj obimnoj studiji posvećen je unutrašnjem životu Armije i vojnim jedinicama, naročito sistemu obrazovanja kadrova. Posebno su obrađeni politički rad u vojnim jedinicama i prevaspitavanje onih koji su dolazili u njene redove. U centru istraživačkog napora B. Dimitrijevića jesu i procesi vojno-političkog približavanja zapadnim zemljama i transformacija JA.

Posebno ukazujemo na delove monografije koji govore o negovanju kulta Josipa Broza u armijskim redovima, kao i nastojanjima da se stvori potpuno „novi čovek“, u skladu sa dogmatskim ideološkim postavkama minulog vremena čije se posledice osećaju i danas.

Već odavno je naučni rad B. Dimitrijevića usmeren ka temama iz savremene srpske istorije koje su predstavljale pravi izazov jer su do tada bile pod ideološkom prismotrom. Slomom realnog komunizma u Evropi došlo je i do mnogih preispitivanja unutar srpskog društva. I u istorijskoj nauci, posebno posle krvavog raspada SFRJ, ukazala se snažna potreba ponovnog vred-

novanja ideala Titove Jugoslavije, a posebno onih koji su se odnosili na „pobednike“ i „poražene“ u Drugom svetskom ratu.

Najnoviji istorijski događaji uslovljavali su višestruku potrebu proučavanja naslovljene teme. Istorijske paralele i vertikale sa kompleksnim događajima iz bliske prošlosti, ali i putokazi koje objektivna historiografija ovog prostora može i mora da ponudi danas su veoma potrebni. Nepostojanje slobodne i kritičke javnosti olakšalo je svojevrsnu tabuizaciju vojske. Manjak svesti o potrebi demokratske civilne kontrole podsticao je prevlast idolopokloničkog odnosa prema vojsci u javnosti i medijima, tako da je u armijskoj štampi i literaturi sve do 1990. godine ostao pohvalan, panegiričan ton, prožet mitskim istoricizmom i krutim vojno-partijskim rečnikom. U najvećem obimu sa ograničenom informacijom, stalno u strahu da se iznošenjem kompletnog podatka ne oda neka vojna tajna i pokažu nebudnost i nebriga za neprijatelje, na čije je prisustvo stalno ukazivano.

U istraživačkom naporu autor sledi ono najbolje iz kritičke istoriografske škole koja nam govori da se poslenici muze Klio, posebno oni koji se bave procesima koji su još živi i fenomenima koji snažno opterećuju i istoričarevo doba, u svom pregnuću moraju pridržavati samo naučnih postulata. Otopljanje političke klime u Srbiji i mogućnost otkrivanja „tajne istorije“ doveli su do provale mnogih „skrivenih istina“ u mnogobrojnim časopisima koji su objavljujućem „tajni“ povećavali tiraž.

Bojan Dimitrijević naučno egzistira u društvu male civilizacijske razvijenosti, sa još manjim potrebama za stručnošću i često bez iskrenih zahteva za znanjem. Ipak, on nije podlegao opasnosti da kreira historiografiju koja će biti deo pristrasne stvarnosti u još uvek ideološki podeljenom srpskom društvu, jer nije želeo da njegov naučni napor bude samo transmisija određenih tvrdnji ili političkih zadataka.

Kosta Nikolić

Rolf Wörsdörfer, KRISENHERD ADRIA 1915–1955 KONSTRUKTION UND ARTIKULATION DES NATIONALEN IM ITALIENISCH-JUGOSLAWISCHEN GRENZRAUM, Schöningh Verlag, Paderborn 2004, 629.

Jürgen Kocka forderte 1999 bei einer Rede zum 50. Bestehen des Marburger Herder Institutes, dass für Ostmitteleuropa

mit seiner „engen Gemengelage vielfältig zusammenhängender Siedlungseinheiten, Ethnien, Nationalitäten und Kulturen (...) der Vergleich (...) unbedingt sofort durch Fragen nach der inneren Verflechtung der Vergleichseinheiten ergänzt werden muss“ (1). Dass die von Kocka angemahnte Verknüpfung von vergleichender Geschichte und Verflechtungsgeschichte für Ostmitteleuropa besonders ergiebig sein kann, zeigt in beispielhafter Weise Rolf Wörsdörfers Buch über die „Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum“, das aus seiner 2002 bei der Technischen Universität Darmstadt eingegangenen Habilitation hervorgegangen ist.

Wörsdörfers Buch ist eine transnationale Kulturgeschichte des romanisch-germanisch-slawischen Grenzraumes vom Eintritt Italiens in den Ersten Weltkrieg (1915) bis zum Abschluss des Auszuges der italienischen Bevölkerung aus Istrien (1955). Der zeitliche Rahmen der Studie ist klug gewählt: Der Erste Weltkrieg bedeutete eine nationale Mobilisierung für die gesamte Region, durch die sich die romanischen, slawischen und deutschen Bewohner des Grenzraums oftmals auf unterschiedlichen Seiten der Kriegsfront wiederfanden. Nach dem Krieg durchzog eine Grenze zwischen einem romanischen und einem slawischen Nationalstaat die nordöstliche Adriaregion. Das Jahr 1955 bedeutete den Abschluss eines wichtigen Kapitels der italienisch-jugoslawischen Verflechtungsgeschichte, nämlich das weitgehende Ende des Vorhandenseins einer italienischen Minderheit in Jugoslawien. Wörsdörfer untersucht die Region anhand von Themen wie Migration, Mythen und kulturellem Austausch in einer pragmatisch gewählten transnationalen Perspektive. Ergänzt wird die italienisch-jugoslawische Verflechtungsgeschichte durch die Einbeziehung der deutsch-österreichischen Akteure im Grenzraum, was weniger die deutsche Minderheit im Karst als die staatlichen Akteure in Form der Nationalitätenpolitik der k. u. k. Monarchie und der deutschen Slowenienpolitik im Zweiten Weltkrieg umfasst.

Die überaus spannende Geschichte des von der deutschsprachigen Historiographie bisher vernachlässigten Nordostufers der Adria zu erzählen, bildet einen zentralen Verdienst des Autors. Wörsdörfer schildert die Mythisierung der blutigen Schlachten am Isonzo nach dem ersten Weltkrieg, die Feindschaft und Annäherung zwischen Italien und Jugoslawien

zwischen den Kriegen, den faschistischen Überfall auf das Nachbarland 1941, den Partisanenkrieg mit seinen verworrenen Fronten jenseits ethnischer Grenzen, den antikommunistischen Foibe-Mythos, der die Morde durch Kommunisten an ihren Gegnern in den einsamen Karst-Gebieten vereinnahmte, die Geschichte vieler geschichtspolitischer Inszenierungen und Auseinandersetzungen und zahlreicher, in Deutschland wenig bekannter Erinnerungssorte. Doch darüber hinaus ermöglicht Wörsdörfer durch seinen Ansatz, die „Konstruktion und Artikulation des Nationalen“ in den Blick zu nehmen, auch die Entwicklung eines Stückes der europäischen Ideengeschichte nachzuvollziehen. Die Konstituierung der italienischen und jugoslawischen Nationalideologien (und ihrer Wandlungen), der *Italinatà* und des *Jugoslovenstvo*, werden eingebunden in die Geschichte des Grenzraums, wo sie besonders eng verschlungen waren und sich besonders intensiv manifestierten. Denn umstrittene Grenzregionen sind nicht nur Objekte eines Irredentismus, sondern auch Identitätstifter ersten Ranges für die Kerngebiete eines Landes, wie sich auch am ungarisch-rumänischen, am polnisch-litauischen und an zahlreichen weiteren Beispielen zeigen ließe. Wörsdörfers Blick auf „Konstruktion und Artikulation“ umfasst sowohl die Konstrukteure als auch die Rezipienten der Nationalideologien und ihrer Manifestation. Indem Wörsdörfer die Gleichzeitigkeit von Konstruktion und Artikulation bei Ritualen, in Vereinen und im Alltag aufzeigt, entgeht er der Gefahr, eine Hierarchie zwischen beiden Polen, also zwischen nationalistischen „Planern“ und dem rezipierenden „Volk“ aufzubauen. Auch warnt Wörsdörfer vor einem essentialistischen Blick auf das Nationale und verweist auf zahlreiche Beispiele von Menschen, die zwischen slawischer und romanischer „Identität“ wechselten und die Grenzen zwischen den Nationen perforierten.

Als Regionalgeschichte der italienischen Provinz Venezia Giulia zwischen den Weltkriegen erweitert das Buch die politische Kulturgeschichte des italienischen Faschismus. Indem Wörsdörfer die faschistischen Praxen bei der Anwendung und Inszenierung von Gewalt, den Heroismus und die Rituale des Gedenkens im Grenzland schildert, erschließt sich, weshalb der Faschismus seine Hochburgen in den nach dem Ersten Weltkrieg von Italien erworbenen Gebieten hatte. Änderte sich

der Faschismus, änderte sich auch dessen Politik im Grenzland. Der koloniale Rassismus in Folge des Überfalls auf Äthiopien wirkte sich auch auf das Vorgehen des Mussolini-Regimes gegen die julischen Slawen aus. Rassistische prodeutsche Vertreter des Triester Faschismus gewannen an Gewicht und forderten die Aussiedlung der slawischen Minderheiten in die afrikanischen Kolonien oder nach Albanien. Die Italianatà wurde von den Faschisten rassistisch im Sinne einer Abstammungsgemeinschaft weiterentwickelt. In seiner rassistischen Gesellschaftspolitik radikalisierte sich das faschistische Italien somit schneller als autoritäre Regime Mitteleuropas wie Ungarn, Rumänien und Polen. Der verschärfte Grenzlandfaschismus seit Mitte der 1930er Jahre führte zur Zerschlagung des slawischen Genossenschaftswesens und zu „kulturellen Verwüstungen“ (S. 569) in der julischen Mark. Sowohl Repression als auch Wirtschaftskrise führten zu einem erneuten Anstieg der slawischen Auswanderung nach Jugoslawien, Westeuropa oder Übersee, nachdem zuvor schon die Pariser Verträge und die faschistische Machtübernahme Wellen der Emigration zehntausender julischer Slowenen und Kroaten ausgelöst hatten. Wörsdörfer legt die ökonomischen, sozialen, mentalen und kulturellen Folgen der Migrationsbewegungen und der Grenzverschiebungen dar und schreibt so auch einen Beitrag zur Migrationsgeschichte Europas nach dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg. In Jugoslawien angekommen, wurden die Emigranten aus Italien zur Partizipation in Exilvereinen und an der Exilpresse aufgefordert. Da die Auswanderer den jugoslawischen Anspruch auf Istrien und Dalmatien, die Erinnerung an diese Gebiete und somit das Jugoslovenstvo repräsentierten, zeigten sich die Behörden bei ihrer Eingliederung behilflich und versuchten sie, in vor allem ethnisch heterogenen Gebieten anzusiedeln, um den „jugoslawischen“ Bevölkerungsanteil zu stärken. Dies begünstigte jedoch Spannungen mit der alteingesessenen Bevölkerung, so dass ein Bestandteil der Migrationserfahrung der aus Italien emigrierten Slawen war, als Welsche oder als Faschisten beschimpft zu werden. Nach Beginn der jugoslawischen Königsdiktatur entwickelte sich die behördliche Politik den Einwanderern gegenüber zunehmend paradox, da sie als potentielle Nationalisten und Kommunisten und somit als Unruhefaktor galten und ihnen letztlich die jugoslawischen

Bürgerrechte vorenthalten blieben. Die meisten der julischen Slawen blieben so Fremde in ihrer neuen Heimat.

Anders als im Falle der julischen Slawen in den zwanziger und dreißiger Jahren, von denen sich nur eine Minderheit zur Emigration entschied, floh die große Mehrheit der italienischen Bewohner der bis 1945 zu Italien gehörige Provinzen, nachdem diese Jugoslawien zugeschlagen wurden. Der Niedergang der Italianatà in Istrien, Dalmatien und im Karst begann aber weit früher, spätestens mit der italienischen Kapitulation im September 1943. Vor allem in den zwanziger Jahren angesiedelte Italiener verließen die Grenzgebiete aus Furcht vor den Partisanen in Scharen. Nach 1945 traf vor allem die jugoslawische Wirtschaftspolitik (nicht nur) die italienische Minderheit hart. Manches erinnerte „an die Maßnahmen, die das faschistische Regime in den zwanziger Jahren“ (S. 531) ergriffen hatte. Gleichwohl war der Tito-Regierung nicht daran gelegen, alle Italiener aus Jugoslawien zu vertreiben. Doch Diskriminierung, Zukunftsängste, Repressalien im Bildungssektor und wirtschaftliche Not begünstigten die Exodus genannte Auswanderung von etwa 250.000 Italienern vor allem aus Istrien und zu einem kleineren Gegen-Exodus von Slowenen aus dem Isonzotal aus nach Jugoslawien. Vornehmlich italienische geprägte Städte wie Capodistira (Koper), Pola (Pula), Albona (Labin) und Fiume (Rijeka) im venetianischen Istrien wurden fast von ihrer gesamten romanischen Bevölkerung verlassen. Wie in den 1930er Jahren auf jugoslawischer Seite, wurden die Esuli genannten Zuwanderer für nationalistisch motivierte staatliche Siedlungsprojekte vereinnahmt, die den Zweck verfolgten, den romanischen Anteil in slowenischen Siedlungsgebieten zu stärken. Und wie im Zwischenkriegsjugoslawien wurden die Neuankömmlinge zu Objekten lokaler Diskriminierung. Das Jahr 1955 markierte das Ende der italienischen Lokalkultur in Istrien. Im italienischen Grenzgebiet hingegen konnten die slawischen Minderheiten ihre Kultur selbst über den Faschismus bewahren. Die Antwort auf seine Frage, wovor die Italiener in ihrer Gesamtheit weglaufen (S. 524), bleibt Wörsdörfer letztlich schuldig. Die Diskriminierung, die Tatsache, dass die italienischen Istrien vor allem in urbanen Zentren lebten, und die Rolle der internationalen Diplomatie, die Jugoslawien italienisch besiedelte Gebiete zusprach, erklären die Abwanderung fast al-

ler italienischsprachigen Bürger Jugoslawiens nur teilweise. Die Frage ist freilich nicht monokausal zu beantworten. Wörsdörfers verflechtungsgeschichtlicher Erklärungsansatz für Migration und Vertreibung für das Adriagebiet ist trägt somit weiter als eindimensionale Perspektiven, mit denen manche der Befürworter des „Zentrums gegen Vertreibung“ das Ende der deutschen Siedlungen in Ostmitteleuropa nach 1945 beschreiben möchten. Diese Stärke verdankt das Buch dem Einsetzen im Ersten Weltkrieg und der Tatsache, dass die Jahre vor dem Zweiten Weltkrieg nicht eine bloße Vorgeschichte darstellen.

Wörsdörfers Buch ist ein Lesegenuss und sei aufs dringlichste empfohlen. Getrübt wird das Vergnügen nur dadurch, dass der Autor manchmal Ereignisse anreißt, die dem Leser und der Leserin ohne Spezialkunde nicht geläufig seien dürften. Obgleich der Autor einer narrativen Geschichtsschreibung das Wort redet, bleibt er schuldig, in gebündelter Form zu erzählen, was z. B. beim mehrfach erwähnten Brandanschlag italienischer Faschisten auf das Hotel Balkan in Triest geschah. Eine Zeittafel hätte die Einordnung der Ereignisse von 40 Jahren unterbrochen auch vielfaches Blättern und Suchen im Buch die Lektüre, denn es fehlt ein Kartenregister, oder, besser noch: ein gebündelter und übersichtlicher Kartenapparat, der durchaus auch Sprachkarten, geographische Karten, Übersichtskarten über beide behandelte Staaten sowie eine Karte mit den heutigen Grenzen hätte umfassen sollen.

Alexander Korb

Tomislav Dulić, UTOPIAS OF NATION. LOCAL MASS KILLING IN BOSNIA AND HERZEGOVINA, 194–42. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2005.

Obwohl es – vor allem in serbokroatischer Sprache – tausende Titel über die während des Zweiten Weltkrieges auf jugoslawischen Territorium verübten Gewalttaten gibt, liegt mit Tomislav Dulićs am geschichtswissenschaftlichen Institut der Universität Uppsala eingereichter Dissertation über lokale Massentötungen in Bosnien und Herzegowina 1941/42 erstmals eine englischsprachige Studie vor, die auf breiter empirischer Grundlage den Ursachen für die Gewalt auf den Grund zu

gehen versucht. Dulić vergleicht hierbei Massentötungen, die durch die kroatisch-nationalistische Ustaša-Bewegung verübt wurden, mit Massakern der serbisch-nationalistischen Četnik-Verbände. Die Ustaša regierten von 1941–1945 den mit dem Deutschen Reich verbündeten Unabhängigen Staat Kroatien (NDH), gegen den sich die Četnici im Aufstand befanden. Beide Gruppen bekämpften dabei die kommunistische Partisanenbewegung unter Tito und gingen Bündnisse mit den im Land stationierten deutschen und italienischen Armeen ein. Zwischen den Fronten befanden sich die bosnischen Muslime. Diese Konstellationen verliehen der militärischen sowie der gegen Zivilisten gerichteten Gewalt im NDH eine besondere Komplexität.

Während der Jahre 1941 bis 1945 wurden etwa eine Million Menschen auf dem Gebiet des ehemaligen jugoslawischen Staates getötet. Dulić konzentriert sich auf das erste Kriegsjahr 1941/42, in dem die Massenmorde den breitesten Umfang angenommen hatten. Bosnien und Herzegowina wiederum bildete den Teil Jugoslawiens, der am stärksten von Gewalt durch verschiedene Gruppen in Mitleidenschaft gezogen wurde. Umso erstaunlicher ist es, dass die so genannte vergleichende Genozidforschung die Geschehnisse in Jugoslawien während des Zweiten Weltkriegs bisher weitgehend ausgeblendet hat. Dass mit Tomislav Dulić ein Wissenschaftler diese Lücke zu füllen begonnen hat, der den Gegenstand ausgesprochen analytisch untersucht, sensibel beschreibt und seine Folgerungen vorsichtig setzt, da er sich der methodischen Schwierigkeiten bei der vergleichenden Untersuchung von Massentötungen bewusst ist, macht *Utopias of Nations* zu einem Meilenstein nicht nur für die Gewaltgeschichte Jugoslawiens, sondern setzt auch Maßstäbe für die Gewaltforschung insgesamt.

In seinem Buch schreibt Dulić gegen die verbreiteten Stereotype von balkanischer Gewalt an, die als Teil der ethnischen Konflikte in der Region quasi unausweichlich gewesen sei. Die Ausbrüche moderner Gewalt seien Phänomene der Moderne, die zu inkompatiblen Nationen-Nationen-Konzepten der einzelnen ethnischen Gruppen gerieten. Dies ist die Grundannahme, mit der im Gepäck Dulić seine Untersuchung beginnt. Warum begannen zwei politische nationalistische Gruppen, die Ustaše und die Četnici, mit Massentötungen, und wie führten sie diese sowie die nicht-tödlichen Formen der Ver-

folgung durch? Was motivierte die Täter, sich an Gewalttaten zu beteiligen, was waren die Strategien der Verfolgten, ihnen zu entgehen? Und was waren die öffentlichen Antworten auf die Gewalt? In der Studie gelingt es Dulić, dieses komplexe Set an Fragen teilweise zu beantworten, teilweise zu Hypothesen zu gelangen, die durch weitere empirische Forschungen untermauert werden müssen.

Er nimmt sich vor, zu beschreiben, was für die Realisierung der meisten Massentötungen unumgänglich ist: der Zusammenspiel der Gewalt durch Tätergruppen auf der Makroebene sowie auf lokalem Niveau. Der Begriff Massentötungen soll erlauben, verschiedene Modelle, die Massenmorde an bestimmten Gruppen beschreiben, wie „Massaker“, „Ethnozid/Ethnische Säuberung“, „Versuchtem Genozid“ und „Genozid“, zu integrieren. Im ersten, theoretischen Teil des Buches (S. 3–49), präsentiert der Autor ein Modell, das die Übergänge der einzelnen Formen der Massentötungen verdeutlichen soll. Dazu dient ihm der Analysestrang „Dimension“, der für die Felder Intention, Systematik und Ausmaß des Verfolgungsgeschehens analysiert wird. Unter Intention versteht Dulić die verschiedenen Ziele, die mit Massentötungen verbunden sind: Sind diese „genozidal“, geht es den Tätern um die absichtliche Tötung eines Teils einer ethnischen, religiösen oder national definierten Gruppe. Die Systematik beschreibt die den Tätern zur Verfügung stehenden Mittel, Massentötungen zu verüben. Erst wenn ein hohes Maß an Organisiertheit der Verfolgung erreicht ist, die sich durch tödliche wie durch nicht tödliche Maßnahmen gegen die Bevölkerungsschichten über Geschlechter und Altersgrenzen hinweg richtet, kann man nach Dulić von einer institutionalisierten Systematik sprechen. Der Blick auf das Ausmaß der Massentötungen erlaubt laut Dulić die Unterscheidung zwischen „versuchten Genoziden“ zu getätigten „Genoziden“ ziehen. Dabei tut er sich schwer zu bestimmen, an welchem Punkt genau die Schwelle überschritten wird, und verdeutlicht, dass juristische Genozid-Definitionen wie diejenige der UN, die auch für einen lokal begrenzten Raum wie z. B. Srebrenica Gültigkeit haben können, für die Geschichtswissenschaft keinen Nutzen haben. Dulić schlägt das Verfahren einer „contextual disaggregation“ (S. 17) vor. Eine näher zu bestimmende Region müsse den Untersuchungsrahmen bilden, während die unter-

suchte Gruppe mit anderen von Gewalt betroffenen Gruppen zu vergleichen sei (z. B. Juden mit Polen), um den Kontext bestimmen zu können, in dem Massentötungen. Somit würden normative Eingrenzungen vermieden und ein flexibler Einsatz des Verfahrens ermöglicht. Erst wenn die Intention eine substantielle oder totale Dimension aufweist, die Systematik des Mordens einen institutionalisierten Grad erfährt und das Ausmaß eine substantielle bzw. totale Mordquantität erreicht, sei ein Gewaltausmaß erreicht, dass Dulić als Genozid beschreibt.

Dulićs Verdienst ist es, dass sein Modell einer wissenschaftlichen Genozid-Definition der vergleichenden Forschung eine operationalisierbare Analyse-Einheit zur Verfügung stellt. Dies ist ein Vorteil gegenüber zahlreichen anderen Studien, die einen schwammigen und zugleich normativen Genozid-Begriff im Schilde führen. Dennoch entgeht auch Dulić nicht dem Problem, dass der Genozid-Begriff die Ethnisierung durch die Täter teilweise fortgeschrieben, dass gesamtgesellschaftliche Gewaltdynamiken zu Gunsten untersuchter Staatsverbrechen aus dem Blick geraten und der Tatsache, dass „Genozid“ ein hochgradig moralisch aufgeladener Begriff ist.

Das Buch von Dulić ist im Wesentlichen chronologisch aufgebaut: Nach einem einleitenden Teil, in dem die zunehmende Desintegration des jugoslawischen Staates geschildert wird (S. 53–74), werden im Kapitel „Konzeptualisierung“ zunächst die Ideologie und die politischen Ziele der Tätergruppen untersucht (S. 75–120). Im größten, zweiten Teil beschreibt der Autor die Gewalt der Ustaše in der östlichen Herzegowina und der Četnici in Zentralbosnien sowie Formen der Gewalt, die im Zuge des Partisanenkrieges sowie in Lagern stattgefunden haben (S. 121–297). Das folgende Kapitel nähert sich dem auf Grund der Kämpfe nationalistischer kroatischer und serbischer HistorikerInnen schwer umkämpften und vernebelten Feld der Struktur der Mordpolitik sowie der Opferzahlen (S. 299–324). Im Schlusskapitel führt Dulić die untersuchten Ebenen zusammen (S. S. 325–369).

Die Motivlage für die Ustaša-Verfolgung der jeweiligen Bevölkerungsgruppen auf der Markoebene sei unterschiedlich ausgefallen: Während Juden und Roma aus rassistischen Motiven getötet wurden, richtete sich die Serbenverfolgung primär gegen eine als fremd und minderwertig angesehene Kultur sowie gegen eine po-

tentielle Bedrohung für die Errichtung eines monoethnischen kroatischen Nationalstaates. In einer ersten Phase der Machtstabilisierung durch die Ustaše zwischen April und Juni 1941 hatte deren Gewalt zunächst einen funktionalen und selektiven Charakter und sollte die Beherrschung des Landes begünstigen. Doch seit Ende Juli 1941 kulminierten die Deportationen breiter serbischer Bevölkerungsschichten nach Serbien vermehrt in Massentötungen. Diese wurden aber durch einige Faktoren wie den bewaffneten Widerstand der Betroffenen und das Verhalten der Okkupationsarmeen eingeschränkt und kamen daher im Laufe des Jahres 1941 zu einem weitgehenden Stillstand. Die Ustaša-Führung scheint eingesehen zu haben, dass gewaltsame Mittel nicht zum Verschwinden der zwei Millionen Menschen zählenden serbischen Minderheit aus dem zu bildenden ethnisch homogenen großkroatischen Nationalstaat führen würde. Der Massenmord an Juden und Roma hingegen erfuhr parallel eine Intensivierung.

Auch die Četnici versuchten, unerwünschte Teile der Gesellschaft in ihrem Machtbereich zu beseitigen, und auch sie waren Einschränkungen durch äußere Faktoren unterworfen. Die Mittel dafür waren wie bei den Ustaše Deportation und Massenmord. Die Gewalt der Četnici habe sich vornehmlich gegen Muslime gerichtet, deren Deportation nach Albanien oder in die Türkei sie anvisiert hätten.

Dulić benennt ein Set an Motiven, das den jeweiligen Tätergruppen das Töten ermöglichte. Die Rolle ideologischer Motive setzt er dabei niedrig an. Aus der Tatsache, dass der Vernichtungsprozess stets mit Plünderungen begleitet war, folgert er die Bedeutung individueller Bereicherung als ein Motiv fürs Töten. Vor allem aber seien lokale Dynamiken, die aus der revolutionären Situation nach der Zerschlagung Jugoslawiens resultierten, ursächlich für die Gewalt gewesen. Die ethnischen Spannungen hätten die Implementierung derselben lediglich begünstigt. Unterschiedlich seien die Wege einzelner Täter zur Gewalt gewesen. Doch ist die Quellenlage über die beteiligten Täter dünn, und demnach sieht Dulić selbst seine Schlussfolgerungen als vorläufig an. Er sieht sich daher nicht in der Lage, allgemeingültige Muster von Tätergruppen und ihrem Verhalten zu benennen.

In seinem Schlusskapitel betont Dulić als wichtigsten Unterschied zwischen den

lokalen Massentötungen durch Ustaše und Četnici den kleineren Organisationsgrad der Gewalt durch die Letzteren. Diese seien nicht von langer Hand vorbereitet worden, sondern hätten in erster Linie eine ad hoc-Charakter gehabt. Der Autor beschreibt diese als vormoderne Vernichtungsformen, die primär durch den Verlauf ihrer militärischen Operationen bedingt gewesen seien. Da den Četnici als einer Guerilla-Bewegung die Infrastruktur für systematische Formen der Verfolgung gefehlt hätte, blieb das Ausmaß ihrer Gewalt weit unter dem Niveau der Ustaša. Daher folgert Dulić, dass die systematische physische Vernichtung von ganzen Bevölkerungsgruppen eine Infrastruktur erfordert, die nur durch staatliche Bürokratien gestellt werden kann, während nicht staatliche Akteure ein sporadisches, zeitlich und räumlich begrenztes Gewaltniveau nicht zu überschreiten in der Lage sind. Die Verfolgungen durch die Ustaše im Zweiten Weltkrieg dagegen seien weit organisierter und systematischer gewesen, als bisher angenommen wurde. Regierungsorgane ordneten die Angriffe auf die serbischen Gemeinden sowie auf Juden und Roma an und organisierten ein landesweites Netz an Konzentrationslagern und mobilen Tötungseinheiten. Je lokaler die untersuchten Gewaltformen jedoch waren, als desto ähnlicher habe sich das Verhalten der Täter vor Ort erwiesen.

Die methodologischen Schlussfolgerungen Dulićs bestehen aus dem Postulat, dass Gewaltprozesse aus der Analyse des Verhaltens und der Intentionen der obersten Führungsebene allein nicht zu erklären sind, sondern durch Untersuchungen der lokalen Dynamiken und Anwendungsformen der Gewalt komplettiert werden müssen, da die Täter vor Ort nicht gezwungenermaßen die politischen Prämissen ihrer Vorgesetzten teilen, sondern ihre Spielräume mit ihren eigenen Interessen ausfüllen. Die ist zwar keine neue Erkenntnis, wird jedoch in der empirischen Forschung bisher selten umgesetzt. Dulićs Studie ist daher ein gelungenes Beispiel für eine integrierte Untersuchung des Täterverhaltens von „oben“ wie von „unten“, die noch dazu die Perspektive der Verfolgten wie der „bystander“ mit einbezieht. Der Autor gibt zu, dass durch die Untersuchung nur einige seiner Thesen Bestätigung gefunden haben. Er erklärt dies mit dem Mangel an vorhandenen Daten, der Inkonsistenz der Mordprozesse, aber auch mit der schlichten Tatsache, dass die Mu-

ster menschlichen Verhaltens theoretischen Modellen nie vollständig entsprechen. Insbesondere läßt er die Frage unbeantwortet, ob die Gewalt gegen die Serben gleich dem Roma- und dem Judenmord den Tatbestand eines „Genozids“ erfüllt habe oder bei einem „versuchten Genozid“ stehen geblieben sein. Hierfür sei weitere empirische Forschung von Nöten.

Dulićs ursprüngliches Konzept für seine Dissertation war es, die Gewalt ausgewählter Regionen in Bosnien und Herzegowina über das gesamte 20. Jahrhundert asynchron zu vergleichen, und somit das langfristige Gewaltpotenzial, dass mit dem Import westlicher Nationalstaatskonzepte in multiethnische Gesellschaften Einzug erhielt, in einer langfristigen Perspektive zu beleuchten. Es bleibt zu wünschen, dass Dulić diesen Plan weiterverfolgt und mit einer weiteren hellsichtigen Studie dazu beiträgt, Gewalt in Südosteuropa zu demythologisieren und ihre Muster zu erklären.

Alexander Korb

Branislav A. Žorž, KRALJEVSKI SENATOR, B. A. Žorž, Beograd 2003, 167

Sjajna monografija o kontroverznoj ličnosti koja je politički delala u jednom teškom i dinamičnom istorijskom vremenu. Kraljevski senator ili kolaboracionista, izdajnik ili patriota? Knjiga Branislava Žorža o Milanu Popoviću, poznatom novosadskom novinaru i političaru, na krajnje umeren i dokumentovan način bez suviše ideološke ostrašćenosti i romantične patetike rasvetljava ovu dilemu tako da prosečnom čitaocu naviklom na crno-belu interpretaciju istorije ratnog perioda nudi sasvim nov i objektivniji pogled na njegovu istorijsku ulogu. Ko je zapravo Milan Popović?

Popović L. Milan (1883–1945), novinar i urednik *Srpsstva* u Novom Sadu, senator (1934–1941) i predsednik Antikomunističkog komiteta. Rođen u svešteničkoj porodici Luke Popovića u Pančevu. Gimnaziju je završio u Pančevu i Novom Sadu, Pravni fakultet u Budimpešti i Tübingenu, a teološke studije u Černovicima i Bernu. Kao omladinac jedan je od osnivača lista *Slovenski jug* u Beogradu. Od 1906. piše za list konzervativnog usmerenja *Sloga* koji se suprotstavljao radikalskoj *Zastavi* i bio pomažan od zvanične Budimpešte. Urednik *Srpsstva*, u kome propagira ujedinjenje svih Srba u saradnji sa Austrougarskom, postaje 1912. godine. Pre Prvog svetskog rata zala-

gao se da se „Srbija okane glupih revolucionarnih ideja“ zbog čega ga je Škerlić optuživao da je „izrod srpski“ i da tako o Srbiji ne pišu ni bečki ni peštanski novinari. Ipak zbog ratne propagande i podrške Srbiji u Balkanskim ratovima, i sam boraveći na ratištu kod Kumanova, biva smenjen sa mesta urednika (marta 1914) i osuđen na 13 meseci zatvora, a list ubrzo zabranjen. Tokom rata interniran je u Debrecinu, a zatim u zatvoru u Segedinu i Novom Sadu.

Posle 1920. postao je sreski načelnik u Senti. Od 1924. bio je urednik *Demokratije* i *Odjeka*, a kao član Demokratske stranke više puta je učestvovao kao kandidat na izborima. Osnivač je Udruženja Vojvodana u Beogradu i prvi potpredsednik Jugoslovensko-mađarskog saveza. Ukazom 1934. imenovan je za kraljevskog senatora. Kao član Antikomunističkog komiteta uređivao je Antimarksistički bilten u kojem su saradivali Pera Slijepčević, Stanislav Krakov, Velmar Janković, Danilo Vulović i drugi. Februara 1936. u Novom Sadu je organizovao antikomunističku izložbu. Kao jugoslovenski delegat boravio je 1939. u Ženevi na sedanjnu Međunarodne antikomunističke Antante. Autor je više knjiga i eseja iz kulturnog i političkog života vojvodanskih Srba (zapažena je njegova studija o Polit-Desančiću).

Po okupaciji Popović je prešao u Novi Sad i otišao u Budimpeštu gde ga 29. jula 1941. primio M. Horti. Posle okupacije i prisajedinjenja južnih krajeva jedan je od dvojice poslanika u mađarskom parlamentu (uz Bogdana Dunderskog). Nakon racije januara 1942. u Novom Sadu i Bačkoj predstavljen je od strane premijeru Mađarske dr Miklošu Kalaju i posetio Zabalj i Čurug pokušavajući da olakša situaciju tamošnjem stanovništvu. Vođen oportunističkim razlozima, kao jedan od retkih Srba ušao je u MEP – Partiju mađarskog života kao poslanik za žabaljski i titelski srez. Štab Draže Mihailovića ga je telegramom br. 203 od 25. maja 1942. stavio pod slovo „Z“ (pod br. 13 od 22) sa još nekoliko rodoljuba. Popović je zatim postavljen za zamenika ministarskog komesara Vodne zadruge u Titelu. Avgusta 1942. putuje u Svajcarsku da upozna jugoslovensku vladu i svetsku javnost sa stradanjima Srba u Bačkoj. Septembra 1942. izabran je za predsednika Srpske čitaonice u Novom Sadu. U Novom Sadu je 6. oktobra 1943. u njegovoj organizaciji održana konferencija srpskih rukovodilaca u Južnom kraju koja je osudila delovanje partizana.

Po oslobođenju biva uhapšen 3. jula 1945 (Oskar Davičo posle hapšenja piše

pamflet protiv njega objavljen u *Borbi* 30. jula 1945). Suđen je oktobra 1945. u Novom Sadu na zajedničkom procesu zajedno sa velikim županom Laslom Deakom, Kramenom Đulom, Hortijevim senatorom, Batori Gezom žandarmerijskim p-pukovnikom, rukovodiocem pokolja u Žablju, Čurugu i Novom Sadu, dr Zombori Đulom, pukovnikom, šefom novosadske policije, dr Kenjeki Jožefom, policijskim savetnikom iz Budimpešte i Knezi Petrom, trgovcem iz Svetozara Miletića. Osuđen je na procesu 24. oktobra – 2. novembra 1945. po Zakonu o krivičnim delima protiv naroda i države na *smrt streljanjem* zajedno sa Deakom, Kramenom i Zomborijem dok su Batori i Kenjeki osuđeni na smrt vešanjem.

Popoviću je u optužnici, osim učešća u vršenju ratnih zločina i kolaboraciji, čak pripisano da je širio pokret DM u Vojvodini iako ga je taj pokret stavio pod slovo „Z“ zbog političke saradnje sa Mađarima. Kao sudije u procesu nastupili su Jovan Beljanski (1901–1982), potpukovnik i narodni heroj i Aleksandar Bakić (1908–1969) general-major, koji se kasnije ubio u nervnom rastrojstvu. Javni tužilac na suđenju Popoviću bio je Slavko Kuzmanović, pravnik i političar, dok je odbranu zastupao čuveni novosadski advokat dr Radoslav-Raduško Ilijić (1894–1980). Novim Sadom se kasnije pronela priča da nije streljan već da se otrovao nakon što mu je žena prilikom posete u zatvoru doturila otrov (S. Krakov, *M. Nedić II – Prepuna čaša čemera*).

Knjiga je solidno opremljena fotografijama, fotokopijama dokumenata i pojedinih članaka iz štampe. Pisana je jednostavnim stilom, a sadržaj je izložen na zanimljiv način hronološki prateći život Popovića od prvih dana školovanja u Pančevu do osude na smrt kao kolaboracioniste u Novom Sadu 1945. godine. Iako nije u pravom smislu naučno delo i nema pretenziju da sveobuhvatno sagleda istorijske procese, ovaj hrabri publicistički poduhvat baca novo svetlo na ličnosti koje je dosadašnja historiografija zaobilazila ili ih je slikala samo mračnim bojama. Njena osnovna vrednost je što otvara prostor za preispitivanje tabua i predrasuda i slobodan argumentovan dijalog među istoričarima o karakteru pokreta i ličnosti koje su delovale s onu stranu partizanskog pokreta. Za razliku od sličnih dela koja teže rehabilitaciji neke istorijske ličnosti odlazeći u drugu krajnost neumerenog veličanja, romantičnog zanosa i kulta ličnosti, B. Žorž, iako nije profesionalni istoričar, odoleo je tom iskušenju čime je knjiga samo dobila na uverljivosti.

Toplo je preporučujemo kolegama i svima zainteresovanim za rasvetljavanje događaja iz vremena okupacije i prve faze uspostavljanja komunističke vlasti.

Srđan Cvjetković

Laurie Winn Carlson, *CATTLE, AN INFORMAL SOCIAL HISTORY*, Ivan R. Dee, Chicago 2001, 305

Svetska historiografija danas predstavlja složen konglomerat istraživanja tema za koje se, u vremenima klasičnih istorijskih dela, nije ni slutilo da mogu postati predmet interesovanja u preispitivanju prošlosti. Istoričari i šira čitalačka publika, u svetskim razmerama, još uvek nisu navikli na ideju postojanja paralelnih istorija čiji protagonisti nisu samo ljudska bića. Suživot čoveka sa životinjskim vrstama postaje aktuelan tek onda kada ta činjenica postane nepoželjna sa zdravstvenog stanovišta, kao u slučajevima ptičjeg gripa, ludih krava ili svinjske kuge. Možda je i to jedan od razloga što je knjiga Lori Karlson *Stoka, jedna neformalna društvena istorija* ostala nepri-mećena u velikom broju naslova istoriografskog i paraistorijskog karaktera. Drugi i važniji razlog čisto akademske prirode jeste nedoumica svakog čitaoca da pronade adekvatne reči za opis knjige koja je pisana sa namerom da se stvori naučni hibrid između esejistike i sintetičke istorije veza čoveka i stoke koja traje više od 24.000 godina. Nastala na osnovu primarnih i sekundarnih izvora multidisciplinarnog karaktera od historiografije, preko antropologije, do veterinarskih nauka smišljena je sa namerom da spreči odbacivanje novog i neobičnog pristupa koji nosi i određenu poruku.

Cilj knjige nije samo da pruži nivo akademskog znanja o relativno novoj istraživačkoj oblasti, nego i da upozori na početke onoga što autor definiše kao krizu modernih vremena. Kriza se ogleda u transformaciji odnosa čoveka i stoke od pastirske međuzavisnosti do monstrozne manipulacije prepune opasnosti za stoku, ali i za ljude. Knjiga se ne završava samo na postavljanju pitanja ili istraživanju radi davanja odgovora već ide i dalje u preispitivanju raznih saveta koji su nastali kao odgovor na fundamentalno pitanje odnosa čoveka prema životinjama uopšte.

Kao istoričarka, Lori Karlson obučena je za ovakvu vrstu neformalne istraživačke metodologije pošto se njena doktorska disertacija bavila naukom i poljoprivredom u

vreme progresističke ere. Zahvaljujući toj naučnoj zasnovanosti autorka upućuje čitaoca na složene i komplikovane povezanosti između državne moći, nauke i njenih beneficija za čoveka i stoku. U knjizi postoji nedovoljno pregledno ali ipak uspostavljena istorijska veza između ishrane stoke i eugenike, početka vakcinacije i čak istorije pojedinih proizvoda za ishranu poput margarina. Sve je to učinjeno sa namerom da se ukaze na zabrinutost zbog posledica savremene fabričke proizvodnje mesa i konzumiranja takvih proizvoda. U knjizi je otvoreno i posebno pitanje mogućih pojava bolesti unutar takve produkcije, a posebna pažnja posvećena je gotovo beskrajnim kulturnim debatama o stvarnoj i adekvatnoj ulozi životinjskih proteina u savremenim dijetama. Iako postoji interesovanje većine čitalačke publike za ova pitanja knjiga je neophodna da bi se produbilo razumevanje osetljive i tek otvorene teme uticaja tehnologije na navike u ishrani savremenog društva, ali i na probleme koje kultura determinisanost na određenu vrstu proizvoda može izazvati bez obzira na to da li je reč o mesu, soji, pšenici ili pirinču.

U pokušaju da čitaocu nametne raščišćenu sliku interakcija između ljudi i stoke tokom vremena i na različitim prostorima Karlson je posegla za jezikom neuobičajenim za čisto naučne radove izazivajući kod neupućenih korisnika knjige konfuziju brzinom prebacivanja od pećina Altamire u Španiji do savremenog američkog društva u gradu Ebilejnu, od srednjovekovnih Vikinga do granice na američkom Zapadu u 19. veku. Kao nedostatak ovakvog pristupa može se i zapaziti oklevanje autorka da uputi čitaoca u svoju osnovnu literaturu, a ljudi skloni klasičnom pristupu u istoriografiji zamerili bi joj nekritičko korišćenje starih i savremenih izvora koji su još predmet kontroverzi. Korist od ovakve knjige nesumnjiva je u pogledu odgovora na pitanje biološke opasnosti proizvodnje industrijalizovane hrane u uslovima kada još nije sasvim jasno na koji se način priroda i kultura sukobljavaju sa odvajanjem potrošača od proizvodnje koja je sve dalja od prirodnih početaka lanaca ishrane. Knjiga ukazuje na potrebu kritičkog preispitivanja savremenog lanca ishrane i mesta određenih proizvoda u sve jednoličnijoj kulturi ishrane čovečanstva.

Ljubomir Petrović

ŽUPSKI ZBORNIK: ČASOPIS ZA ISTORIJSKA, KULTUROLOŠKA I PRIRODNOJACHKA ISTRAŽIVANJA ŽUPE, god. 1, br. 1, Aleksandrovac 2006, 256

U srpskom društvu postoji duga tradicija lokalnih stručnih časopisa. Tokom 20. veka, a naročito u poslednjoj deceniji tog veka, bila je na mahove ugrožena (materijalne nedaće, neredovno izlaženje i sl.) dubokim društvenim potresima, ali je opstajala. U poslednjih nekoliko godina ona je čak obogaćena sa nekoliko novih glasila. Pomenimo, na primer, *Museum*, godišnjak Narodnog muzeja u Šapcu (2000), *Vlasotinački zbornik* u izdanju Kulturnog centra Vlasotinca ili godišnjak *Svileuva* u izdanju Društva za izučavanje istorije Svileuve (2003), koje su naučna i šira prisutnost i kulturna javnost već imale priliku da upoznaju. Njima se ove, 2006. godine pridružuje *Župski zbornik*.

Lokalni stručni časopisi imaju veliki značaj kako u opštem društvenom i kulturnom smislu tako i u užem kakav je, na primer, posao istoričara. U širem smislu lokalni stručni časopisi svojom prisutnošću, brojnošću i trajanjem svedoče o nivou zrelosti društva i njegovoj duhovnoj snazi, stepenu društvene svesti i sposobnosti njegovih intelektualnih elita, u ovom slučaju pre svega lokalnih. Ne treba zaboraviti ni značaj pojedinaca čija podrška i zalaganje često imaju odlučnu ulogu u nastanku i pojavi časopisa, ali i spremnosti naučnih i kulturnih institucija (nacionalnih i lokalnih) da takva nastojanja podrže i pomognu. S druge strane, lokalni stručni časopisi su važan pokazatelj dokle je društvo stiglo u duhovnom, kulturnom i društvenom razvoju i njegov su specifičan odraz. Sagledani u užem smislu, u poslu istoričara, oni svojim istraživačkim zahvatima lokalne istorije obezbeđuju pouzdanu sumu znanja na kojoj istoričar globalnih procesa i pojava gradi sinteze, pravi poređenja i jasnije uočava regionalne i lokalne specifičnosti.

Usled toga pojava lokalnih stručnih glasila u sredinama gde ih ranije nije bilo, kao što je slučaj sa pomenutim, ili obnavljanje prekinute tradicije (na primer, *Naša prošlost*, godišnjaka Narodnog muzeja i Istorijskog arhiva u Kraljevu, 2005) svedoči o dovoljnom nivou svesti o njihovoj važnosti, spremnosti intelektualnih i naučnih krugova i istaknutih pojedinaca da svojim znanjem i ugledom potpomognu njihovo nastajanje, ali i istrajnosti pripadnika lokalnih elita okupljenih najčešće oko lokalnih ustanova kulture (muzeja, društava, arhi-

va...) da savladaju brojne prepreke (od malodušnosti preko otpora do materijalnih poteškoća) u pojavi novih glasila. Ovo „bujanje“ lokalnih stručnih časopisa u poslednjih nekoliko godina na specifičan način reflektuje promene do kojih je došlo u srpskom društvu, koje je posle decenijskog stagniranja ušlo u period kulturnog i duhovnog oporavka i napretka.

Kao poslednji među lokalnim stručnim časopisima pojavio se sredinom 2006. godine *Župski zbornik* – časopis za istorijska, kulturološka i prirodna istraživanja Župe. U njegovo nastajanje utkano je najmanje trostruko zalaganje: najpre, dr Momčila Pavlovića, direktora Instituta za savremenu istoriju, koji je dao idejni podsticaj, moralnu i stručnu podršku; grupe mladih obrazovanih ljudi okupljenih oko Zavičajnog muzeja Župe koji su ideju realizovali, a onda i zalaganje SO Aleksandrovac i drugih organizacija koje su finansijski pomogle publikovanje časopisa. Delimično upućeni u problematiku njegovog stvaranja dodajemo da je, među mladim ljudima, važnu ulogu imao mr Dragomir Bondžić, rođeni Župljanin i saradnik Instituta za savremenu istoriju, bez čije bi energije, predanosti i istrajnosti bilo teško uspešno izvesti ovaj mukotrpan posao.

Inicijatori i izdavači su zamislili da ova publikacija bude godišnje glasilo Zavičajnog muzeja Župe, da objavljuje priloge iz prošlosti i sadašnjosti župskog kraja, okuplja mlade, talentovane, obrazovane ljude iz Župe, kao i stručnjake iz drugih krajeva koji su doticali probleme vezane za ovaj kraj. Osim lokalnih okvira časopisu nisu nametnuta druga ograničenja. Naglašena je njegova orijentacija prema organizovanom, sistematskom i multidisciplinarnom proučavanju raznovrsnih pitanja života i rada stanovništva na pomenutom području kroz istorijski i savremeni razvoj. U skladu sa tom orijentacijom prvi broj *Zbornika* donosi radove iz istorije, arheologije, etnologije, lingvistike, geografije i drugih oblasti. Najveći broj, od 22 rada koliko sadrži prvi broj, okrenut je raznim pitanjima iz prošlosti župskog kraja. Urednici su odabirali teme uspeći da pokriju skoro sve oblasti od društva, kulture i prosvete do privrede i ekonomije.

Uvodni članak Miroljuba Milinčića i Dejana Sandića (9–26) upoznaje čitaoce sa osnovnim geografskim odlikama, pedološkim svojstvima, hidrološkim i klimatskim obeležjima koji su oblikovali kako geografski i privredni prostor opštine Aleksandrovac tako i način života ljudi. Ukazano je na

vezu između tih odlika i načina privređivanja, istaknuta socijalno-ekonomska osnova, regionalne specifičnosti današnjeg demografskog, privrednog, saobraćajnog razvoja. Tri rada posvećena su nedovoljno istraženoj materijalnoj kulturi Župe vidljivoj i u oko dvadesetak arheoloških lokaliteta. I dok pregledan članak Marije Marić (27–44) pokazuje da je ovaj prostor bio usled povoljnog geografskog položaja i klimatskih uslova kontinuirano naseljavan od perioda neolita, o čemu svedoči i arheološko nalazište Vitkovo odnosno Vitkovačko polje, ostala dva članka (Gordana Tošić, Dejan Bulić, 45–64; Momir Vukadinović, 65–74) prikazuju rezultate najnovijih istraživanja manastira Drenče, bogatog arheološkog lokaliteta u blizini Aleksandrovcu.

Politička istorija ovog prostora analizira se u tri rada. U prilogu o Kozničkom srezu u periodu od 1833. do 1899. godine prate se pored njegovog nastanka i različite promene poput imena sresa, političkih, socijalno-ekonomskih i kulturnih promena (Milovan Matić, 75–86). Međuratna istorija Župe prikazana je kroz političku delatnost, ulogu i značaj koji su imala četiri župska poslanika u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS/Jugoslavije (Ivan Brborić, 87–101). Iako kratak, izuzetno je zanimljiv i za istraživače Prvog svetskog rata koristan prilog Ljubodraga Petrovića o organizaciji okupacione vlasti na prostoru srezova Kruševac i Župa u Prvom svetskom ratu, sa preciznim podacima o strukturi i stanju industrije, posledicama rata na stanovništvo kao i o broju interniranih lica sa ovog prostora. Veliki izvorni značaj ima uz prilog objavljen dokument popisa stanovništva Župe po opštinama i mestima iz 1916. uz poređenje sa 1910, koji pokazuje smanjenje od preko 12% stanovnika (211–218).

Poseban značaj imaju prilozi o prosvetnim i kulturnim prilikama u Župi. Iscrpan rad o razvoju bibliotekarstva od oslobođenja od Turaka do današnjih dana prati rad javnih, privatnih, školskih i crkvenih biblioteka. Svojevrsan kulturni značaj ima opis rada i sadržaja knjižnice crkve Vaznesenja Gospodnjeg u Kožetinu koja danas broji oko 500 knjiga, od kojih 7 uživa status stare i retke knjige (štampane u Srbiji pre 1867). Naročitu vrednost ima i popis bogoslužbenih i drugih knjiga do 1900. godine u crkvi Vaznesenja Gospodnjeg, dat na kraju priloga. U prikazu aktivnosti i uloge koju su imala razna svetovna i crkvena udruženja u Aleksandrovcu ističe se uloga Kulturno-prosvetnog društva „Branko Radičević“ u međuratnom periodu, kao društva koje

su osnovali Aleksandrovcani u želji da najpre obnove rad javne biblioteke 1928. godine, a potom povećaju broj knjiga (Ljubica Petković, 103–130). O tome kako je izgledalo prosvetčivanje i domaćičko obrazovanje među ženskom omladinom u Aleksandrovcu, kako su izgledali nastavni programi, tečajevi, ko su bile upraviteljice i nastavnice govori rad o Domaćičkoj školi u Župi (Sanja Tomanović, 131–141). Oba rada svedoče, svaki na svoj način, o visokom stepenu spremnosti i požrtvovanosti žitelja Aleksandrovcu da se uključe u kulturne i prosvetne akcije i daju doprinos podizanju kulturnog i prosvetnog nivoa dobrovoljnim priložima ili u okviru lokalnih društava. Na specifičan način na ove radove nadovezuje se i prilog mr Dragomira Bondžića – izvorno dobro pokrivena i stilski lepo napisana biografija rođenog Župljanina, Vukašina Toskića (1901–1950), koji je kao priznati stručnjak u oblasti vinogradarstva i vinarstva i profesor Beogradskog univerziteta pripadao nacionalnoj intelektualnoj eliti (179–199).

Svojom zanimljivošću izdvajaju se i radovi iz oblasti dijalektologije (Olivera Dunjić, 219–230), književne istorije (Milošav Buca Mirković, 231–236) i etnologije (Mirjana Ivezić, 201–210).

Iz privredne istorije je rad mr Slobodana Selenića koji pored analize nastanka, rada i organizacije Sreskog saveza zemljoradničkih zadruga Aleksandrovac u toku 1948. i prve polovine 1949. godine, donosi tri priloga sa spiskovima lica i privrednih organizacija sa kojima je Savez sarađivao (143–160). Svojevrsnu osnovu za buduću istoriju fabrike „Vino-Župa“ čini i kratak istorijat fabrike koja ove, 2006. godine obeležava 50 godina postojanja (Tomislav Stanić, 237–252).

U skladu sa osnovnom orijentacijom *Zbornika* da pored istraživanja prošlosti Župe prati i savremene probleme i s obzirom na ulogu koju poljoprivreda odnosno voćarstvo ima u privrednoj proizvodnji opštine Aleksandrovac, u časopisu su našli mesto i prilozi posvećeni najpogodnijim sortama voća u agrotehničkim, agroklimatskim i edafskim uslovima Župe (Milovan Veličković, 161–170), kao i rezultati analize prinosa i kvaliteta grožđa sorte tamjanka bela (Zoran Jovanović, Mladen Garić, Bratislav Ćirković, 171–178).

Radovi su uglavnom praćeni rezimima na engleskom jeziku, a najveći broj njih sadrži tabele, karte, fotografije, ilustracije, popise, koji doprinose boljoj preglednosti, izvornoj potkrepljenosti i tehničkom

izgledu časopisa. *Zbornik* po svom kvalitetu, raznovrsnosti i značaju u oblasti izučavanja lokalne istorije i kulturne baštine predstavlja poduhvat vredan pažnje i pohvale, ali i podrške.

Nataša Milićević

Dragan Bogetić, NOVA STRATEGIJA SPOLJNE POLITIKE JUGOSLAVIJE 1956–1961, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006, 380

Sam naslov studije dr Dragana Bogetića, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, pruža osnovnu informaciju o njenoj sadržini. Međutim, naslov ne otkriva da je reč o rezultatu višegodišnjeg istraživanja jugoslovenske spoljne politike u njenom prekretnom periodu. Autorova je namera da ovom studijom sa naučnih osnova pretrese svojevremeno kanonizovanu, zatim stigmatizovanu i naposljetku zaboravljenu politiku nesvrstavanja. Prateći tokove jugoslovenskih odnosa sa Istokom i Zapadom, kao i vanblokovskim zemljama, autor nastoji da dokuči u kojoj je meri jugoslovenska politika sarađnje sa blokovski neangažovanim zemljama bila deklarativna, a u kojoj suštinska, da li je ona bila iznuđena, ili željena. U nameri da proceni njen istinski obim, značaj i domet koristi metod koji je gotovo nestao iz srpske istoriografije – prateći spoljopolitička krivudanja socijalističke Jugoslavije dosledno ih dovodi u vezi sa njenom ekonomskom politikom, uspostavljajući korelaciju koja mnogo govori o izvorima, motivima i dinamičnim novim strategijama jugoslovenske spoljne politike.

Uvodeći čitaoca u temu, autor situira Jugoslaviju u složen kontekst sukoba dva ideološka i geopolitička bloka, ukazujući na osobenosti njenog političkog i ekonomskog razvoja posle sukoba sa Informbirom. Prateći odnos Jugoslavije prema glavnim procesima u međunarodnim odnosima, autor pronalazi osnove njenog vanblokovskog usmerenja u specifičnosti njenog položaja socijalističke zemlje izvan sovjetskog lagersa. Opisujući negativan, ali dinamičan i promenljiv odnos SAD (u manjoj meri i SSSR-a) prema vanblokovskoj politici, autor ocrta uzak manevarski prostor u kojem se zasnivala jugoslovenska spoljna politika.

Prateći u prvom poglavlju prerastanje jugoslovenskih doktrinarnih načela u politiku nesvrstavanja, D. Bogetić analizira

glavne trendove u politici Jugoslavije prema blokovima sredinom 50-ih godina, karakterisane varljivom normalizacijom odnosa sa SSSR-om i sužavanjem vojne saradnje sa Zapadom, naglašavajući ambivalentnost jugoslovenskog spoljopolitičkog stava, ali i promenu privredne politike Jugoslavije i njeno usmerenje ka podizanju životnog standarda nauštrb velikih investicionih projekata. U istovremenim prvim kontaktima Jugoslavije sa zemljama Azije i Afrike, oličenim u Titovoj poseti Indiji i Burmi 1954–55, autor vidi nastojanje Jugoslavije da svoju političku i privrednu poziciju dinamizira saradnjom sa drugim vanblokovskim državama i približavanjem njihovim tržištima.

Osnovna tema drugog poglavlja je nastojanje Jugoslavije da novi razvojni pravac spoljne politike legitimiše i ugradi u složene odnose sa Istokom i Zapadom u razdoblju tenzija 1956–58. Iskušenja kroz koje je prolazila politika saradnje sa Zapadom tokom alžirske i suecke krize, te prekida odnosa sa SR Nemačkom, primeri su fenomena koji autor naziva ograničavajućim faktorima jugoslovenske saradnje sa Zapadom. Jugoslovenska nastojanja da političke krize ne naude presudno važnim ekonomskim odnosima sa Zapadom bilo je teško uskladiti sa jugoslovenskom podrškom procesu dekolonizacije i novostvorenim državama u Africi i Aziji. Ipak, upravo se ta podrška sagledava kao stabilna platforma za stvaranje politike saradnje sa vanblokovskim zemljama. Ekonomski aspekt ove saradnje prati se kroz analizu političkih i privrednih doktrina i odnosa Jugoslavije sa jedne, i Indije i Egipta, kao najvažnijih potencijalnih partnera sa druge strane. Približavanje njihovih pozicija, simbolisano sastankom Tita, Nehrua i Nasera na Brionima jula 1956, prati se kroz afirmaciju politike aktivne miroljubive koegzistencije i njeno usmeravanje ka novim potencijalnim partnerima – Indoneziji, Siriji, Burmi i Etiopiji.

Kao jedan od ključnih podstreka novoj jugoslovenskoj politici D. Bogetić u trećem poglavlju izdvaja drugi prekid odnosa sa SSSR-om iz 1958. i 1959. Naglašavajući značaj ovog ideološko-političkog sukoba, u istoriografiji dugo zasenjenog dramatičnim sporom sa Informbiroom, autor u produbljivanju ideoloških i političkih razlika između Jugoslavije i lagera, eroziji privrednih odnosa sa Istokom i opasnosti od nove izolacije koja je pretila Jugoslaviji, vidi podsticaj ka širenju saradnje sa Zapadom. Ova saradnja je strateški razvijana, premda usporavana krizama i nerazumevanjem za jugo-

slovensko otvaranje prema vanblokovskim zemljama. Upravo je ta spazmodična dinamika doprinela istrajnom iskoraku prema još uvek slabo poznatim vanblokovskim zemljama, što je rezultovalo nizom inicijativa, analiziranih u četvrtoj glavi, kojima je Jugoslavija dala doprinos institucionalizaciji saradnje među vanblokovskim državama.

Procenjujući jugoslovenski položaj sa kraja 50-ih godina, autor ističe neizvesnost u odnosima sa Istokom i Zapadom kao ključni motiv jugoslovenskih nastojanja da bližoj saradnji privole svoje, katkad i nevoljne, vanblokovske partnere. Ovim objašnjava i smisao Titovog čuvenog „putovanja mira» 1958–59, tokom kojeg je obišao Indoneziju, Burmu, Indiju, Cejlon, Etiopiju, Sudan i UAR, uporno pokušavajući da stvori okvir za bližu saradnju vanblokovskih država na liniji aktivne miroljubive koegzistencije i time pretoči u realnost doktrinarne stavove jugoslovenske spoljne politike i ojača njene pozicije spram Istoka i Zapada. Prenošćenje ovog trenda sa bilateralnog na multilateralan nivo Bogetić prati tokom XV redovnog zasjedanja Generalne skupštine UN septembra 1960. kroz zajedničko istupanje Tita, Nasera, Nehrua, Sukarna i Nkrumaha u nacrtu rezolucije koja je zahtevala obnovu komunikacije između čelnika SAD i SSSR-a zarad smanjena tenzija u međunarodnim odnosima. Autor je mišljenja da je ova inicijativa, premda bez odjeka kod lidera blokova, predstavljala jedan od ključnih doprinosa približavanju vanblokovskih zemalja. Njen produžetak vidi u novom Titovom putovanju u afričke zemlje 1961, tokom kojeg je šef jugoslovenske države posetio Ganu, Togo, Liberiju, Gvineju, Mali, Maroko, Tunis i UAR, promovišući dotadašnju politiku i ispitujući teren za sazivanje samita šefova vanblokovskih zemalja. Dobivši podršku nekih sagovornika, nagovarajući druge, čak pritiskajući treće, Tito je uspeo da lansiraju inicijativu kroz pripremni sastanak predstavnika ovih država u Kairu jula 1961, na kojem je najavljena predstojeća konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja, a za domaćina designirana Jugoslavija. Održavanjem ove konferencije, poznate kao Prvi samit nesvrstanih u Beogradu, 1–6. septembra 1961, uz prisustvo 25 zemalja učesnika i 3 zemlje posmatrača, završava se važna etapa u spoljopolitičkom životu socijalističke Jugoslavije i počinje borba za održavanje njene nove spoljopolitičke strategije.

Prateći varljivo klatno jugoslovenske spoljne politike, D. Bogetić ističe veliki nesklad između nivoa naučnih spoznaja o

spoljnoj politici socijalističke Jugoslavije i spremnosti da se o njoj iznose sudovi. Taj nesklad autor nesumnjivo umanjuje ovom studijom. Zasnivajući istraživanje na arhivskoj građi, onovremenoj štampi i govorima, on prevrednuje retoričku dilemu koja se u javnosti najčešće vezuje uz pojam nevsvrstavanja. Da li je ono bilo vizionarsko rešenje spoljnopolitičkih problema Jugoslavije, za kakvo je decenijama smatrano, ili je predstavljalo himerični projekat kojim je Jugoslavija zauvek pobegla iz Evrope? Uviđajući neistoričnost, isključivost i logičku nekonzistentnost ove dileme, Bogetić umesto apologije ili anateme nudi trezvenu naučnu analizu kojom se nova spoljnopolitička strategija Jugoslavije razmatra u složenim okolnostima u kojima je nastajala.

Vladimir Petrović

Kosta Nikolić, NIKO NE SME DA VAS BIJE, SLOBODAN MILOŠEVIĆ U KOSOVU POLJU 24-25. APRIL 1987, ISI, Beograd 2006, 246

Pomerajući se u istraživačkom opusu prema istoriji koja se graniči sa sadašnjosti, a time i sa politikom, Kosta Nikolić nije izgubio karakterističnu provokativnost niti sposobnost da povuče čitaoca svojim iskazom. O tome svedoči i njegova nova knjiga, koja se bavi jednim od ključnih političkih događaja u savremenoj srpskoj istoriji: pojavom Slobodana Miloševića kao vođe srpskih komunista.

Delo se sastoji od tri poglavlja. Prva dva su autorska i opisuju kontekst kosovskog problema i odnos Saveza komunista Srbije prema istom, odnosno dolazak Miloševića u Kosovo Polje aprila 1987. i njegov iznenadni politički i mentalni preokret, koji će ga lansirati u novog srpskog vožda. U trećem delu K. Nikolić je prezentirao stenografske beleške razgovora u noći 24/25. aprila 1987. i na taj način zasvodio u potpunosti ovaj, sada je već jasno, preloman istorijski događaj. I za Srbe na Kosovu, i za Savez komunista Srbije, i za Srbiju.

U heurističkom smislu, autor se oslonio na izvore drugog reda, uglavnom na štampu i poneko pisano sećanje na te dane. Iako konstatuje da je zbog toga delo u određenoj meri nepotpuno i fragmentarno, autor je premostio taj problem i ponudio veoma uspešnu studiju slučaja, koji je imao nesagledive istorijske posledice. U tom smislu, sa zanatske strane mogu mu se samo odati pohvale. Pisana dinamičnim sti-

lom, knjiga se ne ispušta iz ruku do poslednje stranice i pruža čitaocu potpuno zaokruženo saznanje o Miloševićevom hodu ka vlasti.

Život Srba sa Kosova i Metohije posle 1966. i pada Aleksandra Rankovića odvijao se u političkom smislu van institucija, pogotovo od početka 80-ih i otvorene eskalacije albanskog bunta, tada nazivanog „irendentom“. Kako piše Nikolić taj pokret je bio potpuno alternativan, samonikao i bez podrške službenog Beograda. „U taj i takav prostor istorija je ubacila Slobodana Miloševića koji je u prelomnom periodu sredinom 80-tih godina prošlog veka krupnim koracima otvarao sebi prostor u političkom sistemu“, daje autor preciznu definiciju celog problema.

Sa dovoljno slikovitih elemenata K. Nikolić je prikazao način funkcionisanja Saveza komunista Srbije na Kosovu, odnos srpskih kadrova prema albanskom političkom rukovodstvu 70-ih i 80-ih godina i postepenu promenu stanja posle pobune 1981. godine. Ukazao je na zajedničke stavove partijskih rukovodstava u obe srpske pokrajine i na njihovo insistiranje da se zaštite interesi pokrajinskih partijskih rukovodstava.

Paralelno sa tim procesom, nastaje srpski pokret otpora u Kosovu Polju, kao budućem središtu političkog bunta protiv politike koja je Srbe dovela u položaj da se stalno iseljavaju sa Kosova i Metohije i trpe razne oblike političke i kulturne diskriminacije. Slučaj nesrećnog Đorđa Martinovića je posebno podigao političke tenzije i emocije u Srbiji, ali je i ogolio postojanje više političkih struja, koje su se zavisno od političkog nivoa odnosile prema ovom događaju 1985. Već sledeće godine samonikli srpski bunt postao je srpska politička svakodnevnica.

Opisujući pokušaje rukovodstva SK Srbije da stavi stvari pod kontrolu, Nikolić ukazuje na činjenicu da je Ivan Stambolić godinu dana pre Slobodana Miloševića imao istovetnu šansu da pridobije simpatije pobunjenih Srba i stupi na scenu kao novi lider. Kako je Stambolićeva ličnost bila često tumačena u kontekstu uspona Miloševića, kao i potonjih događaja tokom 90-ih godina koji su se završili njegovom otmičkom i ubistvom, Nikolićev doprinos sagledavanju Stambolićeve ličnosti u ovom istorijskom trenutku takođe je veoma značajan. „Stambolić nije imao mnogo manevarskog prostora: mogao je da se stavi na čelo nezadovoljnih Srba pa da se pretvori u po-luopozicionara, što svakako nije želeo, ili

da koristi represiju kako bi suzbio izvor nestabilnosti poretka, što je još manje želeo. Zato je odlučio da napusti partijsku funkciju i preuzme državnu, formalno manje važnu u ondašnjoj strukturi moći". Bio je to preloman trenutak u kome je Stambolić prepustio ne samo formalno vođstvo nad srpskim komunistima nego i šansu da postane lider u Srbiji, spremnoj za novog vođu.

Uvodeći Slobodana Miloševića u istoriografsku priču, autor daje okvire njegove političke i životne biografije. Nikolić opisuje njegove veze sa Ivanom Stambolićem, kome će potom preoteti vlast. Milošević, kao tehnokrata i apartčik čiste biografije, uglavnom nije bio zainteresovan za događaje na Kosovu i tek je krajem 1986, u govoru u Kragujevcu, pokazao obrise nečega što nije bila uobičajena partijska frazeologija.

Kako je onda došlo do velikog preloma u aprilu 1987, pita se autor. „Najtačnijom nam se čini ocena da su događaji izbacili Miloševića u prvi plan, a on je bio dovoljno vešt i spreman da prihvati ono što mu je ponuđeno“. Tako se i desilo posle Miloševićeve prelomne posete Kosovu Polju 24. aprila 1987. On je „te noći doživeo katarzu i punu transformaciju, i ličnu i političku. Više nije bio zbunjen, niti je mucao, niti se tresao. Bio je oduševljen.“

Dobio je vetar u leđa, kao nijedna ličnost posle Tita kod Srba. Ovaj događaj smatra se početkom njegovog pohoda na vlast, ali i početkom talasa srpskog nacionalizma u Jugoslaviji. Šta je kasnije usledilo, znamo iz ličnog iskustva, a opisaće i druge monografije.

Ono što je frapantno jeste da je slične reči, u drugom kontekstu, govorio i Ivan Stambolić samo godinu dana pre, ali da se istorija odvijala drukčije ili, kako kaže autor, „kontekst je bio drugačiji“. Ovo je zanimljiva opservacija za razumevanje Stambolićeve i Miloševićeve pozicije sredinom 80-ih godina u previranjima u SK Srbije.

Posle ove posete započeo je rascep u SK Srbije na dve struje koji je doveo do pada Ivana Stambolića i uspona Slobodana Miloševića. Opisujući te dramatične događaje K. Nikolić je osvetlio mnogo detalja oko same posete, ideja i ponašanja lidera srpskog pokreta otpora, što je samo uvećalo zanimljivost i dramatičnost njegovog dela.

U zaključku prikaza, smatramo ključnom opservaciju autora da je „mesto za racionalno odavno bilo potisnuto. Kolektivno nesvesno u srpskom narodu ponovo je, posle Titove smrti, ispoljavalo snažnu potrebu za novim vođom. On je stajao na dohvrat ruke i nije oklevao da potčini svoj narod.“

Bojan B. Dimitrijević

PRAZNA!!!

INFORMACIJE

Međunarodni naučni skup HERITAGE PHILOSOPHIQUE, CONTINGENCE HISTORIQUE ET UNIVERSALITE MORALE: LA RECEPTION DU TRIBUNAL PENAL INTERNATIONAL EN EX-YOUGOSLAVIE, Pariz, 30. mart – 1. april 2006.

Međunarodni naučni skup „Filozofsko nasleđe, istorijske slučajnosti i moralni univerzalizam: recepcija Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju“ održan je u Parizu od 30. marta do 1. aprila u organizaciji istraživačke mreže ACI 67110 „Moral, politika i međunarodna pravda u svetlu humanističkih nauka“ Univerziteta u Monpeljeu, uz podršku istraživačkih grupa Nacionalnog centra za naučno istraživanje, Univerziteta u Renu, Univerziteta u Parizu, Odeljenja za filozofiju Ecole normale supérieure, Visoke škole za studije društvenih nauka, te ambasada Francuske, Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Na trodnevnoj konferenciji je učestvovalo više od 25 izlagača koji su svoje priloge o pravnim, istorijskim i moralnim aspektima rada Haškog suda izlagali na šest panela: (1) *Između istorijskih i pravnih kategorija: nastanak kategorije genocida*, (2) *Refleksije o procesima, procedurama i njihovom efektu na društvo*, (3) *Praksa i filozofija kazne*, (4) *Recepcija MKSBJ i značaj lokalne pravde: konstituisanje kategorije žrtve*, (5) *Istina, pisanje istorije i svedočenje veštaka* i (6) *Refleksije o procedurama i njihovom uticaju na istinu*. Interdisciplinarnost dijaloga bila je garantovana sastavom učesnika, među kojima je bilo teoretičara prava, istoričara, sociologa, advokata i filozofa, najviše iz Francuske (12), ali i iz Nemačke (3), Srbije (3), Turske (1), Hrvatske (1), Austrije (1), Norveške (1), Holandije (1), Velike Britanije (1) i Sjedinjenih Američkih Država (1).

Diskutovana su teorijska pitanja međunarodnog prava, kao i praktični aspekti njegove implementacije, a posebno pitanje odnosa između globalne i lokalne pravde, pre svega recepcije rada Haškog suda na bivšem jugoslovenskom prostoru.

Rasprava o međunarodnom sudu čija je jurisdikcija vremenski, prostorno i suštinski ograničena na teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na prostoru bivše Jugoslavije od 1991. doprinela je tematizaciji složene veze između logike pravnog postupka i procesa otkrivanja istorijske istine, što čini mnoge priloge sa ovog skupa posebno interesantnim za (post)jugoslovensku historiografiju. Stoga i ne čudi da je u radu konferencije uzeo učešća niz naučnika koji se bave nedavnom istorijom Jugoslavije (Xavier Bougarel, John Allcock, Joseph Krulic, Klaus Buchenau, Christian Moe, Ellisa Helms, Samuel Tanner, Ozan Erözden ...), kao i francuskih istoričara zainteresovanih za odnos prava i istorije (Henry Russo i Christian Ingrao). Učesnici iz Srbije bili su Petar Bojanić sa Instituta

za filozofiju i društvenu teoriju (*Da li će presude u Haškom sudu predstavljati precedent u međunarodnom pravu?*), Ivan Vuković sa Odeljenja za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu (*Filozofija kazne u bivšoj Jugoslaviji*) i Vladimir Petrović sa Instituta za savremenu istoriju (*Istoričari kao sudski veštaci u Haškom tribunalu*).

Vladimir Petrović

Simpozijum HOLOKAUST U JUGOSLAVIJI OKUPIRANOJ OD NACISTA (THE HOLOKAUST IN NAZI OCCUPIED YUGOSLAVIA), Jerusalem, 15–20. jun 2006.

Skup izraelskih i srpskih istraživača održan je u Međunarodnom institutu za istraživanje holokausta u memorijalnom centru Jad Vašem u Jerusalimu. Većina učesnika bili su istoričari, ali je skup obogaćen i rado-vima istraživača iz drugih naučnih disciplina. Među izraelskim učesnicima skupa bili su i neki od najistaknutijih istraživača holokausta, čija su izlaganja uglavnom bila posvećena magistralnim tokovima holokausta i skladno su se dopunjavala sa saopštenjima srpskih učesnika skupa.

Tokom pet sesija podneto je 14 saopštenja kojima su sledile veoma zanimljive diskusije o raznim aspektima holokausta i drugih masovnih zločina u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata i njihovoj recepciji u javnosti. Osim učesnika skupa u diskusijama su najčešće učestvovali Izraelci poreklom iz Jugoslavije, među njima i oni koji su objavili vredna dela iz istorije jugoslovenskih Jevreja i njihovog stradanja tokom holokausta.

Saopštenja su podneli Dejvid Bankir (David Bankier), rukovodilac Međunarodnog instituta za istraživanje holokausta, Srđa Trifković sa Instituta Rokford u Čikagu, profesor Den Mihman (Dan Michman) sa Univerziteta Bar-Ilan, rukovodeći istoričar u Jad Vašemu, Jehuda Bauer, akademski savetnik u Jad Vašemu, profesor Milan Ristović sa Univerziteta u Beogradu, Silvana Hadži-Đokić iz Ministarstva kulture Republike Srbije, Milan Koljanin iz Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, Kiril Feferman (Fefferman) sa Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu, Jovan Mirković, Dragan Cvetković i Nenad Antonijević iz Muzeja žrtava genocida u Beogradu, Mirjam Rajner sa Univerziteta Bar-Ilan, Krinka Vidaković-Petrov, doskorašnji ambasador Srbije i Crne Gore, odnosno Srbije u Izraelu i Jael Nidam-Orvieto sa Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu.

Milan Koljanin

Međunarodni naučni skup IMAGES AND COUNTER-IMAGES EAST AND WEST: EXPECTATION AND OBSERVANCE, Ljubljana 13-14. oktobar 2006.

U organizaciji slovenačkog Instituta za noviju zgodovinu i budimpeštanskog CEU-a u Ljubljani je 13. i 14. oktobra 2006. održan naučni skup *Images and Counter-images East and West: Expectation and Observance* na kome je učestvovalo 13 istraživača iz Austrije, Italije, Hrvatske, Kanade, Mađarske, Poljske, SAD, Slovenije i Srbije.

Učesnici su u saopštenjima govorili o slici Istoka i Zapada u društvu i medijima (Andrea Maurizzio, *Press and Anti-Communist Image of Russia and People's Democracies in Cold War Italy*, Monika Stromberger, *Mutual Perceptions of Austria and Slovenia: War Commemoration in between*, Sandor Horvath, „Wild West“ „gangster“ and „desperado“ feelings: *Eastern Perception of Youth Subcultures in Hungary in the 1960th*, Ivana Dobrivojević, *The East and West in Yugoslav Caricature*), slici Jugoslavije na Zapadu (Igor Duda, *Beauty, Contrast and Independence, British and American Travel Guidebooks on Socialist Yugoslavia 1958-1969*), zapadnim uticajima u socijalističkoj Jugoslaviji (Aleš Gabrič, *Jazz as a Destructive Influence from the West*, Dean Vuletic, *Imitating Oneself: Popular Music and the Cold War Politics in Yugoslavia in the 1950s*, Božo Repe, *The Influence of Shopping Tourism on Cultural Changes and the Way of Life in Slovenia after the World War II*), studentskom pokretu u Jugoslaviji (Ždenko Čepić, *Student Movements in Ljubljana in European view*), svakodnevnom životu u komunističkoj Poljskoj (Mauriusz Jastrzab, *Object of Desire: Parcels from the West and Customs Policy of People's Poland*), komunističkom pokretu u Kanadi (Jennifer Anderson, *Whose Truth? The Canadian-Soviet Friendship Society 1949-1957*), razvoju gradova u socijalističkim zemljama (Ana Kladnik, *Town Development in the European Socialist Countries after the World War II*) i zapadnim antropolozima na Istoku (Peter Apor, *Western Anthropologist in the East*).

Objavljivanje zbornika sa konferencije je planirano za prvu polovinu 2007. godine.

Ivana Dobrivojević

Naučni skup SRPSKA TEOLOGIJA U 20. VEKU – ISTRAŽIVAČKI PROBLEMI I REZULTATI, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Beograd, 26. oktobar 2006.

Na Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu Univerziteta u Beogradu održan je 26. oktobra 2006. naučni skup *Srpska teologija u 20. veku – istraživački problemi i rezultati*. Skup je organizovan u okviru projekta *Srpska teologija u 20. veku* (ev. br. 149037A) koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije i predstavlja značajan napor Pravoslavnog bogoslovskeg fakulteta da, posle povratka u okvir Beograd-

skog univerziteta, intenzivira naučnoistraživačku delatnost na polju teologije i podstakne ispitivanje istorijskog razvoja srpske teološke misli.

Rad skupa bio je podeljen u dve celine: na prepodnevnoj sednici bio je zastupljen teološki i filozofski, a na popodnevnoj historiografski pristup predmetu istraživanja – srpskoj teologiji 20. veka.

Prepodnevnu sednicu je, posle pozdravne reči prof. dr Bogoljuba Šijakovića, rukovodioca projekta, započeo prof. dr Vladan Perišić izlaganjem *Doprinos profesora PBF u Beogradu razvoju srpske teološke misli*. Profesor Perišić je izneo niz istraživačkih problema, od kojih posebno treba izdvojiti pitanje formiranja srpske teološke misli i teološke intelektualne elite i ulogu stranih uticaja u tom procesu, što je pitanje na koje niz odgovora može da ponudi i historiografija.

Usledila su tri referata, u kojima se takođe vidi izvestan značaj istorije u pokušaju da teologija ispita i preispita svoj razvoj i rezultate. Reč je o izlaganjima prof. dr Nenada Miloševića (*Protojerej Lazar Mirković kao liturgijolog*), Vladana Tatalovića (*Dr Emilijan Čarnić kao profesor Novog Zaveta na Bogoslovskom fakultetu*) i Srboljuba Ubiparipovića (*Praktička teologija na PBF u Beogradu – status disciplina, profesori i njihovi doprinosi: Protođakon Pribislav Simić*). U ovim radovima su, uz iznošenje nužnih biografskih podataka, analizirana dela trojice profesora Bogoslovskog fakulteta i učinjen je pokušaj da se kritički sagleda njihov doprinos disciplinama kojima su se bavili i srpskoj teologiji uopšte.

Na kraju prepodnevne sednice saopštena su dva referata iz oblasti filozofije. Prof. dr B. Šijaković je u izlaganju *Filozofija na PBF u Beogradu* izneo istraživačke probleme i radne hipoteze koje proizilaze iz tri nivoa istraživanja razvoja filozofije na Bogoslovskom fakultetu i odnosa ove discipline sa teologijom: deskriptivnog, sistematskog i fundamentalnog. Zatim je mr Bogdan Lubardić u referatu *Recepcija ruske religijske filozofije u delu arhimandrita dr Justina Popovića* izveo detaljnu analizu celokupnog dela ovog srpskog teologa i profesora Bogoslovskog fakulteta, uočavajući i istražujući prisustvo, stepen i karakter uticaja ruskih religijskih filozofa.

Na popodnevnoj sednici su izneti istraživački rezultati historiografije u izučavanju razvoja Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta u Beogradu i verske nastave u Srbiji. Na samom početku je Ljubodrag Popović, viši arhivski savetnik, u radu *Bogoslovski fakultet – od ideje do realizacije*, prikazao razvoj visokog školstva u Srbiji 20. veka i izneo niz projekata za osnivanje Univerziteta i Bogoslovskog fakulteta u njegovim okvirima, sve do Zakona o Univerzitetu 1905. godine. Aleksandar Raković, postdiplomac na Katedri za istoriju Jugoslavije u Beogradu, u referatu *Akadska i politička rasprava o Bogoslovskom fakultetu tokom 1919 (uz osvrt na ranije pisanje Vesnika Srpske Crkve)*, opisao je tok rasprava u srpskoj javnosti o pitanju otvaranja Bogoslovskog fakulteta ili Duhovne akademije u Beogradu, sa posebnim akcentom na debati u štampi i parlamentu 1919. godine o otvaranju fakulteta i posledicama tog čina.

Potom su usledila dva rada iz istorije fakulteta posle Drugog svet-skog rata. Profesor dr Predrag Puzović u referatu *Izdvajanje (ukidanje) Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta iz sastava Beogradskog univerziteta* sažeto je opisao bezuspešne pokušaje izdvajanja Bogoslovskog fakulteta sa Univerziteta posle Drugog svetskog rata i sam tok izdvajanja 1952, smatrajući taj čin pokušajem likvidacije fakulteta. Mr Dragomir Bondžić u radu *Komunistička partija i Bogoslovski fakultet u Beogradu 1944–1952*, detaljnije je progovorio o radu fakulteta od kraja rata i početka predavanja do izdvajanja sa Univerziteta, sa posebnim naglaskom na teorijskom (ideološkom) i praktičnom (političkom) odnosu novih vlasti prema fakultetu i na prikazu stalnog nadzora i ideološko-političkog pritiska na nastavnike i studente bogoslovije.

U izlaganju *Nastavni planovi PBF*, prof. dr Dragomir Sando je dao istorijski pregled ovih dokumenata, dok je mr Miroslav Perišić u referatu *Zastupljenost verske nastave u Jugoslaviji 1949 – Prilog istoriji društva i istoriji ukidanja verske nastave*, prikazao koliko se veronauka zadržala krajem 40-ih godina u pojedinim krajevima Jugoslavije pod udarom nove ateističke prosvetne politike. Viši arhivski savetnik dr Milić Petrović je u izlaganju *Uzimanje pod zakup zgrada za Bogoslovski fakultet i inicijativa za podizanje nove zgrade fakulteta* ukazao na problem fakulteta sa prostorom i načine na koji je taj problem rešavan od 1921. do 1941. Na kraju je Saša Pajković u referatu *Istorijat i razvoj biblioteke Bogoslovskog fakulteta*, dao sažetu istoriju nastanka i razvoja fakultetske biblioteke, sa pregledom fonda knjiga, pomenom poklona i priloga, ali i stradanja tokom višedecenijskog postojanja.

Posle obe sednice odvijala se živa diskusija u kojoj su, pored važnih pitanja kao što su vreme, razlozi i smetnje za otvaranje fakulteta, dominirali široki metodološki i istraživački problemi, pre svega problem nedostatka, fragmentarnosti i nedostupnosti arhivskih izvora i literature, na koji su ukazali i istoričari i teolozi.

Uz raznolikost tema i primenjenih metoda, tok skupa je ukazao na potrebu i mogućnost interdisciplinarnog pristupa izučavanju razvoja teologije u Srbiji i Bogoslovskog fakulteta u Beogradu, pri čemu se pojavila saradnja najmanje tri discipline (teologije, filozofije i istorije), uz perspektivu širenja na niz drugih naučnih oblasti. Pokazan je interes i organizatora i učesnika da misle istorijski i kritički, tj. da sagledavaju razvoj teoloških disciplina u istorijskim okvirima u kojima se odigravao i da ga kritički preispituju sa stanovišta novih rezultata i metoda teološke i filozofske misli i istorijske nauke. Očekuje se da izlaganja budu objavljena do kraja tekuće godine u zborniku radova, a istovremeno postoji i želja i potreba organizatora da se na Bogoslovskom fakultetu i ubuduće organizuju slični skupovi.

Dragomir Bondžić

Međunarodna konferencija REVIZIJA PROŠLOSTI NA PROSTORIMA BIVŠE JUGOSLAVIJE, Sarajevo 3–4. novembar 2006.

Dvodnevna međunarodna konferencija pod nazivom *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije* u organizaciji sarajevskog Instituta za istoriju okupila je tokom prve nedelje novembra 2006. u glavnom gradu Bosne i Hercegovine 21 istoričara sa prostora bivše Jugoslavije, Nemačke i Sjedinjenih Američkih Država. Zamišljeni nad revizijom kao zloupotrebom istorijskih sadržaja ali i neophodnim sredstvom u procesu preispitivanja, u historiografskom smislu, „otvorenih“ tema, istraživači su pokušali da pruže odgovore ili bar otpočinu debatu u okviru koje se, konferencija u Sarajevu je to pokazala, mora naglas razmišljati.

Problem revizionizma u istoriografiji na prostorima bivše Jugoslavije predstavljao je inspirativnu temu za istoričare koji su, polazeći od problematike kojom se bave, ali po svemu sudeći i od stepena razvijenosti istoriografija koje predstavljaju, skoncentrisali svoje prezentacije na veći broj pitanja u okviru četiri panela. Problemi: uloga istoričara u preispitivanju prošlosti kao potreba za razvojem kritičke istoriografije ili istorijskog revizionizma (*Husnija Kamberović* – Institut za istoriju, Sarajevo; *Aleš Gabrič* – Institut za novejšo zgodovino, Ljubljana; *Vladimir Petrović* – Institut za savremenu istoriju, Beograd; *Azem Kožar* – Filozofski fakultet, Tuzla), razvoj istoriografije na prostorima bivše Jugoslavije kao direktna posledice (ne)svesne revizije popularnih istorijskih sadržaja (*Damir Agičić*, *Goran Hutinec* – Filozofski fakultet, Zagreb; *Boro Bronza* – Filozofski fakultet, Banja Luka; *Carl Bethke* – Institut za Istočnu Evropu FU, Berlin), (zlo)upotreba tema iz prošlosti kao nezaobilazno sredstvo u nastojanjima izgradnje nacionalnih identiteta (*Gorgi Cakarjanevski*, *Marijan Dimitrijević* – Institutot za nacionalna istorija, Skopje), uloga medija u preispitivanjima i najnovijim tumačenjima prošlosti (*Ivo Lučić* – Fakultet filozofsko-humanističkih znanosti, Mostar) širi su okviri za razmišljanje na „vruću“ temu koja danas, više od deset godina po okončanju ratova na prostorima bivše Jugoslavije, izaziva oprečna mišljenja i burne polemike među naučnicima širom Balkana. Konferencija u Sarajevu bila je prilika da se po prvi ili ko zna koji put, sa različitih aspekata, problematizuju pitanja u vezi sa: Drugim svetskim ratom (*Bojan Godeša* – Institut za novejšo zgodovino, Ljubljana; *Emily Greble Balić* – Stanford University, SAD), Komunističkom partijom (*Ivana Dobrivojević* – Institut za savremenu istoriju, Beograd), pojmom antifašizma (*Nikica Barić* – Hrvatski institut za povjest, Zagreb), teritorijalnim samoupravama (*Seka Brkljača* – Institut za istoriju, Sarajevo), odrastanjem ili detinjstvom u jugoslovenskom društvu u periodu posle Drugog svetskog rata (*Sanja Petrović Todosijević* – Institut za savremenu istoriju, Beograd), stambenom politikom (*Fedžad Forto* – Novinska agencija FENA, Sarajevo), siromaštvom kao obeležjem svakodnevice u Bosni i Hercegovini posle 1945. godine (*Vera Katz* – Institut za istoriju, Sarajevo), Cazinskom bunom (*Fikret Midžić* – Arhiv Unsko-sanskog kantona, Bihać)

ali i značajem revalorizacije arhivske građe socijalističkog perioda (*Izet Šabotić* – Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla).

Međunarodna konferencija održana u Sarajevu 3. i 4. novembra 2006. potvrdila je ideju vodilju sjajnih domaćina skupa, Husnije Kambergovića, direktora i Vere Katz, saradnika Instituta za istoriju da je problematizovanje revizije prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije „vruć krompir“ u rukama svakog ozbiljnog historičara. Značaj teme sarajevskog skupa ide u prilog ideji organizatora o regionalnom povezivanju u cilju konstituisanja predmeta ovogodišnje konferencije kao projekta koji bi svake godine okupljao relevantne istraživače na teritoriji jedne od bivših jugoslovenskih republika. Dvodnevno preispitivanje elementarnih polazišta struke rezultiralo je izvođenjem nekoliko zaključaka koji bi mogli da posluže kao polazne osnove nekog od narednih skupova. Tako je moguće konstatovati da preispitivanje određenih historijskih sadržaja radi zloupotrebe prošlosti u dnevopolitičke svrhe predstavlja deo svakodnevice koja nas okružuje. Sa druge strane, konstantno problematizovanje tema iz prošlosti obaveza je profesionalnog istraživača i uslov razvoja savremene historijske nauke. Otkrivanje novih tema najbolji je dokaz spremnosti (ne)dovoljno razvijenih balkanskih historiografija da daju doprinos polemikama koje više decenija „potresaju“ razvijenu zapadnu historiografiju.

Organizacija konferencije u Sarajevu predstavlja nesvakidašnji primer posvećenosti organizatora ako se uzme u obzir činjenica da će se tokom prve polovine 2007. godine pojaviti zbornik radova učesnika skupa. Zainteresovanost bosanskohercegovačkih elektronskih i pisanih medija za problematizovanje teme, učesnike i predmete njihovog interesovanja svakako je prijatno iznenađenje, ali i podstrek za razmišljanje o nezainteresovanosti ovdašnjih televizijskih stanica i novinskih redakcija za izveštavanje o sličnim događajima.

Sanja Petrović Todosijević

Centar za kritičko mišljenje Instituta za savremenu istoriju*

APEL ZA OTVARANJE ARHIVSKIH FONDOVA

Pozivajući se na obavezu države da svojim građanima obezbedi zakonom garantovan pristup informacijama, dolepotpisana grupa javnih radnika apeluje na državne institucije i pojedince da obezbede uslove za poštovanje postojećih propisa o odlaganju, čuvanju, depozitu i stavljanju na uvid arhivskog materijala i tako raskinu sa konspirativnom tradicijom otežavanja pristupa građi, uništavanja i selektivnog obelodanjivanja dokumenta, koja je do sada skupo koštala srpsku nauku i društvo.

Građa koja se nalazi u posedu Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva spoljnih poslova, Ministarstva odbrane i Bezbednosno-informativne agencije, a koja je odavno izgubila svoj operativni karakter, od velikog je značaja za razumevanje prošlosti Jugoslavije i Srbije, i njenim se zadržavanjem doprinosi održavanju nenaučnih predstava o prošlosti i uskraćuje pravo na istinu građanima Srbije. Iskustva drugih zemalja jasno pokazuju da je odnos prema pisanom nasleđu državnih institucija, kao i (ne)spremnost da se poštuje sopstvena zakonska regulativa u ovom domenu jedan od odraza demokracije društva. Manipulacija argumentom državne tajne, kojim se opravdava izbegavanje zakonske obaveze, u nesaglasju je sa idealom transparentnosti savremene države i nanosi štetu njenim građanima i nauci. Ni posle skoro tri godine od ustupanja dela dokumentacije BIA arhivima, koja se odnosi na period posle Drugog svet-skog rata, navedena arhivska građa nije dostupna istraživačima. Ne ulazeći u razloge i objašnjenja apelujemo na državne institucije i organe da u što kraćem roku otklone sve zakonske i druge prepreke i omoguće nesmetan uvid istraživačima u za sad još uvek nedostupne arhivske fondove.

* Centar za kritičko mišljenje pri Institutu za savremenu istoriju (2006) posvećen je teoretskom utemeljenju kritičkog mišljenja, njegovom istraživanju u novijoj istoriji Srbije, Jugoslavije, Balkana i Evrope, kao i borbi za njegovu afirmaciju i analizi otpora kritičkoj misli u savremenom srpskom društvu. Centar predstavlja fleksibilan naučni okvir koji koordinira saradnike iz vladinog i nevladinog sektora, iz zemlje i inostranstva, u sprovođenju interdisciplinarnih projekata, naučnih skupova, publikovanju periodike i specijalizovanih studija i drugim vidovima naučnog rada i posebno nastoji da rezultate naučnih istraživanja posreduje javnosti.

Potpisnici

Prof. dr Jovica Trkulja, Pravni fakultet
 Prof. dr Milan Ristović, Filozofski fakultet
 Prof. dr Nikola Samardžić, Filozofski fakultet
 Prof. dr Čedomir Čupić, Fakultet političkih nauka
 Prof. dr Svetozar Stojanović, Fakultet političkih nauka
 Dr Momčilo Pavlović, direktor Instituta za savremenu istoriju
 Dr Momčilo Mitrović, direktor Instituta za noviju istoriju Srbije
 Dr Branka Prpa, direktorka Istorijeskog arhiva Beograda
 Miladin Milošević, v. d. direktora Arhiva Jugoslavije
 Dragan Cvetković, kustos Muzeja genocida
 Dragan Đilas, direktor Narodne kancelarije predsednika Republike Srbije
 Rodoljub Šabić, poverenik za informacije od javnog značaja
 Stanojla Mandić, zamenica poverenika za informacije od javnog značaja
 Ksenija Milivojević, sekretar Evropskog pokreta u Srbiji
 Slobodan Gavrilović, predsednik Istraživačko-izdavačkog centra Demokratske stranke
 Vojislav Krompić, predsednik Udruženja političkih osuđenika i žrtava komunističkog režima
 Mihajlo Mihajlov, književnik
 Desimir Tošić, publicista
 Mr Trivo Inđić, sociolog
 Akademik Nikola Milošević
 Slobodan Mavrenović, advokat
 Marinko Vučinić, publicista
 Aleksandar Nedić, publicista
 Ljiljana Pekić, arhitekta
 Pero Simić, publicista
 Doc. dr Miroslav Jovanović, istoričar
 Doc. dr Dubravka Stojanović, istoričarka
 Doc. dr Slobodan Marković, istoričar
 Dr Ranka Gašić, istoričarka
 Dr Bojan Dimitrijević, istoričar
 Dr Ljubomir Petrović, istoričar
 Dr Nebojša Popov, sociolog
 Dr Gojko Tešić, istoričar književnosti
 Dr Zoran Janjetović, istoričar
 Dr Olga Manojlović Pintar, istoričarka
 Dr Predrag Marković, istoričar
 Dr Kosta Nikolić, istoričar
 Dr Radmila Radić, istoričarka

Dr Nikola Žutić, istoričar
Dr Nebojša Popović, istoričar
Mr Čedomir Antić, istoričar
Mr Goran Miloradović, istoričar
Mr Srđan Cvetković, istoričar
Mr Ivana Dobrivojević, istoričarka
Mr Vladimir Pavićević, politikolog
Mr Dragomir Bondžić, istoričar
Mr Vladimir Cvetković, istoričar
Mr Vladimir Petrović, istoričar

ISTORIJA 20. VEKA, 2006, 2

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11, tel./faks: 33 98 362

Za izdavača
Momčilo Pavlović, direktor

Korektura i priprema za štampu
Mladen Acković

Tiraž: 300
Prvo izdanje

Obim 20,5 a/t

Format 17 x 24 cm

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
93/94

ISTORIJA 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju / glavni i odgovorni urednik Bojan B. Dimitrijević. - God. 1, br. 1 (1983) - Beograd (Trg Nikole Pašića 11) : Institut za savremenu istoriju, 1983 - (Beograd: Foto Futura). - 24 cm

Polugodišnje. - Nastao spajanjem:
Istorija 20. veka (1959) = ISSN 0535-8930 i Prilozi za istoriju
socijalizma = ISSN 0522-8042
ISSN 0352-3160 = Istorija 20. veka
(Beograd. 1983)
COBISS. SR-ID 11831554

Štampanje časopisa pomoglo je Ministarstvo nauke i zaštite
životne sredine Republike Srbije, Beograd

Stampa: Foto Futura, Beograd

PRAZNA!!!